Pintér Róbert: A magyar információs társadalom fejlesztésének wilsoni szempontú elemzése

Szociológia PhD értekezés, első, ábrák nélküli verzió, 2004. június 10.

1. Bevezetés ... 3
   Előrebocsátó megjegyzések a témaválasztás okairól ... 3
   Röviden az értekezés módszertanáról, céljáról és felépítéséről ... 5

Első rész: az információs társadalom fogalma, modelljei és kelet-közép-európai fejlettsége ... 7
2. Az információs társadalom fogalma: utópia, mozgósító jelszó és valóság ... 7
   Bevezetés: az utópiához való jog ... 7
   Első diskurzus: az internet az ördög műve ... 7
   Második diskurzus: a jövőben minden jó lesz ... 9
   Harmadik diskurzus: Athén vagy Orwell? ... 11
   Technorealizmus ... 12
   Öt társadalomtudományi megközelítés ... 13
   Castells elmélete dióhéjban ... 15
   Összegzés: utópia, mozgósító jelszó és valóság ... 16
3. Információs társadalmi modellek ... 18
   Bevezetés: információs társadalom-e Magyarország? ... 18
   A castellsi elmélet újragondolása: piaci, autoriter és jóléti információs társadalom ... 18
   A modernizáció főszereplői ... 21
   Egy kelet-közép-európai modell létjogosultsága ... 24
4. Információs társadalmi fejlettség az uniós csatlakozás tükrében ... 29
   Bevezetés ... 29
   Az információs társadalmi fejlettség jelenlegi szintje ... 30
   Az információs társadalmi fejlődést meghatározó faktorok ... 34
   Információs politika a csatlakozás előtt, illetve a jövőbeli politikai orientációk ... 37
   A kutatás margójára: kelet-közép-európai hittételek és leegyszerűsített információs társadalom ... 41

Második rész: A magyar információs társadalmi fejlődés ... 44
5. Bevezetés ... 44
   A sajátos magyar fejlődés nyomában ... 44
   A rejtőzködés jellege: általános és egyedi ... 46
6. Politika: átfogó információs társadalom stratégiai kezdeményezések Magyarországon ... 48
   Bevezetés: az információs társadalom hazai előtörténete és sikeres kezdeményezései ... 48
   Az információs politikai tudatosság erősödése (1994-től 2000-ig) ... 50
   Az első információs társadalmi stratégiák: a NITS és a Széchenyi-terv (2000-2002) ... 52
   Kormányváltás és új stratégia (2002-2004) ... 55
   Az információs politika értékelése: rossz hagyományok és a teljes információs stratégia hiánya ... 58
   Befejezés: a politika felelőssége a jövő lehetséges forgatókönyveinek alakításában ... 62
7. Az információs társadalmi fejlettség mérése ... 64
   Bevezetés: a felkészültségi vizsgálatoktól a hatások méréséig – nemzetközi trendek ... 64
   A piaci szereplők kutatási tevékenysége Magyarországon ... 67
   Kormányzati szerepvállalás az információs társadalom mérésében és kutatásában ... 70

Akadémiai szféra: intézményesülő információs társadalom kutatás ... 73
Befejezés: mitől függ a hazai kutatások megújulása? ... 75
8. Az „új gazdaság” és fejlesztésének kontextusa Magyarországon ... 77
Bevezetés: hogyan beszéljek rólad „új gazdaság”? ... 77
Gazdaság az információs társadalomban: a legtágabb megközelítés ... 78
Internet a gazdaságban: az „új gazdaság” szűk (hálózati vállalkozás) és legszűkebb (dotkom szektor) megközelítései ... 81
Fogalmi és módszertani kihívások az „új gazdaság” kutatásában ... 83
A magyar helyzet: sajátos kettősség a fejlettségben ... 87
Fejlődés a cégek felől: a felhasználók és az állam kettős szorításában ... 91
Befejezés: reménykedés, tanácstalanság és felzárkózási kényszer ... 95
9. Társadalmi aktivitás, nyilvánosság és közbeszéd ... 97
Bevezetés: az információs korszak hétköznapi szemmel ... 97
Középpontban az alacsony internet-használat ... 99
Felhasználóvá tenni mindenkit: tartalom, hozzáférés, eszközök és információs írástudás ... 102
Percepciók, diskurzusok és mítoszok a társadalomban, illetve a közbeszédben ... 107
Röviden egy központi diskurzusról: a drága internet és a Matáv ... 111
Befejezés: az átalakulás tétje ... 112
10. Befejezés: a kutatás konklúziói ... 115
Elszigetelten és elrugaszkodottan: az információs társadalom elmélet kritikája ... 115
A rejtőzködő információs társadalmi fejlődés magyar „modellje”: a fejlesztési politika kritikája ... 117
A vizsgálat kiterjesztése és kutatási kérdései – a modell rövid leírása ... 118
Rejtőzködő rendszerek és human interface – további kutatási javaslatok a társadalmi átalakulás hatásainak megragadásához: az információs társadalmi kutatások kritikája 120
Befejezés ... 124

Melléklet: ... 125
1. A Széchenyi Terv informatikai programjának kezdeményezései ... 125
2. A Magyar Információs Társadalom Stratégia (MITS) központi kiemelt programjai röviden ... 127
3. A Harvard University readiness-vizsgálatának indikátorai ... 133
Bibliográfia: ... 137

1. Bevezetés

Előrebocsátó megjegyzések a témaválasztás okairól

1999-ben felvételiztem az ELTE Szociológiai Intézetének doktori iskolájába. Felvételi témám a finn információs társadalom volt, erről akkoriban készült politikatudományi szakon a szakdolgozatom, ami még abban az évben könyvként meg is jelent (Pintér – Élő, 1999), így érthető módon azt terveztem, hogy ennek a témának a kutatását folytatom, mint doktorandusz. A következő két évben azonban valamelyest eltávolodtam a téma első felétől: miközben az információs társadalom megmaradt érdeklődésem homlokterében, a finn társadalom iránti kíváncsiságom csökkent, más dolgokkal kezdtem el foglalkozni. A témától való elhidegülésemen túl a nyelvi nehézségek, illetve a földrajzi távolság is hozzájárult végül a témaváltáshoz, azt éreztem ahhoz, hogy egy kellő mélységű és megalapozottságú doktori értekezést tudjak írni a finn információs társadalmi fejlődés sajátosságairól, egyrészt huzamosabb időre Finnországba kellene költöznöm, másrészt meg kellene tanulnom finnül – ezeket az „áldozatokat" azonban már nem voltam hajlandó meghozni. Ezért, maradva az információs társadalom tágan vett jelenségkörénél, inkább új témát kerestem.

Másodszorra az információs társadalom és a kockázattársadalom elméleteinek összehasonlítása, összegyúrása mellett köteleztem el magam. Castells és Beck elmélete egyaránt nagy hatással volt rám, és meggyőződésem, hogy a két megközelítés sokban rokon egymással (Pintér, 2002a). Ezzel a témával kapcsolatban viszont utóbb az a probléma merült fel, hogy túlságosan elméleti, olyasfajta kérdésnek tűnt, amelyre nem doktori értekezés formájában, huszonévesen vállalkozik valaki, hanem egy élet munkájának megkoronázásaként. Azt a tanácsot kaptam tehát, hogy ilyesfajta elméleti összegzésre inkább pályafutásom későbbi szakaszában gondoljak. A jó tanácson túl az is elgondolkodtatott, hogy amikor kollégáimnak az Információs Társadalom- és Trendkutató Központban (ITTK) előadtam téziseimet, az azt követő szakmai beszélgetés során meglepően szenvedélyes hangú vita bontakozott ki, és a kérdés meglehetősen megosztotta őket. Végül az a benyomásom támadt, hogy bár a téma elméletileg megalapozott, mégis, szociológiai szemszögből nézve két, igencsak erősen támadott „divattéma" összeházasításáról volna szó, így nem akartam abba a kényelmetlen helyzetbe kerülni, hogy a helyenként általam is jelentős fenntartásokkal kezelt elméletek védőügyvédje legyek, amikor esetleg nem is a saját érveimet kritizálják, hanem a két elméletet. Tehát fájó szívvel ismét a témaváltoztatás mellett döntöttem.

Harmadik nekifutásra – okulva a korábbi választásokból – olyasvalamit próbáltam keresni, ami nem túl elméleti, van gyakorlati oldala, mégis, elméletileg alátámasztható, ahol az adatok elemzése és azok teoretizálása harmóniába kerülhet egymással, miközben a téma is közel áll a szívemhez. A „miért nem internetezik mindenki" munkacímet viselő harmadik témám a hazai internetezéssel és az internetezők motivációival foglalkozott, arra keresve a választ, hogy miért olyan alacsony az internetezők száma Magyarországon, kik a tipikus felhasználók és kik a tipikus nem-használók, milyen manifeszt és látens okai lehetnek annak, hogy nem használják ezt a technológiát (Pintér, 2002b).[1] Végül ennél a témánál is problémák merültek fel, egyrészt a hipotéziseimet, amelyeket megfogalmaztam, sajnos csak részlegesen lehetett volna ellenőrizni a rendelkezésre álló adatokból (World Internet Project – WIP). Másrészt szakmai reflexiókból úgy tűnt, hogy sokak számára a téma elfogadottsága és tudományos relevanciája igen alacsony. Úgy éreztem, ismét abba a helyzetbe kerülök tehát,

[1] Ezzel a kérdéskörrel egy más megközelítésben a kilencedik fejezetben részletesebben is foglalkozunk majd.

hogy a témára vonatkozó érveim helyett sokak számára magát a kérdés, vizsgálati tárgy helyénvalóságát, tudományos relevanciáját kellene először igazolnom, miközben a valódi érveim csak ezt követően képezhetik vita tárgyát, ha egyáltalán szóba kerülhetnek.

Ennél a pontnál – 2003 nyarának végén – már kezdtem kétségbeesni. Elbizonytalanodtam, hogy vajon normális-e ennyiszer témát váltani, még ha tisztában is voltam vele, hogy doktorandusz-társaim többsége sem feltétlenül a felvételi témáját írja meg. De nem is annyira másokhoz, hanem magamhoz képest volt szokatlan ez a folyamatos változtatgatás, hiszen korábban – például a szociológiai, vagy politikatudományi szakdolgozatom esetében – minden olyan „egyszerűen" ment és elsőre sikerült. Nyomasztani kezdett, hogy immáron négy éve vagyok a doktori iskola hallgatója, és már a negyedik témát kezdem el nyüstölni, miközben az idő egyre csak múlik. Az is bántott, hogy a korábbi választásokkor többször, többeknek is ígéretet tettem arra, néhány hónap múlva készen áll a „remekmű".[2] Egyszerre éreztem magam szószegőnek, lustának, mihasznának és tétovának. Tovább rontott a helyzeten, hogy állandó időzavarba kerültem: már a három éves doktori ösztöndíj alatt, 2001 januárjától félállásban dolgozni kezdtem a Műegyetemen, mint egyetemi tanársegéd, majd az ösztöndíj lejárta után 2002 szeptemberétől másik félállásban kutatóként is elhelyezkedtem ugyancsak a Műegyetemen, így időm javarészét a napi aprómunka kezdte el kitölteni. Terveim ellenére 2002 nyara és 2003 nyara is úgy múlt el, hogy nem fejeztem be az értekezést, sőt tulajdonképpen végleges témám sem volt.

Negyedik, egyben utolsó témámat – amelynek kifejtett formája ez az értekezés – 2003 őszén választottam, habár, mint az korábban többször is előfordult, ez is hamarabb merült fel bennem kutatási kérdésként, mintsem kikristályosodott volna, hogy ez „A Téma", amire vágytam.[3] A „rejtőzködő információs társadalom" munkacímet viselő téma tulajdonképpen a maga módján visszatérés a legelső kérdéshez, a finn modell vizsgálatához, csak a fókuszban lévő ország „cserélődött ki", mégpedig Magyarországra. A dolgozat témája így az információs társadalom fogalma, a kelet-közép-európai információs társadalmi fejlődés vizsgálata és egy magyar modell jellegzetességeinek a feltárása lett. Másként fogalmazva egy kelet-közép-európai modell keresése Magyarország példáján keresztül, vagy megfordítva: a magyar fejlődés leírása és esetleges modellszerűségének kérdései. Mindeközben egyébként érintőlegesen a finn modell jellegzetességei is szóba kerülnek majd ezeken az oldalakon, amelyeket Castells és Himanen (2002) bővebben tárgyaltak közös könyvükben, végülis megírva a témát.

Utólag visszagondolva az értekezés tárgyának kiválasztása körüli mizériára, hálás vagyok, hogy végül nem „kötöttem ki" egyik korábbi témánál sem, mert az így elkészülő írásmű korántsem rejtett volna annyi izgalmat számomra, mint ez az értekezés. Amikor témavezetőm a lelket tartotta bennem, azt javasolta, hogy olyan dolgot válasszak feldolgozásra, ami kellően „szexi" a számomra, a jó értekezésben „libidónak" kell lennie, mondta, ami motiválja a készítőjét, izgalomban tartja, és munkára sarkallja. Ez esetben pedig sokkal inkább éreztem ezt a „libidót" mint az előző három témánál.

Meggyőződésem az is, hogy – bár az időpontválasztás leginkább a véletlennek köszönhető – a magyar információs társadalmi fejlődés sajátosságait vizsgáló munkának a megírására az utóbbi éveket nézve most, 2004 április-június között kínálkozott messze a legjobb alkalom, amikor az uniós csatlakozás miatt eleve lehetséges és kívánatos volt egy számvetés. Másrészt, mint látni fogjuk többszörös fordulóponthoz érkezett a hazai

[2] Mentségemre szóljon, hogy valamennyi témám kapcsán konferenciákon vettem részt és cikkeim is jelentek meg, egyenként is több hónapot dolgoztam rajtuk, alaposan megvizsgálva őket, mielőtt valamennyit elvetettem volna.

[3] A téziseket csírájukban már 2003 júniusában előadtam egy konferencián, majd 2003 őszén többször is, és írásos formában is megjelent több helyen még ugyanebben az évben (Pintér, 2003).

információs politika és fejlődés is, például elkészült az új stratégia, aminek kihatása a későbbiekben válik igazán érezhetővé.

Röviden az értekezés módszertanáról, céljáról és felépítéséről

Jelen értekezésbe természetesen belegyúrtam az elmúlt évek tapasztalatait és élményeit, amik munkám során értek, mint egy információs társadalom *think tank* (ITTK) intézet kutatóját. Nem titkolom, hogy részt vettem a politikai fejezetben elemzett programok kidolgozásában, így a *Széchenyi-terv információs társadalom- és gazdaságfejlesztési programjának* a megírásában, a *Nemzeti Információs Társadalom Stratégia* (NITS) előkészítésében és egyes részeinek a szövegezésében, illetve a *Magyar Információs Társadalom Stratégia* (MITS) központi kiemelt programjainak az elkészítésében, valamint az egyes stratégiákhoz kapcsolódó benchmarking vizsgálatok munkálataiban is. 2003 decemberétől, mint nemzeti szakértő több konferencián is jártam, valamint azóta is dolgozok az Unióhoz kapcsolódó információs társadalmi projektekben. Mint kutató, pedig számos, a témához köthető cikkem, hosszabb lélegzetvételű írásom látott napvilágot 1999 óta, amiket persze jelen értekezésben is felhasználtam. Ugyancsak megtalálhatók az elemzésben a Műegyetemen és ELTE-n tartott kurzusoknak, többek között az *információs társadalom, információs stratégiák* szemináriumokon megfogalmazódó gondolatoknak és a diákokkal lefolytatott beszélgetéseknek a „párlatai".[4]

Szándékom szerint tehát nem egy, a fejlesztésekben „bennfentes" árulkodó pletykálkodásai olvashatóak ezeken az oldalakon. Alapvetően társadalomtudósnak és tanárnak tartom magam, még ha munkám egy jelentős részét az elmúlt években szakértőként, tanácsadói minőségben is végeztem. Ez a disszertáció tehát az elmúlt években, a munkám közben megfogalmazódó reflexiók összegzése, a megfigyelt ellentmondások megfogalmazása, így a magyar információs társadalmi fejlődéssel kapcsolatosan bennem lévő „feszültségek" kiírása, közel öt évnyi megfigyelés eredménye, az ez idő alatt megfogalmazódó gondolatok cizellált formában való közzététele.

Nagyon fontos, hogy bár az értekezés fókuszában az információs társadalom áll, de nem a megszokott módon. Elsősorban nem a politikáról, a gazdaságról, a társadalomról vagy a kutatásról, az ezeken a területeken megfigyelhető általános változásokról (pl. botránypolitizálás, agyelszívás, globális bűnöző gazdaság megjelenése stb.) szólok a második részben, hanem megfordítva a szokásos vizsgálódást, azt veszem górcső alá, hogy az információs társadalom milyen színben tűnik fel a politikusok, gazdasági szereplők, egyszerű felhasználók, a média és a kutatók számára. Tehát mit gondolnak ők arról, hogy mi az információs társadalom, mi tartozik ide, mit kell fejleszteni az ezredforduló Magyarországán, egyáltalán releváns kérdés-e a téma és, ha igen, akkor mi található a fókuszpontjaiban. Ezen megszorítás nélkül ugyanis – ha feltételezzük, hogy információs társadalomban élünk[5] – gyakorlatilag az említett területek minden jelensége releváns volna, mert nincs olyan politikai, kutatási, gazdasági vagy társadalmi jelenség, amit ne érintene meg az információs korszakba való átmenet, minden folyamat, történés tulajdonképpen az információs társadalomhoz köthető amiatt, hogy végeredményben, mint társadalmi együttélése forma, az a tágabb kontextusa. Sőt, egy ilyen tágabb kontextust a vizsgálódás középpontjába helyezve, gyakorlatilag elveszne, hogy maguk az érintett szereplők hogyan reagálnak erre a folyamatokra, hogyan szűkítik le azt és hogyan rejtőzik el előlük az átmenet megannyi sajátossága, amikor csupán bizonyos szeleteiről gondolják azt, hogy az az információs

[4] Ezúton szeretnék köszönetet mondani diákjaimnak és tanár-társaimnak Z. Karvalics Lászlónak, Dessewffy Tibornak és Juhász Lillának, hogy segítettek ebben a munkában.

[5] Erre a következő fejezetben térünk ki bővebben.

társadalomhoz köthető. Arra teszek végeredményben kísérletet, hogy minden egyes esetben az adott szereplő nézőpontját, megközelítését részesítsem előnyben és ne folyamatosan egy társadalomtudományi, kutatói információs társadalom képpel dolgozzak, sőt, szembesítsem azt a központi szereplők által érzékelt „valósággal", kérdésfeltevéssel, információs társadalom képpel.

A doktori dolgozat így éri el célját, egy többszörösen összetett kritikai álláspont kifejtését, ami több szinten jelentkezik a munka egésze során, összefoglaló jelleggel pedig az utolsó, tizedik fejezetben található meg, a disszertáció egészében megfogalmazódó meglátások foglalataként. Ez négy, többnyire az elemzés háttérében folyamatosan meghúzódó csapásirányt jelent:

1. az információs társadalom elméleteinek kritikája – fókuszában a nagy társadalomtudományi elméletekkel, amelyek közül elsősorban a legünnepeltebb szerző, Manuel Castells munkásságát fogom felhasználni és kritizálni.
2. az információs társadalom fejlesztési politika kritikája – fókuszában a magyar (és ennek révén a kelet-közép-európai, valamint az európai uniós) törekvésekkel.
3. az információs társadalom gyakorlati kutatásának kritikája – fókuszában a leggyakrabban kutatott terület, az internet vizsgálataival.
4. információs társadalomkritika – fókuszában a társadalom egyszerű, hétköznapi magyarázataival, attitűdjeivel és leegyszerűsítő diskurzusaival.

Végül néhány szó a dolgozat felépítéséről-tagolásáról. Jelen munka két nagy részből áll. Az első részben (második-negyedik fejezetek) az elméleti bevezetést, megalapozást nyújtom át, egyrészt általában az információs társadalom fogalmát járom körül több nézőpontból, másrészt azt taglalom, hogy mennyiben sajátos, illetve hogyan ragadható meg a kelet-közép-európai fejlődés ezen a téren. Az értekezés gerincét jelentő és mennyiségében is nagyobb második részben (ötödik-kilencedik fejezetek) a *rejtőzködő információs társadalom* terminusának bevezetése után a magyar információs társadalmi fejlesztésben leginkább érdekelt szereplőkkel és problémáikkal ismerkedünk meg, így az állammal/politikával (hatodik fejezet), a kutatók világával (hetedik fejezet), a gazdasággal (nyolcadik fejezet), illetve a társadalom és média jelenségeivel (kilencedik fejezet).

A munkát záró tizedik, befejező fejezet az első részben felmerülő legfontosabb kérdésre – modellszerű-e a magyar információs társadalmi fejlődés – próbálja meg megadni a választ, illetve a második rész alapján előremutatóan (lényegében az értekezésen túlmutatva) foglalja össze, hogy a négy szereplői világ vonatkozásában és a fentebb említett kritikai irányvonalakat figyelembe véve milyen hiányosságok jellemzik a jelenlegi diskurzusokat, folyamatokat és esetleg hogyan lehetne orvosolni ezeket a közelebbi- és távolabbi jövőben.

Végeredményben tehát ez az elemzés egy nagy mélységélességű pillanatkép az információs társadalom jelenlegi magyar helyzetéről-fejlettségéről, amelyből számos implikáció fakadhat – természetesen nem csak a kutatók számára.

Első rész: az információs társadalom fogalma, modelljei és kelet-közép-európai fejlettsége

2. Az információs társadalom fogalma: utópia, mozgósító jelszó és valóság

Bevezetés: az utópiához való jog

"Minden korszaknak, minden nemzedéknek joga van a maga utópiájához" – írta a Nobel-díjas Joszif Brodszkij *Gyűjtőknek való* című esszéjében, közvetlenül a Szovjetunió összeomlása után. A rendszerváltást követően ébredező generációnak – aminek tagjai már 1990 után jártak középiskolába és érettségiztek, mint jómagam – ebben az esetben kétségtelenül más utópiára van jogosultságuk, mint a megelőző nemzedékeknek. Egyelőre úgy tűnik, hogy ezt az utópiát – egyeseknél antiutópiát – az *információs társadalom* jelenti. Kérdés azonban, hogy utópián kívül mit is jelenthet az információs társadalom fogalma, ha egyáltalán jelent valamit?

Az információs társadalomról és az internetről, valamint annak mindennapi életünkre gyakorolt hatásáról szinte mindenkinek van „véleménye", akár anélkül, hogy valaha is használt volna számítógépet, internetet vagy bármely más információs technológiát. Ezek a vélemények részben olyan diskurzusokra vezethetők vissza, amelyek az információs társadalomról és az internetről a médiában folynak. A témára vonatkozó bevezető diskurzusok – amelyeket követve a mélyebb összefüggésekhez is eljuthatunk – megmutatják, hogy mik lehetnek a közkeletű elképzelések, illetve az ezekhez tapadó attitűdök forrásai és ezek hogyan torzítják azt a valóságot, amihez közelebb szeretnénk jutni.

Alapvetően három ilyen, az információs társadalom mélyrétegeibe kalauzoló diskurzus folyik – nem csak Magyarországon –, amelyek révén elősegíthető az információs társadalmat körülölelő hiedelem- és értékvilág hagymahéjszerű lefejtése.

Első diskurzus: az internet az ördög műve

Az első diskurzus az internethez kapcsolódó legközkeletűbb félelmek körül forog. Ezek szerint az internet tele van pornóval-pedofil anyagokkal; az internet erőszakra hangol, gyűlöletet kelt és, aki érintkezésbe lép vele, az bombát gyárt. Ugyanakkor az internetező függővé, magányossá, kommunikációképtelenné és abnormálissá válik.

Krajcsi (2000) részben ezeket a negatív hiedelmeket, részben újakat – vagy az ő szóhasználatával „az internettel kapcsolatos régi problémákat" – szedi egy csokorba, és állítja, hogy „mindazok a sokak által hangoztatott káros és ártalmas mechanizmusok, amelyeket az internet veszélyeként szoktak egyesek emlegetni, egyáltalán nem az internet veszélyei, hanem régen velünk élő veszélyek, amelyek az interneten is megjelennek" (Krajcsi, 2000: 3). Ilyen veszélyek:

- *a megbízhatóság kérdése:* nem tudhatod, ki van a másik oldalon, hogy kivel kommunikálsz,
- *a hitelesség:* vajon lehet-e hinni a világhálóról megszerzett információknak,

- *a valóságérzék elvesztése:* akik túl sokat lógnak a hálón, elvesztik a valósággal való kapcsolatukat,
- *az elidegenedés:* a számítógép rabjai a valós kapcsolataikat fokozatosan leépítik,
- *az identitás elvesztése:* az interneten bárki/bármi lehetsz, csak egy idő után azt nem tudod, hogy ki is vagy valójában,
- *az agresszió:* a számítógépes játékok életidegenek és erőszakossá tesznek,
- *a pornográfia és pedofília, a szélsőségek megjelenése:* az internet a ferde hajlamú és szélsőséges nézetű emberek kedvelt találkahelye,
- *a kommunikáció elszürkülése:* a személyes kommunikáció sokszínűsége elvész az új eszközök miatt, a nyelvünk elsatnyul,
- *data-szmog:* belefulladunk az információs óceánba, nem tudunk eligazodni az interneten fellelhető sok-sok információ között.

Ezekkel a negatív elképzelésekkel szemben azonban felhozható több, nagyon fontos ellenérv is. Először is, mindezeknek az alapja egy torz médiakép, a média inherens belső logikájából következő negatív szenzációkeresés. Hiszen a médiában igazándiból az a hír, ami a megszokottól eltérő. A megszokottól eltérő pedig a leggyakrabban valami negatív. Az nem hír, hogyha egy repülőgép sikeresen landolt, vagy – témánknál maradva – hogy valakinek sikerült letöltenie és elolvasnia az elektronikus leveleit. A médiában az jelenhet meg, ami nem normális, ami patologikus – hogy a repülő lezuhant, hogy az elektronikus levelekben bombarecept és pedofil képek találhatóak. Ettől úgy tűnhet, hogy a világ – vagy inkább, amit bemutatnak belőle – szintén ilyen, miközben ez nem egészen igaz. A probléma tehát az, hogy az internet (kezdetben) csak negatív hírek tárgyaként vagy kísérőjelenségeként kerülhet-kerülhetett be a médiába.

Van azonban egy ettől messzebbre mutató ok is. A félelmeknek és negatív hangoknak a hátterében az ember mélylélektani lényegéből fakadó pszichológiai tulajdonságok állnak. Például, hogy a legtöbb ember fél az ismeretlentől, az újtól és a változástól. Vagy, hogy az emberek olyan dolgokról is kialakítják a véleményüket, amit nem ismernek, és nem is kívánják megismerni, gyorsan sztereotipizálnak, ami persze sokszor a túlélés záloga – de ezeknek a sztereotip képeknek az igazságtartalma meglehet, hogy igen alacsony. Így az internettel, mint jelszóval együtt, felülről sulykolt változásrengeteg – hogy ez majd mennyire átalakítja az emberek életetét – félelmeket kelt az emberekben, amire normális, de tudattalan reakció a negatív szembehelyezkedés.

Azonban az internet nem misztikus, hanem pont olyan, mint maga a világ, ami körülveszi. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a világ is bizonyos szempontból nézve erőszakos, hogy egyes emberek gonoszak és hogy a szexualitás egyre inkább megjelenik a hétköznapok világában is. Tehát csupán maga a világ tükröződik vissza az interneten található tartalomban és internet-használatban. De nem csak a világ negatív lenyomata, hanem a pozitív is visszaköszönhet: számos emberbarát kezdeményezés erejének meghatványozódása köthető az internethez, például szerte a világon jelentősen átalakult és hatékonyabbá vált a segítségével a zöld mozgalmak kommunikációja és fellépése.[6] Ne feledjük, hogy az interneten

[6] Annak bizonyítására, hogy az internet csak a valóság egyfajta tükörképe és mindössze egy kommunikációs eszközrendszer, amit jóra és rosszra egyaránt lehet használni, álljon itt két szenzációs – természetesen a médiából származó – példatörténet:

- Izraelben megöltek egy tizenéves zsidó fiút, aki egy online csevej közben randevút beszélt meg egy palesztin lánnyal. A lány azonban tőrbecsalta a tinédzsert és maga helyett másokat küldött a megbeszélt helyre, akik halálosan bántalmazták a fiút.
- Nagy-Britanniában a mentősök megmentettek egy öngyilkossági kísérletet elkövető fiatalembert, aki miután egy online csevegő fórumban való részvétel közben bevette a gyógyszereket, még közölni tudta a

csak az található meg, amit oda valaki feltesz és, ami a világban már létezik – se több, se kevesebb.

A második ellenérv azonban még az első érvcsoportnál is sokkal fontosabb: a legnagyobb probléma ugyanis az, hogy ez az internettel kapcsolatos negatív kép figyelmen kívül hagyja, hogy az információs társadalom szerkezetének és problémáinak feltárásakor nem lehet csupán az internetre redukálni a vizsgálódást. Az internet és az információs társadalom közé ugyanis nem tehető egyenlőségjel, a kettő nem teljesen ugyanaz. Míg az első egy számítógépes világhálózat, addig a második egy társadalmi együttélési formáció. Tehát, aki az első alapján utasítja el a másodikat, az elhamarkodottan ítél olyasvalamiről, amit meg sem ismert. Az internet gyakorlatilag médiumok sokasága, ami egyesíti magában számos kommunikációs forma jegyeit, szólhat egy emberhez, vagy többhöz; szólhat általa egy ember vagy több; lehet valós idejű vagy késleltetett; lehet interaktív, vagy passzív befogadók által használt… Médiára fordítva: lehet személyes beszélgetés, személyes levelezés, személyes üzenőfal, csoportos beszélgetés, csoportos levelezés, csoportos üzenőfal. Lehet újság, olvasói levelekkel és lehet potenciálisan mindenkit megszólító „televízió”… Ahogy Angelusz (2000a) jelzi, míg a hagyományos tömegkommunikációból hiányzik az interaktivitás lehetősége és a komplett szociális jelenlét, addig a számítógép közvetítette kommunikációban megjelenik az interaktivitás – bár itt sem adott a teljes szociális jelenlét –, a visszejelzés potenciálisan lehetségessé válik, ennek pontos következményeit azonban még nem ismerjük, ez a jövendő egyik nagy (nem csak kutatási) kérdése.

Ugyanakkor az információs társadalom ettől több és másabb is, hiszen a társadalomnak része, az eszköze az internet. Az információs társadalom – mint ahogy a későbbiekben elsősorban Castellsnél látni fogjuk – az emberi együttélés egy új módja, ahol az információ hálózatba szervezett előállítása, tárolása, előhívása stb. játssza a központi szerepet és az új morfológiai elem, a *hálózat* segítségével kialakul a hálózatközpontú társadalom a maga „új intézményeivel”, amik gyakorlatilag a jól ismert társadalmi intézmények megváltozott formái. Így alakulnak át a nagy makrorendszerek, mint a politika, a gazdaság és a kultúra; a közvetítő intézmények, mint a család, a termelésben megtalálható osztály és az állam; illetve a mikroszinten meghatározó identitás.

Második diskurzus: a jövőben minden jó lesz

A második diskurzus a futurológia-hívők és a földhözragadtak között zajlik. Az Egyesült Államokban és számos nyugati országban már az 1970-es évektől sorra jelentek meg az olyan könyvek, amelyek a jövőről, a jövőbeni hétköznapokról, a jövőt meghatározó trendekről szóltak (pl. Toffler 1980, Naisbitt 1984) – ezek részben idehaza is napvilágot láttak. Mint a kiadások évszámaiból kiderül, ezek a munkák jóval hamarabb születtek, minthogy az olyan új eszközök, mint a személyi számítógép, vagy a mobiltelefon a hétköznapi életben is elterjedtek és elfogadott tömegcikkekké váltak volna. Tehát a futurológia „mesterdarabjai” nem igazán tekinthetőek tömeges tapasztalatokon alapuló tudományos könyveknek. Ahogy a szintén ekkoriban megjelent, *Az információ kultusza* című művében Roszak sommásan megjegyzi „[a]z effajta könyvek az irodalomnak a határtalanul népszerű „futurológiai” kategóriájába tartoznak, amely a szociológia, a képesújság-zsurnalizmus és a jövendőmondás otromba hibridjeként jött létre” (Roszak 1990:43). Vagyis – ha megpróbáljuk megragadni ezen könyvek sikerének a titkát – a szociológiai elemtől lesz egy futurológiai mű hihető, a zsurnalizmustól lesz könnyen emészthető és gyorsan olvasható,

---

beszélgetőtársaival, hogy mit tett, így egy észak-amerikai(!) nő értesíteni tudta a helyi mentők segítségével a brit mentőket, akik idejében a helyszínre értek.

a jövendőmondástól pedig kellemesen(?) bizsergető és izgalmas, mint egy tudományos-fantasztikus mű. Viszont, ha a szociológiai elem megkérdőjelezhetővé és áltudományossá válik, a jövendőmondás pedig elavul – mivel már nem a jövőről, hanem a közelmúltról szól, mondjuk 2000 várható csodáiról regélve az 1980-as évek hagymázas stílusában – illetve a zsurnalizmus ódivatúvá silányul, akkor ezeknek a könyveknek az erejéből szinte semmi sem marad. Csupán a rendkívül pozitív, szinte messianisztikus hitű technológiai irányultságuk.

Tapasztalat híján ezek a technofil munkák egyetlen problémát láttak a mi jelenünkben – az akkor elképzelt jövőben –, hogy az emberek nem lesznek elég felkészültek a változásokra. Bár ez kétségtelenül problémát jelent, hiszen az információs írástudás, az informatikai jártasság megszerzése és az előretekintő tudatosság megléte az információs társadalom felépítésének egyik záloga, de azért a felkészültség megteremtésével nem épül fel varázsszóra az információs társadalom és nem lesz mindenki az információs társadalom lelkes híve.

Az információs társadalom elfogulatlan prófétáival szemben az egyik leginkább megalapozott kritikának az tűnik, hogy elfelejtik bemutatni a változások árnyoldalait, elfelejtik, hogy ennek a folyamatnak nem csak nyertesei lesznek, hanem vesztesei is. Az, hogy a vesztesekről olyan keveset hallani, részben annak köszönhető, hogy az információs társadalom körüli diskurzus tartalmát a győztesek határozzák meg, az ő kifejezéseiket használják – ráadásul ezt a nyelvet csak és kizárólag a győztesek értik, a vesztesek még csak beleszólni sem tudnak a vitába. És ezeknek a nyertes – többnyire „mérnök-népeknek", politikusoknak, illetve gazdasági vezetőknek – többnyire naiv, a valóság bonyolultsági fokát rosszul visszaadó társadalomképük van. Mert az csupán egy mítosz, hogy bármely technológiai változásnak ne lennének vesztesei… Neil Postman már egy 1990-es, német informatikusoknak tartott előadásában arra figyelmeztetett (Postman, 1990), hogy az információs technológia – akárcsak minden technológiai innováció – szintén fausti alku, mivel a technológia egyszerre ad és egyszerre vesz el, és sohasem egyenlő mértékben. Mindez társadalmi szinten egyes csoportokat erősít, míg másokat gyengít. Ahogy a patkókovácsok többsége sem üdvözölte jó szívvel az automobil feltalálását, ugyanúgy ennek a technológiai változásnak is lesznek áldozatai.

Ehhez sokban hasonlító kritika a „forradalom felülről" elgondolás, ami azt hangsúlyozza, hogy az információs technológia keltette változások felülről kezdeményezettek, ahol a gazdasági, politikai hatalommal bírók propagálják az információs átalakulást. Sokkal kevésbé szervesek ezek a változások, mintsem az elvárható volna, nem a társadalomból nőnek ki, nem a társadalmi igények táplálják őket, hanem gazdaságpolitikai érvek és hatalmi érdekek. Miközben például a német felnőttek közel fele (Bernhardt-Ruhmann 1995, hivatkozza Döbel 1999) fenyegetésként élte meg az ezredfordulón az új médiakörnyezetet – amiben nem tud igazán jól kiigazodni – aközben a fejlődés szószólói ezeket az embereket egyszerűen „fals mentalitásúaknak" tekintik, és azt hangoztatják, hogy fel kell ugrani a vonatra, mert, aki lemarad, az kimarad. De lássuk be, hogy a társadalom túlnyomó része nélkül nem lehet információs társadalmat építeni, az emberek maguk nem lehetnek kiküszöbölendő faktorok egy nem utópikus társadalmi fejlődési modellben.

Tehát a futurológiai állásponttal az a legnagyobb probléma, hogy kritikátlan és nem ember-központú. Ez az információs társadalomkép utópikus, azt állítja ugyanis, hogy a technológiai fejlődés minden társadalmi egyenlőtlenséget felold a jövőben. Ezzel a mítosszal azonban le kell számolni, az információs társadalom nem ígér megváltást, a társadalmi egyenlőtlenségek új köntösben, de újratermelődnek.[7] A társadalmat a technológiai

[7] Az igazsághoz hozzátartozik persze, hogy az említett szerzők korántsem olyan optimisták a valósággal való szembesülés után. Az 1990-es években megjelent digitális szakadék, a technológia és a gyors változások okozta problémák kissé kiábrándították Toffler-t és Naisbitt-et is, ld. Toffler (1999), Naisbitt (1999).

determinizmusra redukáló futurológia az összetettebb társadalmi kérdésekre már nem tud válaszokat adni.

Harmadik diskurzus: Athén vagy Orwell?

A harmadik diskurzus a technofilek és technofóbok közötti parázs vita. Legtöbbször ugyan nem is tudatosul a beszélőben, hogy egy pozitív vagy negatív technológia-kép mentén fejti ki érveit, ennek felismerése nélkül azonban nehéz megfelelni az értékítélet-mentes tudományosság igényének és közelebb kerülni a téma tényleges kérdéseihez. Valójában vulgarizált diskurzusként fogható fel az a párbeszéd, amelynek híveit Athénieknek (*technofilek*) és Orwelliánusoknak (*technofóbok*) is szokás nevezni. Mint látni fogjuk a korábban kifejtett első diskurzus negatív felhangjai inkább a technofóbok szívéhez állnak közelebb, míg ugyanakkor a technofilek legtöbbször lelkes futurológusok, „remek" víziókkal a „fényes" jövőről. A kérdés csupán az, hogy valaki mennyire mélyen válik technofillé vagy technofóbbá – mert megkockáztatható, hogy minden ember mélyén ott lapul valamilyen mértékben egyszerre mindkettő (elő)ítélet, csak az egyik erősebb-koherensebb formát ölt.

Az *Athén-modell* szerint a technológia felszabadító erejű és az ember jólétét fogja növelni, ennek végeredménye egy új elektronikus demokrácia – innen az elnevezés: a 2500 évvel ezelőtti görög városállam közvetlen demokráciája egy új digitális agórában nyerhet új értelmet. Az *Orwell-modell* az *1984* című kultusz-könyvről kapta elnevezését, hívei szerint nyilvánvaló, hogy az új technológia az emberek teljes alávetését teszi lehetővé, hiszen mindenki megfigyelhetővé válik – a totális ellenőrzés technológiája készen áll. A történet végén pedig, akár a homo sapiens evolúciója is véget érhet, ha az új intelligens gépek kipusztítják az emberi fajt…

Ezzel a két szélsőséges vízióval szemben jogosan hozható fel ellenérvként, hogy olyan felfokozott, a távoli jövőbe vetített forgatókönyvek, amelyeknek bár van némi valóságalapjuk, azért a mindennapi élet elég távol áll attól, hogy ezek valóra is váljanak. Ha deskriptív – józanul leíró – igénnyel lépünk fel, fontos gondként merül fel ugyan a megfigyelhetőség, de a mai demokrácia beépített garanciákat kínál ezzel az évszázados problémával szemben. Érvényt kell szerezni annak, hogy a garanciák az új körülmények között is megőrizzék hatékonyságukat és elfogadottságukat.

Sőt, egyes információs társadalom kritikusok szerint csupán az a bizonyos, hogy a korábbi erőviszonyok – például állam és polgár között – felborulnak. Miközben az állam egyre inkább olyan eszközöket kaparint meg, amik révén az állampolgárok ellenőrizhetővé válnak, aközben ugyanez az állampolgár egyre könnyebben jut információhoz, a korábbiakhoz képest átláthatóbbá és ellenőrizhetőbbé váló állammal szemben. Növekszik az állampolgár szabadsága és az állam transzparenciája – vagyis ugyanazokat az eszközöket ellentétes célokra is fel lehet használni, nem csak az állam nyer új erőforrásokat, hanem a polgárok is.

De az Athén-modellben rejlő 'lehetőségek' is túlságosan elrugaszkodottak a valóságtól: ki az, aki a közvetlen demokráciáért idejének egy jó részét politikai döntések meghozatalára szánná, ha erre esetleg nincs is feltétlenül szükség? Nem minden ember szeretne a mindennapi politikai döntésekben aktívan részt venni. Meg kell teremteni tehát a lehetőséget, hogy az elektronikus nyilvánosságon keresztül bárki kifejthesse véleményét, de ezt nem volna túl szerencsés kötelezővé tenni és egy új politikai rendszert is ácsolni föléje.

Ebben az esetben a valóságot leíró adatsorok jelenthetik a segítséget annak a vitának az eldöntésében, hogy vajon az új kommunikációs eszközök inkább mobilizálni fogják az embereket és aktívabb politikai részvételre bírnak (*mobilizálódási elmélet*), vagy minden marad a régiben és új formában, de megmaradnak a régi aktív-passzív választó közötti

törésvonalak az interneten is (*megerősítési-újratermelődési elmélet*). Norris (1999) az 1996-os és 1998-as amerikai választások kapcsán azt vizsgálta, hogy vajon a mobilizálódás vagy az újratermelődés erősebb-e a politikai folyamatokban akkoriban újnak számító internetes térben. Ezek szerint az internet nem erősítette a politikai aktivitást (a mobilizálódási elmélet megcáfolódik) és a korábban a hagyományos nyilvános szférában megfigyelhető politikai aktivitás megmaradt az interneten is: aki eddig aktív volt, az is maradt, szintúgy változatlannak bizonyult a passzívak passzivitása (a megerősítési elmélet igazolódik).[8]

Technorealizmus

Ha valaki többé-kevésbé sikeresen reflexív viszonyt tud kialakítani a fentebb röviden vázolt három diskurzusból fakadó információs társadalmi attitűdökkel kapcsolatban, és józan ésszel kezd el gondolkodni, akkor további problémákkal találja magát szemben, amik már elvezethetik őt egy újabb, kevésbé az eszmék és értékek meghatározta mélyréteg felfejtéséhez.

Korábban már említettük a **megfigyelhetőség** problémakörét. Kétségtelen, hogy az állampolgár-fogyasztó az új információs technológiák egyre szélesebb elterjedésével egyre nyomon-követhetőbb életet él, ami valós veszélyeket hordoz magában, különösen a 2001 szeptember 11-i támadást követő állami „buzgalmat", illetve a cégek fogyasztói profilokat tartalmazó adatbázisok létrehozására mutató törekvéseit látva. Tényleg mindenki megfigyelhető. Kérdés azonban, hogy vajon milyen következményeket hozhat és hogyan kezelhető mindez a közel- és a távoljövőben? Különösen a tekintetben, hogy a társadalmi nyilvánosság központi szerepet játszik a modern demokráciák politikai rendszerének működtetésében és az állam megfigyelhetősége is erősödni látszik.

A második ilyen jelentős probléma a **hozzáférhetőség**, ami tulajdonképpen számos egymáshoz kapcsolódó jelenség-együttest takar. Az új, felfokozott információs világban való részvételhez – ami persze nem feltétlenül kötelező és nem feltétlenül pozitív visszhangú – legelőször is technikai eszközökre van szükség. Ha valóban egy információs társadalmi fejlődésnek vagyunk a tanúi, akkor szükség van arra, hogy mindenki hozzáférjen a technológiához és a tartalomhoz egyaránt. Hogyan lehetséges ez, ha a technológia egyrészt pénzigényes, másrészt a használata tudásigényes? Mi lesz a kizártakkal? A hozzáférés tehát többrétegű, egyszerre technológiai, tartalmi (információs), tudásbeli és anyagi konfliktus.

Ha a hozzáférés biztosítása az érem egyik, akkor az **információs stressz** a másik oldala. Ha már mindenki, vagy a társadalom túlnyomó része az új információáramlás részese, tehát megoldott a hozzáférés problémája – ahogy azt az információs társadalmi elképzelés jövőként rögzíti –, akkor vajon nem lesznek-e az emberek túlterheltek? Nem jelent-e majd problémát, hogy az életük túlságosan is megváltozik? Már a hozzáférés kérdésének vizsgálatakor számolni kell az újonnan felmerülő feszültségekkel. És ez nem csupán elméleti, hanem a mindennapok döntéseihez tartozó, a gyakorlati életbe mélyen beágyazódó praktikus kérdés – még ha valószínűleg nem is érint mindenkit a belátható jövőben.

Mindebből jól látható, hogy az információs társadalom eszméköre teljesen másként, más okokból problematikus, mint ahogy azt akár a technofil akár a technofób oldal fel szeretné tüntetni. A felfokozott negatív vagy pozitív elvárások viszont szinte teljesen ellehetetlenítik, hogy tudományos jellegű, és minőségű vita folyjon a téma körül. Ezt

[8] Egyetlen érdekes folyamatra lehet csupán felfigyelni – ami az internet demokratizáló hatásában bízókat erősíti meg – a hagyományos értelemben politikailag közönyös fiatal korosztály csak az új kommunikációs közegben aktivizálódik-érdeklődik politikailag, így politikai szocializációja is ebben a térben fog megtörténni. Kérdés azonban, hogy ennek hosszútávon milyen hatása lesz – például, ha ezek a fiatalok belépnek a munkaerőpiacra és családot alapítanak egy konzervatív fordulatként nem kezdenek-e el majd televíziót nézni és újságot olvasni?

felismerve indították útjára 1998-ban a *Technorealizmus* mozgalmat (Shenk et al, 1998), ami az interneten kereste támogató híveit, akik elzárkóznak mind a technofil, mind a technofób oldal irreális állításai elől és realista módon viszonyulnak a technológiához, nem túlbecsülve, de nem is alulértékelve annak lehetőségeit. A technorealizmus a (poszt)modern kor kiáltványa, amely nyolc tételben rögzíti, hogy mit jelent realista módon viszonyulni a technológiához:

1. *A technológia nem neutrális*: Minden technológia szándékolt és szándékolatlan társadalmi, politikai és gazdasági jelentéssel van tele. Meghatározott, hogy mire lehet használni. Akinek kalapács van a kezében, az mindenben szöget lát.
2. *Az internet forradalmi, de nem utópikus*: Az internetnek egyszerre van felvilágosító és megerősítő jellege, valamint perverz, negatív oldala, de többnyire teljesen hétköznapi tartalommal van tele.
3. *A kormányzatnak nagyon fontos szerepe van az elektronikus változásokban*: A kormányzatnak el kell fogadnia a cyber-szférában újonnan létrejött szabályokat és szokásokat, ugyanakkor az államnak joga és kötelessége a hagyományos társadalom, illetve a cyberszféra integrálásának elősegítése. A technológiai szabványok és az adatvédelem-adatszabadság (privacy) kérdéskörei túlzottan fontosak ahhoz, hogy kizárólag a piaci szabályozás körébe lehessen utalni őket.
4. *Az információ nem tudás:* Nem szabad összekeverni a megnövekedett információáramlást (a növekvő mennyiségű információ kezelésére alkalmas technológia megjelenését) és a tudást, illetve bölcsességet.
5. *Az iskolák behálózása kevés a megmentésükhöz:* Az iskolában megtalálható technológia mennyiségének növelése nem vonja maga után automatikusan a tanítás minőségének javulását.[9]
6. *Az információt meg kell védeni:* Igaz, hogy a cyber-szféra alapjaiban rengeti meg a copyright és a szellemi tulajdonjog törvényeit, de ez nem jelenti azt, hogy az információ teljesen szabad lenne, vagy, hogy az információ szabad akarna lenni. A cél ugyanaz, mint a hagyományos világban: az információ azé, aki létrehozza, meg kell tehát adni a lehetőséget, hogy mindenki szabadon rendelkezhessen a saját szellemi tulajdonával.
7. *A közösségnek kell profitálnia a változásokból:* Az új technológiák használatából a közösségeknek, a polgároknak kell profitálnia, az erőforrások egy jelentős részét oktatási, kulturális és közösségi célokra kell fordítani.
8. *A technológia megértése a globális polgárrá válás záloga:* A technológiában rejlő lehetőségeknek és korlátoknak a felismerése elengedhetetlen a felelős polgárrá válásban.

Egy mondatban összefoglalva a technorealizmus mondanivalóját: még több technológia nem egyenlő még jobb, vagy minőségileg más társadalommal… Az információs társadalomhoz a polgárok aktív bevonódása és a folyamatok józan ismerete is szükséges.

Öt társadalomtudományi megközelítés

[9] Ez a pont látszólag nem illeszkedik a többi közé, ennek az az oka, hogy a kiáltványt Amerikában állították össze, ahol az iskolák behuzalozását ekkoriban (1998) célul tűző clintoni oktatáspolitika éles ellenállást váltott ki. Az ellenérvek alapját az jelentette, hogy a tanítás egészének megújítására van szükség, nem csupán új információtechnológiai eszközök beszerzésére. Ezt a pontot egyébként azóta általánosabb értelemben is ki lehet terjeszteni: egy intézmény (pl. kórház, hivatal vagy bolt) behuzalozása önmagában még kevés a megmentéséhez.

A technofil-technofób-technorealista vitán és az utópiák világán túllépve azt láthatjuk, hogy már több évtizede gyártanak megközelítéseket a társadalomtudományi műhelyekben az információs társadalom kérdéseinek tisztázására. Frank Webster 1995-ben publikált könyve (Webster, 1995) összegzése az addig megjelent információs társadalom elméleteknek, így azokat az átfogóbb kutatási irányokat jelöli ki, amelyeket érdemes lehet már létező hagyományként felhasználni a további vizsgálódások kiindulópontjai gyanánt:

1. Technológia

Az információs társadalmi kutatások egy tetemes hányada a technológia oldaláról közelíti meg az információs társadalmat. A vizsgálódás középpontjában a következő kérdés áll: milyen új kommunikációs és médiatechnológia terjedt el az elmúlt évtizedekben, amely infrastruktúráját jelenti az információs társadalomnak?

Ehhez kapcsolódóan azonban számos kérdés vár tisztázásra, mint például hogyan találják ki ezeket a technológiákat; arra szánják-e őket, amire aztán használjuk; hogyan terjednek el ezek a társadalomban; milyen pozitív-negatív attitűdök találhatók az infokommunikációs eszközökkel kapcsolatban?[10] A legérdekesebb azonban az a – csupán első pillantásra elméleti, mert valójában nagyon is gyakorlati – probléma, hogy milyen a technológia és a társadalom viszonya. Mennyi technológiától áll be *minőségi* változás a társadalmi együttélésben? Vagyis, hogy a közkeletű, még több technológiát kívánó modernizálási politikák és futurológiai elméletek helyes elgondolásból indulnak-e ki, amikor azt állítják, hogy a technológia önmagában képes megváltoztatni a társadalom berendezkedését és működését?

2-3. Foglalkozásszerkezet és gazdaság

Két további, nagy történeti múltra visszatekintő társadalomtudományi, kutatói hagyomány a társadalom termelési rendszeréből, vagy a foglalkozásszerkezeti számadataiból kiindulva próbál érvényes következtetéseket levonni (pl. Machlup, 1962; Bell, 1973; Porat, 1977; Gershuny 1978; illetve Gershuny és Miles 1983). Fő kérdéseik, hogy hogyan változott meg a mezőgazdaságban, iparban és szolgáltatói szektorban foglalkoztatottak száma az elmúlt évtizedekben, valamint hogyan változott az általuk végzett munka, valamint tudás minősége? Megjelentek-e az úgynevezett információs munkák, központi szerepet tölt-e be a számítógép a termelésben? És kik a legfontosabb szereplői-befektetői ennek a világnak? Érezhető-e a konvergencia – azaz a távközlés, a média és a számítástechnika sokszor hangoztatott közeledése, egymásba-olvadása?[11]

A kérdés ebben az esetben ugyanaz, mint a technológiánál: mikor mondhatjuk azt, hogy a kapitalizmus logikája, termelési rendszere *minőségileg* megváltozott? Az oly sokszor hangoztatott „új gazdaság" tényleg más, mint a „régi"? Hol van az a pont, amikor egyik átfordul a másikba?

4. Térszerkeszet

Jól tudják nem csak a történészek, hogy a középkori feudalizmus átalakulásának, az újkor és a polgári társadalmak megjelenésének a városok adtak otthont, amelyek kevésbé kötődtek a feudális struktúrákhoz. A térszerkezet átalakulásával foglalkozó információs társadalmi elméletek újra a városok hálózatait, a globalizálódó világot állítják a vizsgálódás középpontjába (pl. Castells, 1989), mint az ipari társadalmi térbe beékelődő idegen

[10] A kommunikációs technológia elterjedésére sikeresen használják a rogersi diffúzió-elméletet (Rogers, 1995) ld. pl. Goerlich et al, 1998.

[11] Pl. milyen az internet és a televízió viszonya? Az internet eszi meg a televíziót vagy fordítva? Hová vezet a konvergencia? Az AOL és a Time Warner fúziója kivételes eset vagy előfutára egy új korszak fúziós hullámának? A konvergenciáról ld. Élő et al, 1999.

zárványokat. Az elméleti megközelítés fő kérdései, hogy hogyan változik meg az emberek térbeli kötődése? Hálózati logikát követ-e a világ működése; létezik-e, kialakul-e globális társadalom? Mi ennek a hálózatnak a belső logikája: ki az, aki benne van és miért? Milyen társadalmi-gazdasági tőke kell a hálózatba való belépéshez és a bennmaradáshoz? Milyen a belső kapcsolatrendszer és mi a szerepe ebben az új információs kommunikációs technológiáknak?[12]

Ellenérvként felhozható azonban, hogy a globalizáció nem újkeletű folyamat, mitől lenne más – kérdezik a kritikusok – a mai globalizáció, mint az évszázadokkal ezelőtti?

5. Kultúra

A televízióban közvetített 1989-es bársonyos forradalmak – ahogy például a televízióstábok visszazavarták az embereket a berlini falra, mert nem sikerült a felvétel – egy új korszak beköszöntéről tesznek tanúbizonyságot. Kérdés azonban, hogy hogyan, és mitől-miért változott meg a média kulturális beágyazottsága? Az információs társadalom kultúrájával foglalkozó elméletek olyan új globális kultúra megjelenését írják le, amit egyetemleges referencia-keretként használhat a média, mint kontextust. A legfontosabb, hogy az információs korszakban a kultúra kiemelt szerepbe kerül, a társadalmi viszonyok egyik meghatározójává válik.

Kérdés azonban, hogy a médián túl – azon kívül – is létezik-e élet? A jelek csalóka játéka milyen viszonyban van a valósággal? (Baudrillard, 1987) Az információs korszak hívószava a virtuális valóság, amely sokszor fontosabbá válik, mint maga a valóság, amiből építkezik.

Castells elmélete dióhéjban

Mindezekre a kérdésekre próbál összefüggő elméletbe foglalt választ adni Manuel Castells. Az új korszakról szóló módszeres leírásával az információs társadalom értékvezérelt, erős hiedelmekkel átszőtt, attitűdök miatt nehézkesen megfejthető elméleti útvesztőiből kínál kiutat. Olyan fogalmi hálót alakít ki, aminek segítségével a modernkori társadalmak legújabb jelenségei megmagyarázhatók. Társadalomtudományi kísérletét a leginkább ünnepelt és az első akadémiailag is maradéktalanul elfogadott kutatásnak lehet tekinteni, ami az 1990-es évtized végére legitimmé tette az információs társadalmi problematikával való foglalkozást. Manuel Castells háromkötetes opusa (1996, 1997a, 1998a) az információs korszak – *The Information Age*, ahogy a trilógia címe jelzi – első igazán átfogó leírása. Adatokkal és új fogalmakkal.

Castells szerint az információs társadalom az emberi együttélés új módja, ahol az információ hálózatba szervezett előállítása, tárolása... játssza a legfontosabb szerepet. Kérdés persze, hogy mivel bizonyítható, hogy egyáltalán létezik. Érvelését követve akkor beszélhetünk igazoltan egy új társadalmi együttélési módról, ha a mennyiségi változások például a több számítógép, a több TV-csatorna, a több információ áramlása *minőségileg* is megváltoztatja az emberek közötti társadalmi viszonyt. Ha nem csak attól új a társadalom, hogy új dolgok jelennek meg, például a dotcom cégek a gazdaságban – ettől még nincs új gazdaság, csak a régi gazdaságban jelenik meg néhány új szereplő –, hanem, hogy a régi dolgok is új módon kezdenek el működni, azaz a társadalom együttélésének megváltozik a megszokott logikája (értsd kultúrája, szokásai, normái, politikai rendszere, termelési rendszere etc.). Ez az az alapvető változás, amitől információs társadalomról beszélhetünk: a társadalom szerkezetének megváltozása.

[12] A globalizáció és az információs társadalom kapcsolatáról bővebben ld. Pintér – Z. Karvalics, 2001.

Castells könyvében a társadalom egészének átalakulásáról ír. Ennek infrastrukturális hátterében az információs és kommunikációs technológia áll, termelési alapjait egy új hálózati gazdaság (*network economy*) jelenti, ami akárcsak az együttélés más területei erősen globalizálódik. Hatása a társadalmi bizonytalanság növekedése, a tervezhetőség és az előrelátás csökkenése, egy új társadalmi egyenlőtlenségi rendszer megjelenése, ami mindenhol jelen van, létrehozva a kizártak negyedik világát (*fourth world*). A társadalom új logikai szervezőelve a hálózatiság (*network*) lett: aki benne van a hálózatban az létezik, aki nincs benne az pedig nem. Ez óriási feszültséget hoz magával, mivel az ember alapvetően *Self*, azaz én-, identitásközpontú, ami lokalitáshoz, tehát helyhez kötött, kulturálisan definiált. Az ember, az emberi munkaerő nem tudja követni például a pénz és a munkahelyek globális mozgását. A *Net* és a *Self* szembenállása az az új erő, ami szervezi az új társadalmat. A valós tér szerepét egyre inkább a hálózatokhoz köthető áramlások tere (*space of flows*) veszi át, ahol a „pénz-paripa-fegyver" áramlik, vagyis mindaz, ami fontos és értékes. Kulturálisan ez egy valós virtualitást (*real virtuality*) jelent, ahol a valóság és virtualitás egymásba csúszik és egymásra reflektál.

A növekvő társadalmi feszültséget a társadalmi mozgalmak is megjelenítik, amelyek egy része bezárkózik a hagyományba, vallási értékekbe, a változatlanságot értékként jelenítve meg (*reactive movements*, pl. vallási fundamentalisták); más mozgalmak viszont saját eszközét, a globalizálódó technológiát és kultúrát fordítják szembe ezzel a világgal (*proactive movements*, pl. globalizáció-ellenes csoportok). De a társadalmi gondokat növeli, hogy új globális bűnöző gazdaság (*global criminal economy*) jelenik meg, ami egyes államokban összefonódik a legális politikai erőkkel, ez végső soron fenyegeti a globalizálódó világ egészét.

Végeredményben a globalizálódó információs társadalom logikája, hogy miközben mindenkire hatással van, nem lehet tudni, hogy egyes események milyen visszaható következményekkel járnak.[13]

Összegzés: utópia, mozgósító jelszó és valóság

Aki az információs társadalmat akarja vizsgálni, annak a fentebbiek alapján legalább három, egymáshoz erősen kapcsolódó jelenségkörnek a csak elméletileg szétválasztható közös terében kell kiismernie magát:

1. Egyrészről állítható, hogy *az információs társadalom értékekkel és érzelmekkel telített eszmerendszer*. Egyszerre pozitív és negatív utópia. Belevetített vágyakkal és félelmekkel, technofil és technofób indíttatású elképzelésekkel.
2. De az *információs társadalom* olyan *mozgósító jelszó* is, amely mögé politikusok, a technológiában hivő vállalkozók, különféle civil szervezetek tagjai, de ugyanúgy konjunktúra-lovagok, különböző szakmavilágok technokratái és bürokraták sorakoznak fel, hogy bármi áron győzelemre segítsék azt egy felülről jövő forradalom formájában. A cél érdekében minisztériumot építenek, programokat indítanak el, kutatás-fejlesztésbe ölik a pénzüket, piacot építenek…
3. Végül *az információs társadalom egy létező társadalmi valóság* összefoglaló megnevezése is, mégpedig annak a kornak, amely felváltja az ipari forradalmat követően létrejött modern társadalmat.

Jómagam a fentebbiek alapján tehát alapvetően három definíciós kört különítek el az információs társadalom kapcsán, amelyek a definíció hordozóiban (kik testesítik meg),

[13] Castells elméletéről és annak kritikájáról bővebben ld. Stalder 1998, Nyíri 1999, Pintér 2000.

időhorizontjában (mikortól számítják az információs társadalom kezdetét) és tartalmában-kiforrottságában különíthetők el:

Táblázat: Az információs társadalom meghatározásai

Definíciós kör	**Az IS kezdete**	**Hordozói**	**Tartalma**
Tudományos (leíró, egzakt)	A világháború után, az 1960-70-es évektől	Alapvetően társadalomkutatók	Technikai Foglalkozásszerkezeti Gazdasági Térszerkezeti Kulturális
Politikai (mozgósító, programszerű)	Az 1990-es évektől[14]	Politikusok, technokraták, vállalkozók és tanácsadók	Politikai program „Forradalom felülről” Modernizációs célok Aki lemarad, kimarad
Köznapi (amorf, utópisztikus)	A jövőben, 2010-2020-tól	Mainstream média, utópisztikus viták, sci-fi filmek	Mindent betöltő információs és kommunikációs technológia

Ahogy haladunk előre a meghatározásokban úgy lesznek azok egyrészt egyre megfoghatatlanabbak, másrészt úgy kerül az információs társadalom kezdete egyre későbbre. Mindebből látható, hogy az információs társadalommal kapcsolatos diskurzusok, kutatások, politikai kezdeményezések, gazdasági törekvések egy rendkívül összetett rendszerben törnek utat maguknak.

Ahhoz tehát, hogy az információs társadalmi térben a változó helyzetre vonatkozóan objektív tudást tudjunk körvonalazni, ennek a három világnak – az eszmeinek, a mozgósítónak és a korszakváltósnak –, illetve egymáshoz való kapcsolatuknak az ismeretére van szükség. Hogy ne ismételjük meg újra az utópiákban hívők hibáit, vizsgálódásunknak ezt a három irányt egyszerre kell figyelembe vennie.

[14] Az első modern információs stratégiák megjelenésétől, pl. Szingapúr, 1992.

3. Információs társadalmi modellek

Bevezetés: információs társadalom-e Magyarország?

Vajon információs társadalomnak tekinthető-e Magyarország – teszem fel a kérdést immáron évek óta műegyetemi és bölcsész hallgatóimnak egyaránt, majd adok rá végül számukra talán furcsa választ: attól függ, hogy honnan nézzük, vagyis, hogy mit értünk információs társadalom alatt.

A korábbi fejezetben említetteket alkalmazva Magyarország a *tudományos megközelítés* szerint már információs társadalom, a *politikai* szerint éppen most zajlik az átalakulás, a *harmadik felfogás* viszont azt sugallja, hogy ettől bizony még távol állunk, hiszen a technológia még nem járta át a társadalom egészét.

De a kérdésre, hogy Magyarország információs társadalom-e, nem csak ezt a furfangos „nesze semmi fogd meg jól" típusú igen-talán-nem választ lehet adni – bár a fentebbi három megközelítés mindegyike azt sugallja, hogy csupán „Egyetlen Üdvözítő Információs Társadalom" létezik (így, csupa nagybetűvel), mégpedig ő maga, ezért aztán egyértelműen eldönthető, hogy itt van-e már, vagy sem. A helyzet azonban ennél valamivel összetettebb, mégpedig azért, mert úgy tűnik, hogy információs társadalomból sem csupán egyetlen egy van, hanem ahogyan társadalmak sokasága létezik a Földön, úgy többfajta információs társadalomról, információs társadalmak sokaságáról is beszélhetünk. Mindegyik ország esetében megvizsgálható tehát, hogy hogyan is kezeli az új kihívásokat, elmesélhető a saját története. Persze, az is kézenfekvő, hogy nem minden ország útja teljesen egyedi, bizonyos ország-csoportok közös jellegzetességekkel bírhatnak ezen a téren is. Az így kialakuló mintázatokat bizonyos megszorítások mellett akár információs társadalmi modelleknek is tekinthetjük, amennyiben a fejlettség adott pontján állnak és jellegzetesen eltérő utat járnak be, módszereket választanak, hogy eljussanak az információs korszakba – ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk. Nyilvánvaló tehát, hogy a világ országainak számosságánál sokkal alacsonyabb az információs társadalmi modellek száma. Így nem csupán az egyes országot, hanem azt a modellt is érdemes vizsgálni, amelyikhez tartozik.

Ebből a szempontból már sokkal inkább az a kérdés, hogy vajon Magyarország melyik információs társadalmi modellhez tartozhat, melyik ország-csoport tagja, netalán kezelhető-e önálló, modellképző országként? A végső cél persze ezen modellek segítségével is az, hogy közelebb jussunk a (hazai) információs társadalom karakterisztikus jellemzőinek a feltárásához, és az információs társadalomba való átmenet jobb leírásához, illetve megértéséhez.

A castellsi elmélet újragondolása: piaci, autoriter és jóléti információs társadalom

Manuel Castells Pekka Himanen-nel közös, 2002-ben megjelent könyvében (Castells-Himanen, 2002) azt állítja, hogy nem csupán egyfajta információs társadalom létezik, hanem számos, alapvető tulajdonságaiban eltérő módja van annak, hogy egy társadalom eljusson az információs társadalomba, tehát több modellről beszélhetünk.

Ennek az állításnak némileg ellentmond, hogy maga Castells a korábbi, három kötetes opusában (Castells, 1996, 1997a, 1998a) erre a különbözőségre nem fektetett különösebb hangsúlyt, így nem igazán beszélt modellekről sem, hanem leginkább a később szilícium-

völgyinek hívott modellt írta le, mint „Az" információs társadalmat. Sőt, több helyen azt állította, hogy például a jóléti állam tartós válságba került az információs korszakban tapasztalható folyamatok miatt (legkifejtettebb formában ld. Castells, 1997a: 252-254), tehát meglepő lehet, hogy néhány évvel később egyenesen a *jóléti információs társadalomról* ír egy egész könyvet. Ahhoz, hogy megértsük új álláspontját, röviden nézzük meg korábbi érvelését a jóléti társadalmak válságáról.[15]

A pénzügyi piacok és a valutapiacok kölcsönös függősége – ahogy a nap 24 órájában folyamatosan működnek, mint egy valós idejű egység (ahol folyamatos jelen idő létezik, sosem „húzzák le a rolót") – összeköti a nemzeti valutákat. A jelenség középpontjában a dollár, a jen és az euró – azt megelőzően az Unió országainak a valutái, főként a német márka – hármasa áll. A valuták egymástól való függése indikálja a monetáris politikák kölcsönös függését, ami végeredményben meghatározza a költségvetési politikát, így a nemzetállamok elveszítik gazdasági függetlenségüket, mert a gazdaság alapvető folyamatainak a *teljes* ellenőrzése már nem csak az ő kezükben van. Ez a folyamat az 1980-as évektől kezdett egyre erősebbé válni, amit csak fokozott a termelés növekvő transznacionalizációja. Mára egy új pénzügyi krízis veszélye jelent meg az állam szintjén, aminek a nemzeti és nemzetközi folyamatok közötti alapvető ellentmondás a gyökere: miközben nemzetközivé válik a befektetés, a termelés és a fogyasztás, az adórendszer nemzeti marad. A növekvő függőséget jól mutatják a különböző statisztikák is: a növekvő külföldi adósság, a központi bankok valutatartalékainak átalakulása, az állami túlköltekezés és a növekvő export.

A statisztikák vizsgálata nyomán kibontakozó három fő gazdasági trend a következő:

- az államnak továbbra is részt kell vállalnia a gazdasági elköteleződést jelentő projektekben és vannak sok kiadással járó egyéb, például szociális kötelezettségei-feladatai – ez az adón túl másfajta finanszírozást is szükségessé tesz és ez nagyobb kötöttségeket hoz,
- az államok kölcsönügyletei egyre inkább nemzetköziek, a külföldi tőkétől teszik függővé őket,
- hosszútávon nem lehetséges, hogy a nemzeti gazdaság termelje ki az állam finanszírozásához szükséges többletet – ld. japán példa: a cégek adnak kölcsön, ehhez azonban növekvő gazdaságra van szükség, így recesszió idején borul a rendszer.

Mindez azt hozta magával, hogy még a legfejlettebb és leggazdagabb országokban is nemzetközi vonatkozású pénzügyi válságok alakultak ki a nyolcvanas-kilencvenes évekre. Ez a pénzügyi válság veszélyezteti a jóléti államot és annak intézményrendszerét is. Ennek egyik első oka, hogy a cégek számára nem éri meg a nagy szociális költségekkel dolgozó munkapiacokon foglalkoztatni az embereket, miközben a verseny immár globális, mert, aki kisebb munkaerőköltséggel dolgoztat, az behozhatatlan versenyelőnybe kerül. Ez erősen hat a legkülönbözőbb OECD országokban is. A dolog eredménye, hogy a szociális költségek és adók lefaragásának *lefelé spirálba* torkolló versenye kezdődik az államok között. Az ilyen „negatív versenyelőnynek" két dolog szab gátat Castells szerint: a produktivitási-minőségi különbség a különböző országok munkásai között, illetve a hazai gazdaságot védő protekcionizmus. Mindkét dolog egyre kevésbé jelentős. Az olyan gazdaságokban, ahol a központi tőke, áru és szolgáltatási piacok mindinkább globálisan integráltak, már kicsi

[15] Ez az érvelés egyúttal arról is szólna, hogy a modern államok végső soron ugyanazt az utat járják be, miközben próbálnak válaszolni az új folyamatokra, így nem nagyon van létjogosultsága különböző modellekről beszélni. Ha viszont – mint látni fogjuk – a jóléti állam az információs korszakban mégsem kerül feltétlenül válságba, akkor Castellsnek az elméletét újra kell(ene) gondolnia. Lényegében ez történt meg a finn modell vizsgálatával, bár Castells nem írja le igazán nyíltan, hogy a trilógiában ismertetett átfogó elmélet néhány meghatározó pontja emiatt újragondolást igényelne.

mozgástere van a jóléti intézményeknek és megoldásoknak ugyanakkora munkaerőpiaccal és hasonló produktivitású-minőségű munkaerővel rendelkező államok esetén.[16]

Éppen ezért – vonja le a végső következtetést Castells – a jóléti államok sokszínűsége el fog tűnni a jövőben. Csak egy globális szociális szerződés, amely a nemzetközi szerződésekhez (pl. vámokhoz) is kapcsolódna, tudná lehetővé tenni, hogy a jóléti államok elkerülhessék a hanyatlást. Mivel egy ilyen átfogó szerződés gyakorlatilag lehetetlen, a negatív versengés folytatódik a közösen kialakuló legalacsonyabb szintig – amiből már senki sem enged. Mindez alámossa az államok stabilitását és társadalmi legitimációját.

Az érvelés rendkívül meggyőzőnek tűnik, csakhogy bizonyos helyeken ellentmond a valóságnak. Tény, ugyanis, hogy az észak-európai jóléti mintaállamok (Svédország, Dánia és Finnország) a magas szociális költségeik mellett is élenjárók az információs társadalom építésében, miközben a legversenyképesebb gazdaságok közé is tartoznak egyúttal.[17] Vagyis a Castells által leírt képletbe hiba csúszott, mivel a magasan kvalifikált munkaerőből hiány van a globális világban, így a cégek kénytelenek a magasabb szociális költségekkel dolgozó jóléti társadalmakban élő képzettebb munkaerőt is foglalkoztatni, mivel azok máshol nem állnak ilyen tömegben rendelkezésre. Így lehet például Finnország az Európai Unió információs társadalom laboratóriuma. Az viszont kétségtelen tény, hogy az olcsóbb, képzetlenebb munkaerő még ezekben az országokban is veszélybe kerül. Ez azonban egyelőre(?) nem ölt akkora méreteket, mint ahogy azzal Castells riogat.[18]

Nem véletlen tehát, hogy Castells érdeklődésének a homlokterébe már a kilencvenes évek végére Finnország került. Ha létezik az amerikaitól (a szilícium-völgyitől) markánsan eltérő, igencsak sikeres, nemzetközi szintre is kiható vonásokkal rendelkező (pl. Linux, Nokia, hogy csak a legkézenfekvőbb példákat említsem) információs társadalmi modell, akkor az ebben az országban jól megfigyelhető.[19]

A Finnországról szóló könyv bevezetőjében azonban nem csupán kettő – a jóléti és a szilícium-völgyi – modellt különít el Castells és Himanen, hanem egy ezektől szintén jellegzetesen különböző, hasonlóan sikeres harmadik megoldást is bemutatnak (Castells – Himanen, 2002: 1-18):[20]

- Finn-modell: nyitott, jóléti információs társadalom.
- Szilícium-völgyi modell: piac-vezérelt, nyitott információs társadalom.
- Szingapúri-modell: autoriter, államilag vezérelt információs társadalom.

---

[16] Valójában ez a tézis nem bizonyított teljes egészében: a különböző fejlett államok, és a kifejezetten jóléti államok között is találhatók jelentős különbségek a produktivitás és a minőség, valamint a munkaerőpiac nagysága szempontjából. Véleményem szerint emiatt nem áll Castells eszmefuttatása az észak-európai legfejlettebb jóléti államokra, amelyek kiemelkedő produktivitás mellett, magas minőséget produkálnak viszonylag kicsi (munkaerő)piacaikon, miközben erősen integrálódnak a globális gazdaságba is.

[17] Ahogy egy későbbi fejezetben látni fogjuk, ezek az országok számos rangsorban, mint az információs korszakra legfelkészültebb és leginkább versenyképes gazdaságok/társadalmak jelennek meg.

[18] Mindeközben persze az is fontos, hogy a Castells által leírt folyamat, annak kihatásai, a „negatív versenyképesség", az adók lefelé tartó licitje, mint jelenség nagyon is létezik a világban – csak nem kizárólagos (tehát nem teljes mértékben igaz az említett Észak-Európára). A probléma azonban óriási kihívást jelent, elég, ha csak a nyugat-európai államok szociális rendszereinek az utóbbi néhány évben mutatkozó strukturális átalakítási kísérleteire gondolunk (pl. Németország, Franciaország vagy Olaszország), vagy a kelet-közép-európai adórendszerek alacsony tételeire (pl. Szlovákia egykulcsos személyi jövedelemadójára, illetve a térség országainak alacsony társasági adó-rátáira) és látható, hogy a konfliktus meghatározza a jelenlegi politikai vitákat, nem csak nemzeti, hanem még európai szinten is.

[19] Vagy ahogy Castells és Himanen fogalmaz, három dolog miatt választották éppen Finnországot: a növekvő versenyképesség, a jóléti állam információs átalakulásban betöltött kulcsfontosságú szerepe, és a sajátos finn identitás miatt. Ezek teszik egyedivé Finnországot.

[20] A modellek részletes bemutatásától e helyütt most eltekintek, ugyanis nem a modellek pontos leírása a cél, hanem annak illusztrálása, hogy nincs kizárólagos információs társadalmi átmenet, amely minta lenne minden ország számára.

A modell kifejezés egyébként ebben az esetben nem normatív, a fogalomnak a konceptuális jelentését részesítik előnyben a szerzők, azaz a modell, mint a valóság egyszerűsített reprezentációja értelmeződik, amely a kulcs elemeket és a köztük lévő kapcsolatokat emeli ki, így egyszerre struktúra-teremtő és dinamikát leíró eszköz. Tehát nem rigorózus, társadalomtudományi modell, amely matematikai formulákon és statisztikailag mért korrelációkon alapul. Ehelyett az egész könyv inkább a hipotézisek sematikus reprezentációja a finn információs társadalom mozgásáról, a célból, hogy egyrészt az elszánt kutatók tesztelhessék ezt a modellt – ha kellően érdekesnek találják – másrészt, hogy az egyszerű érdeklődők is jobban megérthessék ezt a hatalmas társadalmi, gazdasági és technológiai átalakulást (Castells – Himanen, 2002: 141-142).

Ez a modell fogalom nem teljesen ismeretlen a tudományban, hasonlót figyelhetünk meg az ipari korszakok vizsgálatánál. Egyébként maguk a szerzők is jelzik a párhuzamot: „[a]z az érvelésünk, hogy az információs társadalom képes kulturális és társadalmi modellek pluralitásában létezni, és valójában létezik is, hasonlóan, mint ahogy az ipari társadalom kifejlődött, nagyon különböző, sőt antagonisztikus modelljeit létrehozva a modernitásnak, például az Egyesült Államokban, a Szovjetunióban, Skandináviában vagy Japánban." (Castells – Himanen, 2002: 2). Bár az információs kihívás, a globális kontextus – vagy ahogy Castells nevezi, a *domináns működésmódok* – mindenhol azonosak, a válaszok, az átalakulás hihetetlenül sokszínű utakat jelenítenek meg. Így – idézem:

> „társadalmak és gazdaságok a technikai-szervezeti informacionalizmus nagyon hasonló szintjére érhetnek el különböző történelmi és kulturális kiindulópontról is […] szemben az egydimenziós futurológusok nézeteivel, a világ nem a Szilícium-völggyé válásról szól […] Létezik egy közös információs technológia és egy globális gazdaság, de az emberi sokszínűség közepette. Az információs társadalomnak nem csupán egyetlen modellje létezik, amelyet kizárólagosan az Egyesült Államok és Kalifornia képviselne, ami modernizációs mintájául szolgálna a világ többi része számára. Az Információs Korszak" jelentősége pontosan az, hogy globális, sokszínű és multikulturális valóság." (Castells – Himanen, 2002: 2)

A modernizáció főszereplői

Castells és Himanen információs modellekről szóló gondolatai felidézik az ipari társadalmi modelleket, így például eszünkbe juthat *Alexander Gerschenkron* angol gazdaságtörténész széles körben ismert, az ipari korszakról szóló írása (Gerschenkron, 1984: 35-67), ahol az iparosítás eltérő módjait, az angol, a német (vagy tágabban kontinentális, de több fontos kivétellel) és az orosz fejlődési modelleket vizsgálta. Gerschenkron csoportosítása az egykori ipari társadalmi, kapitalizmus modellekre a következő volt:

- Angol-modell: vállalkozó-központú.
- Német-modell: bank és pénzintézet központú.[21]
- Orosz: államilag vezérelt, erőltetett menetű, központosított.

A modellekre vonatkozó kétszer hármas sort valószínűleg mind az információs, mind az ipari átalakulás esetében lehetne még egy darabig folytatni[22] – miért ne létezhetnének

[21] Leginkább ebbe a csoportba sorolható a Monarchia nyugati részének a fejlődése és kisebb részben Magyarországé is a Kiegyezést követően, bár ez utóbbi inkább az orosz modell központosító jellegével rokon vonásokat mutat (ld. Gerschenkron, 1984: 55)

[22] Maga Gerschenkron például jelzi is, hogy kívánatos volna kilépni az európai tapasztalat köréből és legalább a japán iparosítás néhány fontos vonatkozását megvizsgálni: „[s]ajnálatos módon azonban japán gazdaságtörténetre vonatkozó ismereteim hiánya teljességgel megakadályoz egy szélesebb körű vizsgálatot"

további modellek, amelyek eltérő karakterisztikával bírnak egy új korszakba való átlépéskor? De feltehető, hogy a modell értékű megoldások előbb-utóbb elfogynának. Ennek okát egyébként egy harmadik elméletben, Ernest J. Wilson III „gyémánt struktúrájában" (vagy ahogy még nevezik, a „quad"-ban) lehet megtalálni, amely az elmaradott országok felzárkózásának egy alternatív megközelítését nyújtja (Wilson 2003, Wilson 2004). Előre bocsátva Wilson elméletének a konklúzióját, a modernizáció során a főszereplők – leegyszerűsítve az állam, a vállalkozók, a civil szféra és a kutatók – közötti kapcsolatok a meghatározóak. Mivel azonban korlátozott számú – összesen négy – szereplőről van szó, a tipikus kapcsolódási lehetőségek (pl. ki dominálja az átmenetet) rendszerei véges számúak, még ha több is, mint három modellt adnak ki.

Wilson szerint a technológia nem csupán eszköz, hanem egyben egy viselkedés- és társadalmi rendszer integráns része is, vagyis nem lehet megvizsgálni a tágabb társadalmi kontextusba való beágyazottsága nélkül. Az egyszerű – ám közkeletű – mutatók összehasonlítgatása ezért sohasem adhat teljes képet. A gazdasági teljesítmény – így az egy főre eső GDP – persze erős magyarázó változó (Wilson szerint a technológiai diffúzió 60%-a ennek a számlájára írható), de jelentős különbségeket találunk a GDP/fő szempontjából közel azonos szinten álló országok között, egyesek az átlagosnál jobban, mások viszont rosszabbul teljesítenek. Wilson azt próbálja megérteni, hogy milyen okok húzódhatnak meg e teljesítménykülönbségek mögött.

Wilson egyébként számos országban személyesen is végzett vizsgálatokat, így ellátogatott Brazíliába, Kínába, Ghánába, hogy a különbségeket ne csupán közvetett adatokból kelljen becsülnie, hanem közvetlenül a terepen, különböző kontinenseken és kultúrákban kutathassa azokat. Az így tapasztaltak révén azonban a struktúrából fakadó meghatározottságok egyre inkább gyengülni látszottak a modelljében és egyéb, korábban nem vizsgált változók tűntek fel, főleg, ami a személyes felelősséget illeti. Wilson miután elbeszélgetett a kulcspozícióban lévő döntéshozókkal, helyi szakemberekkel, a strukturalista megközelítés modellje helyett – amely mellett a korábbiakban érvelt – egy sokkal individuálisabb, kevésbé kötött modellt kezdett el kidolgozni, amelyben a struktúra és az egyének közötti kapcsolat döntő szerepet játszik.

Így jutott el a technológiai-társadalmi modernizáció egy sajátos képéhez, amelyben a fő szektorok szereplői közötti viszonyra helyeződik a hangsúly.[23] *Wilson tézise szerint minden modernizáció sikere az állam, a magánszektor, a civil szféra és a kutatói-egyetemi világ közötti kapcsolat milyenségén múlik*. A vizsgált országokban a modernizáció kezdetén mindig az állam volt túlsúlyban (különösen igaz ez a deklaráltan szocialista rendszerekre). A fejlődés menete pedig szorosan összefügg azzal, hogy az állam mennyit és hogyan képes ebből a hatalomból, ellenőrzésből, központi szerepből átengedni-átadni más szereplőknek. A kulcskérdés, hogy azok, akiknek az átmenet sérti a személyes érdekeit (mert vagy kevesebb lesz a befolyásuk, vagy rosszabb lesz a gazdasági pozíciójuk stb.) mennyire vannak középponti helyzetben, elgáncsolhatják-e a folyamatokat.

Tehát az átmenet kezdetén a monopolista, zárt struktúrát el kell kezdeni lebontani. Ehhez azonban jó belső viszonyokra, a szereplők közötti bizalomra és a különböző szektorok közötti átjárásra van szükség. E nélkül nincs sikeres modernizáció. Részben ez magyarázza, hogy közel azonos gazdasági teljesítmény esetén miért találunk eltérő fejlődési ütemeket a

---

(Gerschenkron, 1984: 38). Persze Japánon túl további országok is szóba jöhetnének, mint az iparosítás jellegzetes példái.

[23] Ha alaposabban belegondolunk, akkor a maga módján egyébként Castells-Himanen és Gerschenkron is ezt állítja: a szereplők közötti viszony jellege adja a modell lényegét, hogy például államilag (szingapúri vagy orosz modell), vagy piacilag (szilícium-völgyi vagy angol modell), esetleg másként (jóléti vagy német modell) integrálódik.

különböző országokban. Van, ahol az átjárás és a bizalom megvan a szereplők között, van ahol pedig igen alacsony szintű.

Ezek alapján a modernizációs átmenet szakaszai a fejlődő országokban:

1. piac előtti: az állam hatalmas, a többi szereplő nem releváns, főleg a civil szféra pici;
2. piacosodó: az állam ereje csökken, a magánszféra felduzzad, a civil szféra egyre nagyobb szerepet kap;
3. versengő: az állam szerepe egyre kisebb, a piaci szereplők versengenek, a civil szféra erősödik;
4. negyedik szakasz: az állam mérete egy kisebb szinten stabilizálódik, a piac konszolidálódik, a civil szféra jelentősége megnőtt.

Ezzel párhuzamosan a négy szereplő között (a negyedik ugye az egyetemi-kutatói szféra) egy minden irányban nyitott kommunikációs háló jön létre, amit Wilson gyémánt-struktúrának nevezett el. Az átmenet akkor sikeres, ha ez a gyémánt ki tud alakulni, vagyis a minden irányban meglévő kommunikáció megteremtődik a szereplők között.

Tulajdonképpen minden szakaszban változik a (hatalmi) struktúra, de ez nem jelenti azt, hogy ezzel a társadalmi egyenlőtlenségek, és egyéb belső konfliktusok is maradéktalanul megoldódnának. Wilson arra a problémára is rámutat, hogy a vizsgált országok részben agrár országok, nagy mezőgazdasági munkás réteggel. Így egy modernizáció elindítása esetén megpróbálják átugrani az ipari korszak még hátralévő részét és landolni az információs korszakban. Egy ilyen információs forradalom azonban hatalmas társadalmi struktúra-változásokat hoz.[24] Egykoron maga az indusztrializáció is párhuzamosan több folyamatot indított el: urbanizációt, a fogyasztás megnövekedését, szekularizációt, a termékenység csökkenését (demográfiai átmenetet), stb.. Mindehhez évszázadokra volt szükség a modern világban. Vajon hogyan lehetne ez sikeresen kivitelezhető néhány évtized alatt? Kína, Ghána és a legtöbb hozzájuk hasonló ország jelenleg agrártársadalom, egy információs forradalom pedig gyökeresen megváltoztatja ezt. Vajon felkészültek-e erre ezek az ország? Hiszen nem csak a szűk középosztály – mint a változások éllovasa – alakul át, hanem a társadalom egésze. Ennek a következményei pedig egyelőre nehezen beláthatóak.

Wilson tézise szerint tehát minden újabb kori modernizáció sikere a főbb szereplők, az *állam*, a *magánszektor*, a *civil szféra* és a *kutatói-egyetemi világ* közötti kapcsolat milyenségén múlik, vagyis ez a négyes alkot egy olyan szerkezetet, ahol meghatározóak a köztük lévő kommunikációs, intézményes kapcsolatok, a bizalom szintje és a kölcsönösség mértéke. Minél teljesebb a struktúra (kiteljesedettebbek a kommunikációs csatornák), annál jobban működik az átmenet vezérlése. Ha jobban szemügyre vesszük a fentebbi, Castells-Himanen (és akár a Gerschenkron-féle) megközelítéseket, akkor azok minősített esetei egy-egy Wilson-féle kommunikációs konstellációnak, ahol más-más a négy szereplő közötti viszony, mások a domináns szereplők és a játékterek.

Viszont sem Castells, sem Gerschenkron nem igazán meríti ki sem a logikailag rendelkezésre álló variációkat (deduktív logika), sem nem végzi el a világban található információs vagy ipari társadalmak teljeskörű leírását (induktív logika) – tegyük persze hozzá, hogy ez nem is célja egyiküknek sem.

[24] Az erőltetett modernizáció persze nem példa nélkül való a történelemben, például az iparosítás oroszországi története is hasonló vonásokat mutat. Mindez óriási társadalmi konfliktusokkal jár: „valahányszor szükségessé vált a gazdasági tevékenységek jelentős nekilendülése, ez roppant nyomást gyakorolt azokra a generációkra, amelyeknek élete a feszített fejlődés periódusára esett." – állapítja meg Gerschenkron is (Gerschenkron, 1984: 51). De ha jobban belegondolunk a második világháború után gyorsított ütemben lezajló iparosítás például Magyarországon – amely az agrárnépesség túlnyomó részét az ipari szektor foglalkoztatottjaivá tette – is hasonló konfliktusokat hozott magával.

Mindezek alapján végeredményben elképzelhető akár az is, hogy a kelet-közép-európai, vagy a magyar információs társadalmi átmenet modell-értékű legyen, a fentebbi, castellsi-himaneni értelemben használva a modell terminust. Ahhoz azonban, hogy ezt megnyugtatóan el tudjuk dönteni, alaposabban szemügyre kell vennünk ezen államok fejlődésének történelmi sajátosságait.

Egy kelet-közép-európai modell létjogosultsága

Számunkra, amikor arra keressük a választ, hogy vajon Magyarországra mi jellemző információs társadalmi szempontból – tekinthető-e hazánk modellszerűnek – megtermékenyíthető lehet Wilson megközelítése, hiszen Magyarország nem sorolható egyértelműen egyik castellsi kategóriába sem, nem tisztán piaci, pláne nem autoriter, de nem is jóléti az itthon tapasztalható információs fejlődés. Sokkal inkább elmondható, hogy egy sajátos kelet-közép-európai útról van szó, egy kettős átmenetről:

- ami egyszerre célozza a demokráciát és a kapitalizmust,
- illetve, ami egyre inkább a globális információs társadalomban kapja meg a maga helyi értékeit és keretét, ahogy a Castells-Himanen által leírt formában minden más (információs) társadalom és gazdaság is.

Így azonban az információs kapitalizmus egy helyi, kelet-közép-európai változata alakul ki, amiben meghatározó a gyémántban szereplő négyes közötti viszonyrendszer, az állam kezdeti túlsúlya, a gazdaság és a (multinacionális) tőke megerősödése, a társadalom bizalmatlansága és egyúttal lelkesedése az átalakulásért, a civil társadalom lassú erősödése és a kutatói, akadémiai szféra marginalizáltsága; a négy szereplő közötti kommunikáció nehézkessége.

Nem példa nélkül álló azonban, hogy Európa ezen, keleti, középső részén egy meghatározó gazdasági és társadalmi folyamat nem teljesen úgy megy végbe, mint ahogyan Nyugaton. Sőt, társadalomtörténetileg egyértelműen az a ritkább, hogy egy az egyben, jelentősebb változások nélkül átemelődik valamilyen modernizációs társadalmi-gazdasági folyamat. Ha visszatekintünk az elmúlt pár száz évre, akkor azt láthatjuk, hogy Kelet-Közép-Európa az átmenet a Nyugat és a Kelet között, ami igaz a modernizációs megoldásokra is. A Keletet Nyugattól elválasztó, Szűcs Jenő által leírt (Szűcs, 1986) kelet-közép-európai régió a hajdanvolt Karoling Birodalom 800-as években létező határa mentén található, ez az:

> „éles gazdaság- és társadalom-szerkezeti demarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan tágasabb keleti félt jelölve ki a „második jobbágyság" területéül, megdöbbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba–Lajta határ nyomvonalában reprodukálódott. Mi több, újabb csaknem fél évezred múltán, napjainkban, szinte pontosan megint a határvonal mentén (csupán csak Türingiánál némi ingadozással) oszlik meg Európa minden korábbinál végletesebben két „táborra". Mintha Sztálin, Churchill és Roosevelt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly–kori status quót, a császár halálának 1130. évfordulóján."[25]

– írta Szűcs Jenő a vasfüggöny lehullása előtti évtizedben (Szűcs, 1986).[26]

[25] Természetesen nem csak Szűcs Jenő ábrázolta ezt a törésvonalat, hasonló létezésére mutatott rá Hajnal, híres, a házasodási mintákat bemutató tanulmányában, amikor egy képzeletbeli Trieszt-Szentpétervár vonalról szólt, mint olyan határról, amelynek két oldalán eltérő házasodási szokások jellemezték az embereket. (Hajnal, 1965, idézi Bukodi, 2000)

[26] Szűcs Jenő tanulmányánál nem adok meg oldalszámokat, mivel az interneten újraközlésben megjelenő tanulmány esetében ez nem lehetséges. A következőkben, ha bármely idézetnél nem szerepel pontos oldalszám, akkor ennek minden esetben az internetes forrás oldalszámának hiánya az oka, így ezt nem jelzem külön.

IDE térképek!

Úgy tűnik tehát, hogy a regionális „hatás" hosszú évszázadokon keresztül hathat és átívelhet akár korszakokat is. Mitől függ ez? Az adott történelmi helyzetre, kihívásra adott sajátos válasz a struktúra lényege. Újra Szűcs Jenővel szólva: „a „történések" mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon is bizonyos „szerkezetek" a lényegesek, melyek a jelen számára egyszerre jelölnek ki határokat és kínálnak lehetőségeket." (Szűcs, 1986). Ezeken a szerkezeteken belül felfedezhetők modellek is: „[a] történelemben ugyanis nemcsak szerkezetek, hanem modellek is vannak, melyeknek belső összetétele változhat ugyan, érvényük azonban megmarad, és hat a struktúrákon át. […]A régiók eredeti helyzetéből, eltolódásaiból és a történelem kihívásaira adott válaszaiból következtek azok a strukturális modellek, melyek máig ható érvénnyel meghatározzák a modern Európát." (Szűcs, 1986). Feltehető tehát, hogyha közel két évtizeddel ezelőtt, a tanulmány írásakor még hatottak ezek a regionálisan tagolódó struktúrák és modellek, akkor nincs ez másképp az ezredfordulót követően sem, amikor a vasfüggöny lehullása után másfél évtizeddel az egykori keleti blokkba tartozó kelet-közép-európai országok éppen az Unióhoz csatlakoznak, és egyre inkább igazodnak a nyugati fejlődési modellhez.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a kelet-európai régión belül ne lettek volna, vagy lennének különbségek az ide tartozó országok között:

> „[á]rnyalati különbségek persze voltak; Csehország egy fokkal „nyugatiasabb", Horvátország egy fokkal archaikusabb formákat mutat, mint Magyarország, Lengyelország viszont sokban nagyon hasonló." (Szűcs, 1986)
>
> Sőt, Szűcs Jenőt egy kicsit félretéve, olyan szerző is akad, aki a kelet-közép-európai régiót is szűkebben értelmezi, Hercegh szerint: „Európát a következő régiókra oszthatjuk[27]:
>
> - Nyugat-Európa (Franciaország, Németalföld, Anglia),
> - az Ibériai-félsziget,
> - Skandinávia és a Baltikum,
> - Nyugat-Közép-Európa (lényegében a Német-római Birodalom),
> - Itália,
> - Kelet-Közép-Európa,
> - a Balkán (szoros kapcsolatban Kis-Ázsiával),
> - Kelet-Európa, amely tovább osztható az északi erdővidékre és egy déli sztyeppeövezetre.
>
> Kelet-Közép-Európát Lengyelország, a cseh királyság, a „történelmi" Magyarország és a vele évszázadokon át szoros államjogi közösségben élő Horvátország (Szlavónia, Dalmácia) alkotta és alkotja lényegében ma is. A balti államok nem tartoznak ide, hanem sokkal inkább az északi skandináv régióhoz – amíg az oroszok el nem foglalták. Nem sorolható ide a Balkán sem, amelynek országai – a 13-14. századot leszámítva – a Bizánci vagy a Török Birodalom kötelékébe tartoztak. Románia Erdély, Jugoszlávia pedig Szlovénia és Horvátország miatt már ide is kötődik, és a jövő fogja eldönteni, hova kell őket sorolni. Jugoszlávia felbomlása mindenesetre többféle választ is megenged." (Hercegh, 1998)

Ezek szerint a visegrádi országok és esetleg Románia (nyugati része), illetve bizonyos megkötésekkel Szlovénia és Horvátország alkotja Kelet-Közép-Európát.[28]

[27] A felosztás indokai: „„Földrészünk történetének vizsgálatához nem elegendő azt egy nyugati és egy keleti félre osztani, de nem kielégítő a hármas tagolás sem, elválasztva a kettőtől Közép-Európát. Olyan jellemző vonások alapján, mint amilyen a társadalom szerkezete, a gazdaság fejlettsége, a lakosság etnikuma stb. jóval több történelmi-politikai régiót kell megkülönböztetnünk, és megkülönböztető ismérv a nemzetközi kapcsolatok sűrűsége is. Egy-egy történelmi régió államait, dinasztiáit, népeit szoros kötelékek fűzték – fűzik – össze, annyira, hogy történelmük külön-külön nem érthető és nem is értelmezhető. A százéves háború nyilvánvalóan nem magyarázható meg, ha kizárólag Franciaország, de a rózsák háborúja sem, ha csupán Anglia történetében akarjuk elhelyezni." (Hercegh, 1998)

Persze, a történelmi „viharok” miatt korántsem egyszerű meghúzni Kelet-Közép-Európa határait, mindenesetre létezését nem lehet kétségbe vonni:

> „[n]incsenek világosan meghúzott határok, és nemcsak egyetlen centruma létezik. Ez nem valami politikai elképzelés vagy politikai szervezet, amelyet javasolni és megtervezni lehetne. És mégis létezik a képzeletben, a mentális térképeken, az attitűdökben, a hiedelmekben, a mindennapi életmódban. Keletre esik Alteuropa-tól, azaz a Római Birodalom területétől, ahol az új keresztény nemzetek kialakultak ezer éve, Alteuropa határvidéke ez. A fekete sasok nagy birodalmainak metszéspontjában van némi kiterjesztéssel. Legalábbis a Habsburg Birodalom területén. Lingua franca itt előbb a latin volt, aztán a német. A térség egysége nem utolsó sorban a régió egészében fellelhető zsidó közösségeken alapult. A 20. században ez a régió a két pusztító totalitárius mozgalom összecsapásának esett áldozatul. A náci rezsim és a kommunista uralom megváltoztatta a régió teljes társadalmi szövetét. Történelmi régió ez, az Európában megtalálható számos történelmi régió egyike, mint az északkelet-európai, balti régió, a délkelet-európai, balkáni régió, a délnyugati és az északnyugati régió. Kultúra, nyelv és történelmi tapasztalat alakította ki, akárcsak az emberek emlékezetét, ezt az egyedülálló tájat, amelyet aztán első ránézésre fel lehet ismerni. Kelet-Európa és Kelet-Közép-Európa létezése számomra ténykérdés, nem látom értelmét a pro és kontra érvelésnek ezzel kapcsolatban.” (Schlögel, 2001)

Véleményem szerint, tehát történelmi és strukturális okokból van létjogosultsága Kelet-Közép-Európáról – akár tágabb, akár szűkebb földrajzi értelemben –, mint sajátos fejlődésű régióról beszélni. Sőt, indokolható egy *kelet-közép-európai információs társadalmi modellt* is feltételezni, ami jellegzetesen poszt-szocialista és ezúttal is a nyugati, illetve a keleti modellek között húzódik. Ez a modell a helyi struktúrákon alapul, betagozódik a globális munkamegosztási rendszerbe, így a maga sajátságos módján próbál élni az információtechnológia nyújtotta előnyökkel és információs társadalommá válni.[29]

Ugyanakkor az egykori keleti blokkban – és persze a nyugat-európaiban ugyanúgy –, ahogy fentebb is láthattuk, több ország-csoport is elkülöníthető és más-más fejlődési utat követ (pl. visegrádi országok, balti országok, az EU bővítésből kimaradó országok stb.).[30] Mindez a belső elkülönültség látható például a gazdasági teljesítményen is – pl. a Bécsi Nemzetközi Gazdasági Tanulmányok Intézete (WIIW) által készített, a kelet-közép-európai és egyes szovjet tagállamok GDP-jét vizsgáló elemzésből (ismerteti Farkas: 2001). A 2000-es év végére az 1990-es GDP-t alapul véve a térségbe tartozó 22 országból mindössze négynek a teljesítménye haladta meg a rendszerváltás korit és további kettőé közelíti meg azt: Lengyelország, Szlovénia, Szlovákia, Magyarország, Csehország és Macedónia – az összes többi ország elmarad a saját egykori teljesítményétől. Leszámítva a kakukktojás Macedóniát mindez arra utalhat, hogy találni olyan országokat Kelet-Közép-Európában, ahol nagy valószínűséggel végbement a struktúraváltás, a kapitalista termelési rendszerre való átállás, még ha nem is teljesen zárult le ez a folyamat.

Persze a 22 keleti állam távolról sem azonos pozícióból indult, egyesek tőkevonzó képessége sokkal jobb volt, ami hamar jelentős versenyelőnyhöz juttatta őket. Mára a visegrádi országok már nem feltétlenül az olcsó munkaerő miatt vonzóak a nyugati

---

[28] A későbbiekben jómagam inkább a tágabb értelemben használom Kelet-Közép-Európa fogalmát, többnyire ide értve a Baltikumot (Észtország, Litvánia, Lettország), Szlovéniát, Romániát és Bulgáriát is. A herceghi szűkebb értelemben vett régiófogalom helyett a visegrádi országok kifejezést alkalmazom Lengyelországra, Csehországra, Szlovákiára és Magyarországra. Továbbá a két írásmód közül – Kelet-Közép-Európa – Közép-Kelet-Európa – az előbbit részesítem előnyben, így utóbbi csak az idézetekben fordul elő a szövegben (Szűcs Jenőnél).

[29] Ennek a modellnek a jellegzetességeivel, fejlettségével foglalkozunk a következő fejezettől, különös tekintettel a magyar helyzetre.

[30] Érdekes a sokáig egy csoportként kezelt egykori Jugoszláviába tartozó országok szinte teljes elkülönülése egymástól, ami a fejlődési utat (is) illeti. Mindez arra utal, hogy lehetséges a csoportok közötti átjárás, azok szétesése, pl. az észtek utóbbi években tapasztalható erőfeszítését – hogy felzárkózzanak egy észak-európai (finn) modellhez – egyre valószínűbb, hogy siker fogja koronázni az elkövetkező évtizedekben.

befektetőknek – ami problémát is jelent a számukra, hiszen ki kell találniuk, hogy a jövőben milyen növekedési pályára álljanak. A struktúraváltás lezajlásának és az újfajta struktúra megjelenésének a jele, hogy a térségben egyre gyakoribbak a helyi „regionális multik", mint amilyen például a hazai gyökerű (de nemzetközi hátterű) MOL, Matáv vagy OTP. Miközben a nyugati tőke egy része is keletebbre keres magának helyet, a legfejlettebb poszt-szocialista országok is beszállnak ebbe a versenybe, vagyis a visegrádi országok vegyítik a keleti és a nyugati megoldásokat, egyszerre, sajátos módon jellemzőek rájuk a két csoport tulajdonságai.[31]

Az uniós csatlakozás új esélyt ad a Nyugathoz való felzárkózásra, de azt is látni kell, hogy időközben a mintaként választott Nyugat-Európa is átalakul; mind politikai, mind gazdasági értelemben egyre inkább csak egy globális kontextusban értelmezhetők az itt lezajló folyamatok (ld. Castells, 1998a: 310-334).

Európa egyesítése az egyik legfontosabb trend az új világ kialakításában. Véget vethet a több mint ezer év háborúskodásának Európában, ugyanakkor az egyesült Európa olyan stabil pontját jelentheti a világnak, amely az ázsiai régióval együtt ellensúlyt jelenthet az USA számára és *policentrumúvá* teheti a világgazdaságot. Politikai szempontból azért különösen fontos az európai egyesítési folyamat, mert innovatív, a kormányzás új megoldásait dolgozhatja ki, egy új állami forma, a *hálózati állam* kialakításával.

Amikor Európa nyugati fele elhatározta, hogy szorosabb gazdasági és politikai együttműködésre van szükség, akkor alapjaiban változott meg a geopolitikai helyzet: Németország egyesülhetett – az első kelet-európai állam, NDK „belépett" az EU-ba. Németország 80 milliós lakosságával és a közösség GDP-jének a 30%-val meghatározó állammá vált. A további keleti bővítések célja elkerülni a régió destabilitását (és a menekülthullámot), új piacokhoz jutni, valamint ellensúlyozni Németországnak az erős hatását a régióban, továbbá megakadályozni, hogy Oroszország újra befolyásra tegyen szert Kelet-Európában.

Napjainkban két fő kihívás éri ezt az európai integrációs folyamatot:

1. A gazdasági *globalizáció* és az információs, kommunikációs *technológia* megújítása.
2. A *lokális identitás* megerősödése.

Mindennek következtében és a korábbiakban ismertetett okokból egyre nehezebbé válik az európai jóléti rendszer fenntartása, mivel csökken a foglalkoztatottság, amelyen gazdasági stabilitása alapul. Megfigyelhető egy európai globalizáció-ellenesség is – általában szűk európai érdekeket védve.

Ezt a két fő kihívást, amely alulról (lokalizáció) és felülről (globalizáció) éri az európai intézményeket egy új, kreatív állam intézményrendszerrel próbálja kivédeni az egyesülő Európa: a *hálózati állam* kialakításával. A hálózati állam olyan komplex intézményrendszer, amely kombinálja a különböző döntési szinteket (helyi, regionális, nemzeti és szupranacionális). Az európai intézményrendszer szervezeti rajza sokkal közelebb lenne egy hálózathoz, mint egy fa-szerkezethez. A különböző szintek együttes munkálkodásának – a hálózati állam működésének – a célja re-legitimálni az európai politikai rendszert, miközben lehetővé teszi annak teljes flexibilitását és komplexitását.

A sikeres európai integrációhoz azonban szükség van egy, sajátos, közös európai identitás kialakítására is, e nélkül nem lehet sikeres az egyesülési folyamat. Ez az identitás *nem épülhet* vallási alapokra (multikulturalizmus, állam egyház szétválasztása), a demokráciára (egyrészt ez nem lenne egyedi, mert a világon szinte mindenhol elfogadott,

[31] Ezt az átmenetiséget Kelet és Nyugat között persze átmenetinek tartják a visegrádi országok – mint ahogy évszázadok óta szeretnének Nyugat-Európához tartozni (vagy „Európához", ahogy a kontinensnek ezt a részét előszeretettel nevezik, elfelejtve, hogy az az Urálig húzódik) –, miközben ez nyilvánvalóan egy tartós köztes állapot. Mindenesetre most tényleg úgy tűnik, hogy történelmi esély kínálkozik ennek a köztes állapotnak a feloldására és a nyugati fejlődési modellhez való végleges csatlakozásra, illetve felzárkózásra.

másrészt nagy a demokratikus deficit), az etnicitásra (túl nagy a bevándoroltak száma, szembenállásokat hozna), valamint a nemzeti identitásra (ellentmond annak, hogy elsősorban európai legyen). Egyelőre nincs európai identitás, csak csíráiban – amire mégis épülhetne: a jóléti állam védelme, a magas szociális szolidaritás, a foglalkoztatottság, a munkához való jog, az általános emberi jogok védelme, valamint a demokrácia megújítása (lokális és regionális szinten).

Jól látható tehát, hogy Kelet-Közép-Európa csatlakozó államai egy képlékeny rendszerben keresik az új helyüket. Az integráció ellenére azonban Kelet-Közép-Európa egyedisége egyelőre megmarad. Még ha ezek az országok be is tagolódnak a sokáig Nyugat-Európát jelentő Európai Unióba, a sajátos munkamegosztás révén továbbra is hatnak a századok során kialakult különbségek.

A következő fejezetben az Európai Unióhoz újonnan csatlakozó és csatlakozásra váró országok információs társadalmi fejlettségét vesszük górcső alá, megvizsgálva, hogy hogyan képesek az Európát érő egyik legfontosabb kihívásra, a gazdasági globalizációra és az információs, kommunikációs technológia megújításának a kérdésére válaszolni.

4. Információs társadalmi fejlettség az uniós csatlakozás tükrében[32]

Bevezetés

A festői szépségű Sevilla adott helyet a csatlakozó és csatlakozásra váró országok számára 2004 február 18-20 között megrendezett információs társadalmi konferenciának, amely a 2010-es uniós lisszaboni célkitűzéseket[33] és a 13 csatlakozó, illetve csatlakozásra váró ország ezen a téren tapasztalható fejlettségét, politikáját, valamint fejlődési lehetőségeinek az összehangolhatóságát vizsgálta egy éppen folyó kutatás részeként.[34] A kutatás végéhez közeledve a 13 országriportot készítő kutatók, továbbá a munkában részt nem vevő független szakértők – illetve szakminisztériumi küldöttek[35] – vitatták meg közösen a véglegesítés előtt álló szintézis riport egyes fejezeteit.

A kutatás igazi súlyát tulajdonképpen az adja, hogy eleddig még soha nem készült ennyire átfogó, a 2004 májusában csatlakozó és csatlakozásra váró országok információs társadalmi fejlettségét, valamint politikáit komparatív módon bemutató elemzés. Csak az egyes országtanulmányok terjedelme egyenként meghaladja a száz, néhol a százötven oldalt, miközben maga a szintézis riport is méretes a közel 130 oldalával. Örömteli helyzet tehát, hogy azonos szerkezetben – még ha nem is teljesen azonos mélységben – állnak rendelkezésre angol nyelven ezek az anyagok, megnyitva a lehetőséget, hogy a szakmai nyilvánosság belelásson a többi országban folyó munkába és tanulhasson azokból.[36]

---

[32] A fejezet a 2004. február 18-20. között Sevillában megrendezésre került „Enlarging the European Information Society: Potential IS Strategies towards Lisbon 2010 objectives" címet viselő IPTS szakértői workhop-on elhangzott előadásokon és az azokat követő vitákon, az így készített jegyzeteimen alapul (ld. Pintér 2004).

[33] A lisszaboni stratégia az Európai Unió gazdasági, szociális és környezet(védelm)i megújulását célozza. 2000 márciusában, az Európai Unió Tanácsának lisszaboni ülésén fogadták el a tíz éves tervet, amely célja, hogy az EU a világ legdinamikusabb és legversenyképesebb tudás alapú gazdaságává váljon. A gazdasági célokon túl a terv társadalmi, környezeti politikát is takar, hogy erősítse a társadalmi integrációt, és fenntartható fejlődést valósítson meg. (The Lisbon European Council… 2000)

[34] A helyszínválasztást az indokolta, hogy a nagy történelmi múlttal rendelkező spanyol városban székel a konferencia alapjául szolgáló kutatási pályázatot felügyelő Institute for Prospective Technological Studies (IPTS ICT Unit: http://fiste.jrc.es/), amely az Európai Unió Joint Research Centerének (European Commission Directorate General Joint Research Center: http://www.jrc.es/home/index2.cfm) részeként az új technológiákkal, így az információs és kommunikációs technológiákkal is foglalkozik.

Bár Sevilla a kelet-közép-európaiak számára mondhatni a világ végén található, mégis érdemes volt elutazni a konferenciára, ahol igen magas szakmai színvonalon vitatták meg a résztvevők a lassan két éve folyó kutatás tapasztalatait.

A 2004 áprilisában lezárult kutatásnak van magyar vonatkozása is, ugyanis a Gáspár Pál vezette budapesti központú International Center for Economic Growth – European Center (ICEG-EC: http://icegec.org/) nyerte el még annak idején a lehetőséget az IPTS pályázatán, hogy a konzorcium vezetőjeként az általa választott partnerekkel megvizsgálja a 13 említett ország információs fejlettségét, és szisztematikusan feltárja a területen folyó fejlesztéseket.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Gáspár Pálnak és kollégáinak, hogy felhívták a figyelmemet erre a kutatásra, továbbá, hogy lehetővé tették részvételemet a workshop-on.

[35] Mint jómagam független szakértőként az Információs Társadalom és Trendkutató Központ (ITTK) képviseletében, illetve az IHM delegáltja, Simon Dávid szakértő.

[36] Mindegyik tanulmány az IPTS által meghatározott módon a következő felépítést kellett, hogy kövesse (Burgelman et al, 2004):

I. Gazdasági tényezők:

1. Nemzeti és regionális gazdaság
2. A gazdasági fejlődés és földrajza
3. Az információs társadalom technológiák (IST) helye és szerepe a gazdaságban

II. Politikai tényezők:

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy mennyire fontos egy ilyen kutatás, hiszen rendszerezett formában közvetlenül hozzáférhetővé teszi ezen országok számára egymás tapasztalatait, lehetővé téve azok hasznosítását, miközben létrehoz egy szakmai hálózatot is, megalapozva a későbbi kapcsolatokat, illetve a közös munkát. A kutatásból egy általánosabb kép is kibontakozik a 13 ország információs társadalmi helyzetét illetően, valamint megmutatja azt a kontextust, amelyben a következő 1-3 év európai információs politikájának kezdeményezései lefordítódnak ezekben az országokban.

Ha tehát kelet-közép-európai információs társadalomról beszéltünk az előző fejezetben, érdemes közelebbről is megnézni, hogy milyen meglátásokat tartalmaz a jelenleg legalaposabbnak tekinthető összehasonlító kutatás, ami a témában elkészült. De a kutatás első szintű adatain, a fejlettség leírásán túl további megfigyelésekre is lehetőséget adhat ez az anyag és a konferencia: a kibontakozó szakmai beszélgetésekből jól rekonstruálható, hogy maguk a kelet-közép-európai kutatók, a politikai szférában dolgozók hogyan látják az információs társadalmi fejlődésüket, a kelet-közép-európai „modellt", mit értenek az információs társadalom fogalma alatt. Számomra ebben a kutatásban tehát két dolog meghatározó – ezért is szentelek neki itt nagyobb teret –, egyrészt az összevethető formában megtermelődő adatok, másrészt az az információs társadalom kép, ami ezek mentén kirajzolódik. Az adatokat nézve előrebocsátásképpen elmondható, hogy Magyarország több tekintetben is lemaradt az információs társadalmi „versenyfutásban" a 13 ország között és az Unió államaihoz képest egyaránt, továbbá, hogy 2-3 jellegzetes, eltérő fejlettséggel bíró országcsoport különíthető el. Ennél sokkal érdekesebb azonban az a kép, amelyet az információs társadalomról bemutat a kutatás. Mindez jól érzékelteti ugyanis, hogy az információs társadalomról szóló diskurzus még egy ilyen alapos vizsgálat esetén is leegyszerűsítő, az adatsorok leginkább az információs technológiára, az internetre, az eszközök egyszerű elterjedtségére, használati mutatóira, az informatikai iparágakra és az ezekkel kapcsolatos politikákra koncentrálnak, vagyis véleményem szerint nem képesek bemutatni, láttatni az információs fejlődést a maga összetettségében, mélységében.[37]

Az információs társadalmi fejlettség jelenlegi szintje

A 13 ország (a balti államok: Észtország, Litvánia, Lettország; a visegrádi négyek: Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország; a „különutas" Szlovénia; a nem kelet-közép-európai csatlakozók: Málta és Ciprus; a csatlakozásból 2004-ben kimaradók: Bulgária, Románia; végül a kakukktojás Törökország), mint a felsorolásból is látszik, nem tekinthető homogén csoportosulásnak. Viszonylag kicsi gazdasági erővel bírnak – az Unió jelenlegi 15 tagállamához képest – viszont annál meghatározóbb a népességük számaránya, valamint politikai befolyásuk.

2002-ben az említett országok átlagosan nem érték el az EU tagállamok átlag GDP-jének az 50%-át, a legjobban teljesítő Ciprus (kb. 80%) és a legutolsó helyen álló Törökország (kb. 20%) közötti távolság azonban azt mutatja, hogy a csoporton belüli

---

4. Nemzeti és regionális információs társadalmi politikák
5. Intézményi képességek és a szabályozás keretei

III. Társadalmi és kulturális tényezők:

6. Oktatási trendek
7. Demográfiai trendek
8. Kulturális és társadalmi trendek

[37] Az itt következő leírás a workshop-on elhangzó előadásokon (Gáspár-Halász, 2004; Bogdanowicz, 2004; Centeno, 2004; Gáspár, 2004a; Gáspár 2004b) és az azokat követő vitákon alapul, mivel a kutatás országjelentései és a szintézis riport jelen fejezet elkészültekor – 2004. április elején – sajnos még nem publikusak.

különbségek legalább akkorák, mint az EU-tól való lemaradás. Ehhez a mutatóhoz hasonló képet fest a munkaerő produktivitása, míg kisebb a leszakadás a foglalkoztatottság szintjében. Rossz jel a felzárkózásra nézve az is, hogy mindegyik csatlakozásra váró ország az EU átlagánál kevesebbet költ még GDP arányosan nézve is kutatás-fejlesztésre, ami különösen annak fényében aggasztó, hogy ez az adat már az Unióban is eleve igen alacsony (2% alatti átlag) például az Egyesült Államokéhoz képest.

Ha a gazdaság egésze helyett szűkebben véve az információtechnológia szerepére koncentrálunk, akkor a fentebb vázoltnál valamelyest kedvezőbb képet kapunk.[38] Az IST esetében látható helyzet ismerős lehet, mivel sokszor hallhatunk már róla: az eszközök elterjedtsége és használata általában alatta marad az EU átlagénak, de vannak kiugró országok (pl. Észtország vagy Szlovénia). Mindez szoros összefüggést mutat az eszközök és szolgáltatások megfizethetőségével, hozzáférhetőségével, az elektronikus szolgáltatások színvonalával és a kormányzati politikával az adott országban. A digitális szakadék (a SIBIS vonatkozó DIDIX indikátorát alapul véve)[39] Észtországban a legkisebb, majd sorban következik Csehország, Lengyelország, Szlovénia, Szlovákia, Litvánia, Magyarország, Lettország, Bulgária és Románia.

Ábra: Digitális szakadék az Európai Unióban és 10 csatlakozó, csatlakozásra váró országban (SIBIS 2003: 155)

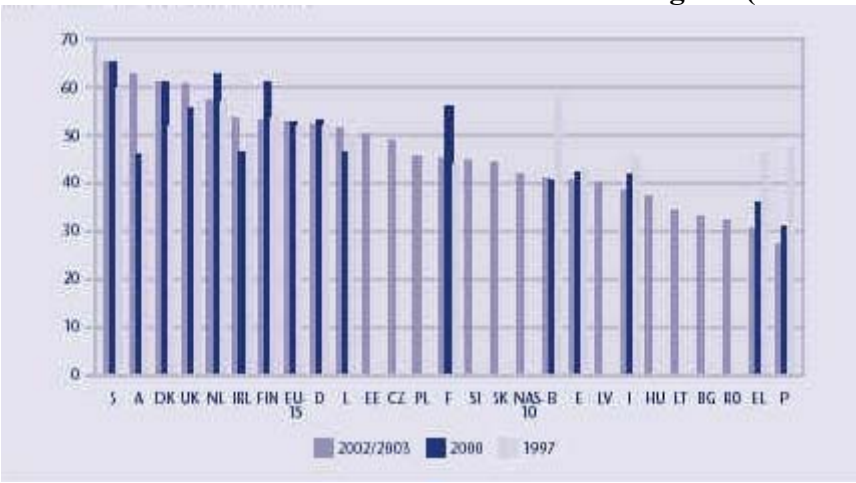

[38] Az összegző tanulmány készítői első pillantásra talán szokatlan módon kettéválasztották vizsgálódásukban az IST-t (information society technologies – információs társadalmi technológiák) és az ICT-t (information and communication technologies – információs és kommunikációs technológiák). Az IST alatt a *keresleti oldalt*, a technológia társadalmi szétterjedését értették, míg az ICT-t *kínálati oldalként*, információs iparként határozták meg. Így az IST olyan ismerős folyamatokat takar, mint az internet, vagy a mobiltelefónia társadalmi elterjedése, az ICT pedig az adott országban előállított hardvertermékek, szofvertermékek mutatóit, az ipar fejlettségét összegzi. Fontos megjegyezni azonban, hogy a konferencia résztvevői közül többen nem értettek egyet ezzel a megközelítéssel, mert például nem teljesen tisztázott a kettő közötti kapcsolat.

[39] „A Digital Divide Index (DIDIX) az információs eszközökhöz való hozzáférést illetve azok használatát összevontan vizsgálja négy társadalmi-demográfiai változó (nem, életkor, iskolai végzettség, jövedelem) mentén. Az index értéke azt mutatja meg, hogy az adott hátrányos helyzetű/lemaradott csoportban milyen arányú az információs eszközök elterjedtsége a teljes populációban tapasztalt arányhoz képest. Az index értéke 0 és 100 között mozog, és a 100-as érték azt jelenti, hogy az alcsoportban és a teljes mintában mért arány megegyezik. **Minél alacsonyabb** tehát **az index értéke, annál nagyobb szakadékról beszélhetünk.**" (Fábián, 2003: 25 kiemelés az eredetiben, a módszertanról bővebben ld. Hüsing-Selhofer, 2002)

Magyarországon az EU15 és a kelet-közép-európai államok átlagánál is nagyobb digitális szakadékot találunk. Jellemző egyébként, hogy hazánk rendre közepes, vagy leszakadó teljesítményt mutat a csoporton belül, már ami az IST mutatókat illeti. Mindent összevetve az IST terén a csoport egészének a távolsága az EU-hoz képest nőtt a vizsgált öt évben (1998-2002 között), miközben a csoporton belüli távolságok is jelentősen megnőttek, annak ellenére, hogy időközben mindenhol egyre inkább a középpontba kerültek az IST-vel kapcsolatos fejlesztések.

Érdekes képet láthatunk a sokkal kevesebbszer vizsgált ICT-ipar (a *kínálati oldal*) terén. Az ICT szektor piaci értékét tekintve (egyes állampolgárra számított ICT-költés évente) jóval alatta marad az EU tagállamokénak és a jövedelmi viszonyokat tükrözi (Szlovéniával az élen és Romániával a sor végén). Ettől sokkal pozitívabb a helyzet, ha azt vizsgáljuk, hogy GDP arányosan mekkora súlyt képvisel az ICT piaci értéke ezekben az országokban: egyedül Törökországban alacsonyabb ez az adat, mint az EU átlag. Valamennyi országban tehát – leszámítva Törökországot – az EU 6,1%-os adatát meghaladó értékkel bír GDP arányosan az ICT piac. Mindez azt is jelentheti, hogy a GDP nyers értékének növekedésével a jövőben jócskán felértékelődhetnek ezek a piacok – feltéve, hogy mindeközben a struktúra nem változik meg érdemben.

Az ICT szektor termelésben betöltött szerepe a GDP-hez viszonyítva 1,3% és 8,5% között szóródik a vizsgált országokban. Kiemelkedik Észtország, Magyarország, Szlovénia és Bulgária – ezekben az országokban az EU átlagát is meghaladja a szektor súlya a GDP egészéhez viszonyítva. Az ICT exporton belüli részesedése 2002-ben Máltában volt a legmagasabb (60%-os), majd Magyarország következett (30%-kal)[40], Észtország (26%-kal) és Szlovénia (14%-kal). Árnyalja azonban a képet, ha az ICT szektorban foglalkoztatottak arányát is megnézzük (0,3% és 5% közötti adatok), ezek rendre alacsonyabb értékek, mint az EU átlagos 7%-a. Mindent összevetve elmondható azonban, hogy Máltán, Magyarországon és Észtországban központi szerepet játszik az exportban az ICT, és még ha ez napjainkban elsősorban összeszerelést, illetve vámszabad-területen folyó termelést is jelent, a helyi hozzáadott érték érzékelhetően növekedett az elmúlt években, ami szerkezeti változásokra utal.

Összefoglalva, a 13 csatlakozó és csatlakozásra váró országban inkább az IST indikátorok terén figyelhető meg kisebb polarizáltság, sokkal nagyobbak a különbségek az ICT-ipar terén. Mindez a rendszerváltás előtti és körüli „örökségre", a rendelkezésre álló humánerőforrásra és infrastruktúrára, a tőkeviszonyokra, a gazdaságpolitikára, valamint a gazdaságok méretbeli különbségeire vezethetők vissza. A csatlakozás feltehetően nem fogja jelentősen megváltoztatni az EU ICT termelésének a nagyságrendjét, illetve a világpiacon betöltött szerepét, de a belső munkamegosztásban várhatóak elmozdulások a régi és új tagok között. Az ICT szektor fejlődése sokkal országspecifikusabb, mint az IST szétterjedése, amely közel azonos mintázatokat mutat mindenhol, még ha a diffúzió eltérő szakaszaiban is járnak ezek az országok. Nagyon fontos azonban, hogy nem igazán figyelhető meg erős korreláció a technológia társadalmi szétterjedtsége (tehát az IST) és az ICT szektor adott országban tapasztalt pozíciója között. Mindez azt is jelenti, hogy Magyarország relatíve kiemelkedő pozíciója az ICT-termelésben egyáltalán nincs pozitív hatással a gyengének, leszakadónak mondható IST teljesítményre. Különösen annak fényében fontos ezt a megállapítást észben

[40] Fontos persze megjegyezni, hogy mindez az IBM székesfehérvári üzemének a bezárása (2003 eleje) előtti adat: „A Figyelő Top200 adatai szerint a székesfehérvári IBM Storage Products Kft. árbevételt tekintve a hatodik legnagyobb magyar vállalat: a kft. 2000-ben 632 milliárd, 2001-ben 543 milliárd forint árbevételt ért el, melyből kétszázmilliárd forintot a székesfehérvári gyár produkált. Adózás előtti eredmény szerint a cég 2000-ben hatodik volt 12 milliárd forinttal. Az IBM Storage exportja adta a teljes magyar export hat százalékát." (Mesterházi, 2002)

tartani, amit a prezentációt követő vitában Marcin Piatkowski (Tiger Intézet, Lengyelország[41]) hangsúlyozott: az ICT termelés volumenét tekintve a GDP-re 1-2%-os hatással bír, miközben az IST széleskörű társadalmi használata a munkaerő produktivitásának a növelésén keresztül közvetve a GDP-nek akár a felére is hatással lehet, miközben növeli az életszínvonalat és szélesebb társadalmi célokat is szolgál. Továbbá kérdéses az is, hogy az egyes országok, kormányzatok mennyiben képesek az ICT szektorra erős hatást kifejteni, hiszen a termelés túlnyomó részét néhány nagy multinacionális vállalat adja, amelyek döntéseiket nem rendelik alá a nemzeti érdekeknek. Tehát sokkal érdemesebb a politikának mindenhol az IST terjedésére koncentrálni, hiszen itt nagyobb befolyással bírnak a helyi szereplők és a kiváltott hatás is sokkal nagyobb lehet, továbbá a hasonló fejlődési út miatt az országok is könnyebben tanulhatnak egymástól (pl. a digitális szakadék kezelése terén), mint az ICT szektor esetében, ahol nincsen univerzális medicina arra, hogy hogyan lehet kiugróan teljesíteni.

Az adatok bemutatása után többen hangsúlyozták, hogy az adatok egyszerű felsorolása, a rangsorok felállítása önmagában még nem elég – pedig, tehetjük hozzá, a bemutatottakon kívül még számos adatsor létezik (pl. különböző szektorok így a kormányzat, oktatás, egészségügy, kereskedelem, munkahelyi IST használat[42]). A cél sokkal inkább az, hogy képesek legyünk az adatok felhasználásával a különböző fejlődési modelleket, utakat, fejlesztési politikákat bemutatni, megérteni és hatással lenni rájuk. Nem az országrangsorokra, hanem az azok mögött megbúvó mintázatokra, üzenetekre kell koncentrálni, hiszen az adatok, így a rangsorok egy jelentős része is hihetetlenül gyorsan változik, míg a mintázatok tartósabbnak bizonyulnak. Az összehasonlítás tehát nem a végcélja a vizsgálatoknak, hanem csupán a kezdete, hogy jobban átlássuk a folyamatokat.

Óvatosan kell tehát kezelni az adatokat, és nem lehet elhamarkodott következtetéseket levonni belőlük: ugyanaz az adatbeli érték lehet, hogy különböző háttértényezőknek is köszönhető, országonként eltérőek lehetnek a magyarázatok, például az IST lassú vagy éppenséggel gyors terjedésére. Ahogy Giuseppe Zampaglione (World Bank) hangsúlyozta, történelmi, (gazdaság)földrajzi és kemény demográfiai változókat is be kell vonni az elemzésbe. Ezek alapján tisztán látható, hogy az új tagoknak 2-3 jellegzetes csoportja alakul ki, eltérő fejlődési úttal – már ami az információs társadalom építését illeti.

Ez más-más fejlődési utat is jelent – miközben persze azt is tudni kell, hogy a vizsgálatban sokszor emlegetett EU-átlag is több jellegzetes, egymástól különböző országcsoportot takar, tehát végeredményben a felzárkózás sem az „átlaghoz" képest valósul meg.

A 2-3 csoport – bár a konferencián így tételesen nem hangzott el – meglátásom szerint a következőképpen alakulhat:[43]

1. A fejlettebb, tudatosabb Észtország, Szlovénia és Csehország, rendre jó mutatókkal ezen a téren, aktív politikai elköteleződéssel, de azért a csatlakozókra jellemző, később részletesebben is tárgyalt problémákkal.
2. Az ezen a téren közepesen teljesítő Szlovákia, Lengyelország, Magyarország, Litvánia és Lettország – azzal a megszorítással, hogy bizonyos mutatók tekintetében jobban, bizonyos mutatók esetében, pedig rosszabbul teljesítenek, mint a csoport többi tagja, tehát mindegyiküknél egyaránt mutatkoznak jelek az első csoporthoz való

[41] Tiger Intézet: http://www.tiger.edu.pl/english/ict/index.htm

[42] ld. például a SIBIS adatsorait, SIBIS Pocket Book 2002/3 (2003).

[43] Bár végül három csoportot jellemzek, azért lehet szó mégis bizonytalan módon 2-3 csoportról, mert a középső csoport elég vegyes teljesítményt mutat, részben az első, részben a harmadik csoporthoz hasonlít.

Nem beszélek Máltáról, Ciprusról és Törökországról, mivel nem sorolhatók ebbe a régióba, egyébként Málta és Ciprus egy gyorsabb utat követnek, fejlettebbek a kelet-közép-európai régió országaitól, Törökország pedig bár sokban hasonlít ezen a téren Bulgáriához és Romániához, véleményem szerint önálló kategóriát képez.

felzárkózásra, illetve a lemaradásra. A balti országok az észt utat próbálják követni, a visegrádi országok pedig inkább Csehország példájából tanulhatnak.

3. A felzárkózni kész Bulgária és Románia, amelyek, bár a csatlakozás első köréből kimaradtak és jellemzően igen rossz mutatókkal rendelkeznek ezen a téren, több esetben is elérik a csatlakozók teljesítményét, például Magyarországét.

Tehát a jövőben még fontos mozgások várhatók a csoportok között, elképzelhető a középső csoport szétesése, a tartósan lemaradókra és a sikeresen felzárkózókra, miközben a jelenlegi legutolsó csoport tagjai is feljebb mozdulhatnak. Ugyanakkor valószínűtlen, hogy az évek óta sikeresen teljesítő, egyenletes fejlődést mutató legelső csoportból valamelyik ország kihullna.

Az információs társadalmi fejlődést meghatározó faktorok

A konferencia nem titkolt célja volt, hogy közvetlenül – a meghívott minisztériumi tisztviselőkön keresztül – illetve a készülő anyagok révén közvetve hatást gyakoroljon a 13 vizsgált ország információs fejlődésére, valamint információs politikájára. Két előadás foglalkozott szűken véve az információs fejlődéssel, az előadók a múltbeli/jövőbeli kontextuális faktorokat tekintették át egy klasszikus SWOT analízis segítségével.[44] A fejlődést meghatározó faktorok vizsgálata a következő kérdésekre próbált választ adni:

- mi lehet az oka annak, hogy „A" ország napjainkban az ICT termelés és az IST használat egy bizonyos fokán áll,
- mi befolyásolta, befolyásolja a 13 országban az információs fejlődés múltbéli pályáját,
- és végül, mennyiben tekinthetők ezek a tényezők egyedinek vagy általánosnak?

Három jól körülhatárolható kontextuális faktorcsoportról van szó: gazdasági, politikai és társadalmi-kulturális faktorokról. A vizsgálat készítői – mint később még inkább láthatóvá válik – jobbára makroszintű megközelítést alkalmaztak és lágyabb, például attitűd-változókat nem vontak be az elemzésbe továbbá a mezo-szintre (intézményi közvetítők szerepe) sem fordítottak különösebb figyelmet. Ez azonban érthető, ha figyelembe vesszük, hogy 13 ország együttes vizsgálata nem olyan egyszerű feladat. Nem véletlen tehát, hogy a kutatók választása a SWOT analízis módszerére esett, ez viszont előnyei mellett (képes a vizsgálatba integrálni az országokat) egyben jelentős korlátokat is jelent (elfedi a különbségeket és nem képes maradéktalanul együtt kezelni a különböző szintű változókat).

Az elemző munka eredménye több, a faktorcsoportokat bemutató, alaposan részletezett SWOT-táblázat, amit itt csak rövidítve közlök:

Táblázat: Gazdasági faktorok, amelyek hatással voltak és vannak az információs fejlődésre

Erősségek: 1. Növekedés 2. Strukturális változások 3. FDI és nyitottság 4. Privát-szektor	Gyengeségek: 1. Regionális egyenlőtlenségek 2. Közpénzekből való finanszírozás problémái 3. Finanszírozási eszközök elégtelensége
Lehetőségek:	Veszélyek:

[44] Bogdanowicz, 2004; Centeno, 2004.

1. Gazdasági konvergencia 2. Az ICT szektor konszolidációja 3. A gazdaság modernizációja 4. Versenyképességi nyomás 5. Növekvő befektetések	1. Szabályozási-finomhangolási (adjustment) anomáliák 2. Munkabér-alapú versenyképesség 3. Nem kellően kezelt „örökség” 4. Elégtelen reform (a közfinanszírozási rendszerben)

Táblázat: Politikai faktorok, amelyek hatással voltak és vannak az információs fejlődésre

Erősségek: 1. Privatizáció 2. EU politikák	Gyengeségek: 1. Gyenge szabályozás 2. Prioritások hiánya vagy rosszul kezelt prioritások 3. Közszférából jövő kezdeményezések
Lehetőségek: 1. Növekvő információs társadalmi tudatosság 2. Fejlett általános politikák (policies)	Veszélyek: 1. Rossz fejlődési mintázatok 2. A politikai „örökség” hatásai 3. A rendelkezésre álló külső források alacsony felszívó képessége

Táblázat: Társadalmi-kulturális faktorok, amelyek hatással voltak és vannak az információs fejlődésre:

Erősségek: 1. A fogyasztás, fogyasztói szokások közelítenek a nyugati mintákhoz 2. Képzettség, iskolázottság szintje 3. Demográfiai szerkezet	Gyengeségek: 1. Társadalmi egyenlőtlenségek 2. Regionális egyenlőtlenségek
Lehetőségek: 1. Fejlett fogyasztói szokások és mintázatok 2. Westernizáció 3. Fejlődő oktatás	Veszélyek: 1. Mélyülő társadalmi szakadék 2. Mélyülő regionális szakadék 3. Minőségi oktatási reform hiánya 4. Elöregedő társadalom

A három SWOT-analízisből kibontakozó általános képet látva több olyan, az információs fejlődéshez szűkebben tartozó kérdés is felmerül, amelyekre a jövőben meg kell

találni a megfelelő választ. Így általános problémának, veszélynek tűnik a kapcsolódó programok, kutatások stb. finanszírozásának megoldatlansága szinte minden országban. Nem csak ennek kapcsán, de jól körül kell határolni a magánszektor szerepét az egész fejlődési folyamatban, illetve a közszféra felelősségét a felhasználói kritikus tömeg elérésében. Kitörési pontként fogalmazódhat meg – ami már most is látható néhány országban – az információs átalakulás nyertesei közé való bekerülés, ehhez azonban az ICT piaci réseknek (niche) az azonosításán túl politikai elköteleződésre és megfelelő gazdasági, társadalmi környezetre is szükség van.

A prezentációt követő vita ezúttal is érdekes nézőpontokat hozott felszínre. Módszertani kritikaként elhangzott, hogy 13 országot nem lehet, szabad egyetlen SWOT analízisbe belegyömöszölni, ugyanakkor mivel az egyes országriportok szintjén eltérő módszertani háttér mentén készültek az országokra jellemző SWOT-ok, azokat sem igazán lehet összevetni egymással. Mindez azt eredményezi, hogy a kép, amit kapunk nem kiegyensúlyozott, túl sok indikátort próbál egyszerre kezelni, így különböző dolgokat összemos, helyenként pedig túlzóan leegyszerűsítő. Ennek ellenére azonban mégiscsak muszáj valami „közöset" állítani ezekről az országokról ahhoz, hogy az legalább hatással lehessen a központi politikai döntésekre. Megfelelő körültekintés mellett tehát használhatók lehetnek a SWOT-ban megfogalmazódó állítások.

A legtöbb hozzászólás természetében leginkább gazdaságpolitikai volt. A politikai felelősségvállalás, elköteleződés az információs társadalom mellett igen fontos tényező. Lettországban például a szovjet időszak után átfogó gazdasági válság bontakozott ki a régi piacok elvesztése miatt. 1995-ben, az uniós Bangemann-jelentés (Bangemann, 1994[45]) közzétételét követően növekedett a tudatosság a balti régióban és Lettország önálló stratégiát készített, információs társadalmi célokat jelölt ki.[46] Persze, hangzott el egy lengyel delegálttól, Kelet-Közép-Európában a tudatosság most még leginkább arról szól, hogy egy évben egyszer kiáll a politikus az emberek elé, és azt mondja, hogy mi leszünk a legmodernebb társadalom, aztán minden megy tovább ugyanúgy, mint addig, leszámítva talán néhány országot – mint például Észtország –, ahol tényleg komolyan veszik az ilyesfajta kijelentéseket. A sokat emlegetett Észtországban egyébként teljes a pártok közötti egyetértés az ügyben, hogy az információs társadalom a kitörési pont, ugyanakkor az, hogy ide eljutottak – az észt szakértő, Tarmo Kalvet szerint – teljesen esetleges, gyakorlatilag a véletlennek köszönhető. A politikai egyetértés sem jelenti feltétlenül azt, hogy ne lehetne rossz döntéseket hozni, a legnagyobb probléma Észtországban jelenleg az, hogy hogyan lehetséges a politikai lobbizás mellett – sőt, ellenére – jó, hosszútávon is produktív döntéseket hozni.

A résztvevők egy része azt sem fogadta el megkérdőjelezhetetlen premisszaként, hogy az IST-t, ICT-t mindenáron támogatni kellene. Nem biztos – fogalmazott a litván közgazdász szakértő –, hogy a támogatás egyúttal átgondolt tudatosságot is jelentene, vagy fordítva, ahol nincs feltétlen támogatás, ott hiányozna a tudatosság. Az ICT ipart önmagában, önmagáért nem szabad támogatni, sokkal inkább az eszközök társadalmi szétterjedésére kell koncentrálni, ahogyan azt Dániában vagy Ausztráliában teszik – tette hozzá a lengyel szakértő. Az, hogy az ICT/IST prioritást kap, nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezzel minden

[45] Az Európai Unió Tanácsa 1993 decemberi brüsszeli találkozóján döntött úgy, hogy az 1994 júniusi korfui tanácskozására prominens szakértők közreműködésével jelentést készíttet, amely az információs szféra infrastruktúrájának kérdéseit tekinti át a Közösség és a tagállamok szempontjából. Ezen jelentés alapján – amelyet azóta a csoport vezetőjének a neve után Bangemann-jelentésnek is neveznek – a Tanács akciótervet fogadott el a terület kezelésére.

[46] A politikai elköteleződés, a tudatosság és a felelősségteljes döntések hátterében azonban nem mindig csak racionális megfontolások állnak. Példa erre a bolgár résztvevő kedves adomája arról, amikor megkérdezte Erkki Liikanen-t – az Unió információs társadalom ügyekért felelős főbiztosát – egy, az IPv6-tal foglalkozó konferencián, hogy miért tölt a drága idejéből két teljes napot a rendezvényen. Liikanen válasza: immáron négy éve támogatom ezt a témát, most már szeretném megtudni, hogy mi is ez pontosan…

meg is oldódik, mert léteznek rossz prioritások és létezhetnek ezen a téren is rossz politikák, amit átgondolatlanul lemásolnak egymásról az országok, anélkül, hogy végiggondolnák a hatásmechanizmusokat.

Sokat szóltak a résztvevők a financiális kérdésekről is. Volt, aki úgy érezte, hogy a téma túlságosan is hangsúlyos az elemzésben, volt, aki pedig azt kritizálta, hogy egyoldalú a megközelítés, hiszen sokszor nem pusztán arról van szó, hogy nincs elegendő forrás, vagy nem megfelelőek az elosztás intézményi keretei/eszközrendszere, hanem, hogy nincs hová tenni, mire költeni a rendelkezésre álló pénzt. És ez nem csak a közszférára igaz, a magánszférában is érzékelhető, hogy a menedzserek többsége nem eléggé felkészült egy nemzetközi piacon való megmérettetéshez, miközben a piacok többnyire picik ebben a 13 országban, leszámítva 1-2 nagyobb szereplőt, tehát a piacméret előbb-utóbb korlátozza a cégeket. Ugyancsak probléma, hogy a vállalkozásnak, vállalkozói habitusnak nincs történelmi hagyománya több országban sem. Végül, visszatérve a finanszírozás problémájára, a cégek esetében ez nem csak a bankrendszer hiányosságairól szól, hanem sokkal inkább a kockázati tőkebefektetésről: a nyugatról érkező kockázati tőkések legalább egy millió dollárt akarnak elkölteni egyszerre, ez azonban a legtöbb kezdő vállalkozás számára ebben a régióban túl nagy pénz, ezért igazán ritka ez a fajta finanszírozási forma a 13 országban.

Végeredményben jó gazdaságpolitikára van szükség, amelynek része az információs terület, miközben azt is fontos látni, hogy az információs politika több mint az ICT-ipar vagy az IST terjesztés politikája. A politikai rezsim, a politikai kultúra meghatározó az információs társadalom kérdéseiben is. De a politika szerepét mégsem szabad túlbecsülni, az Egyesült Államokban is a magánháztartások (a szórakoztatás ereje révén), a kisvállalkozások és a bankszektor jelentik a húzóerőt az információs forradalomban és nem az elektronikussá váló közszolgáltatások, ahogy azt Európában sokan hiszik.

A gazdaságpolitikai témákon túl rövidebben esett szó a nem kevésbé fontos társadalmi és kulturális faktorokról is. Nem lehet kihagyni az elemzésből a földrajzi tényezőt és a nemzetközi környezetet. Ezen országok számára az EU, illetve tágabb értelemben a globalizáció jelenti ezt a meghatározó vonatkoztatási keretet. Fontos kritikaként hangzott el, hogy a jelentés egyáltalán nem szólt néhány meghatározó kelet-közép-európai jelenségről, így a korrupció kérdéséről, a fekete gazdaság problémájáról, a szellemi tulajdonjog helyzetéről. Ugyancsak meghatározó kérdés – ha a „tudás-intenzív" jellegre gondolunk – az agyelszívás jelenlegi mértéke is.

Végül, a 13-ak részéről megfogalmazódó elvárás és remény, hogy az Unió célokat jelöljön ki, határidőket adjon, jó mintát (gyakorlatot) mutasson, programokat dolgozzon ki. A szakértők szerint az igazi hatalom Brüsszelben van, ezekben az országokban sokkal inkább hajlamosak elfogadni a kívülről, pláne nyugatról jövő (információs társadalmi) célokat is. Ennek magyarázata, hogy nem a nemzeti célkijelöléssel van a gond, hanem azzal, hogy a vezetők képtelenek azt legitimálni, elfogadtatni a politikai ellenfelekkel, a gazdasági szereplőkkel és a társadalom egészével. A dolog fonákja az, hogy az EU céljai sem önmagukban valók, azokat is hús-vér emberek dolgozzák ki, azt is vita kíséri és azok esetében is alaposan mérlegelni kell.[47]

Információs politika a csatlakozás előtt, illetve a jövőbeli politikai orientációk

[47] Ahogy a konferenciát levezető elnök fogalmazott: mit csinálnánk, ha volna 5 milliárd eurónk és azt minél hasznosabban kellene ezen a területen elkölteni – merthogy az Unió döntéshozói jelenleg hasonló helyzetben vannak.

Az információs társadalommal kapcsolatos politikákat alapvetően három csoportba lehet osztani a kutatást készítők szerint:

1. közvetlen politikák,
2. közvetett politikák,
3. intézményi kapcsolódások, megoldások.

A legelsőre, a közvetlen információs társadalmi politikákra jellemző ezekben az országokban, hogy az 1990-es évek elején meglehetősen kevés hangsúlyt kaptak, alacsony volt a területhez köthető tudatosság. A csatlakozáshoz közeledve azonban az Uniónak a témához kapcsolódó programjai egyértelműen mobilizáló hatást fejtettek ki. Az ezredforduló táján egyre több csatlakozásra váró ország definiált konkrét információs társadalmi programokat, stratégiát, jelölt ki politikai célokat, állapított meg prioritásokat és hosszútávon is elköteleződött az információs társadalom kiépítése mellett. Ezek a nemzeti szinten megfogalmazódó célok egyértelműen az eEurope[48] (pontosabban az eEurope2002, eEurope+2003, eEurope 2005) kezdeményezésre reflektálnak és teljesen belesimulnak az európai trendekbe. Az előrelépés ellenére azonban mégis elmondható, hogy maradtak gyenge pontok:

- az információs társadalmi politikák továbbra is meglehetősen fragmentáltak,
- több esetben elég sokáig hiányoztak a részletes, írott akciótervek,
- ennek tudható be, hogy a végrehajtás mind a mai napig inkoherensnek bizonyul,
- a programok finanszírozása sok esetben jelenleg sem megfelelő,
- a költségvetési vitákban az információs társadalmi fejlesztések alig kapnak prioritást,
- az IST eszközökhöz való hozzáférés pedig nincs eléggé központi szerepben.

Mindent összevetve, bár jó irányba tartanak a folyamatok, de a felzárkózáshoz több tudatosság, integráltabb politika, átgondoltabb finanszírozás és a terület felértékelése szükséges.

A második szinten található, közvetett IS politikák a következő területeket jelentik: a távközlési piac privatizációja és szabályozása, befektetés-ösztönzés az informatika és távközlés terén, adópolitika, oktatás, valamint innováció és kutatás-fejlesztés. Az ezekhez a közvetett területekhez kapcsolódó politikákról nagy általánosságban a következő mondható:

- az IS fejlesztések kevés támogatást kaptak a szabályozás és versenypolitika terén,
- a befektetések terén gyakorolt liberális és bátorító politikából azonban szinte valamennyi ország profitált, miközben a feltörekvő kis-és középvállalkozások finanszírozása továbbra is problematikus,
- az adópolitika eszközét egészen a legutóbbi időkig nem igazán használták erre a specifikus célra a vizsgált országok,
- az oktatás terén számos új problémát találni, a korábban viszonylag jól teljesítő rendszerek jelenlegi formájukban nem finanszírozhatók, jelentős regionális különbségek alakultak ki, esélyegyenlőtlenség figyelhető meg az oktatásba való bekerülés terén és strukturális gondok is vannak (mind alap-, közép- és felsőfokon),
- a kutatásra és fejlesztésre fordított összegek a törekvések ellenére alacsonyak, túlnyomórészt állami forrásból származnak, az alacsony hatásfok egyik oka a koherens innovációs-politika hiánya.

[48] Az eEurope kezdeményezést az Európai Bizottság indította el még 1999 decemberében azzal a céllal, hogy az „információs társadalom mindenkinek” jelszóval mozgósítsa Európát. A tagállamok és az Európai Parlament kedvezően fogadta az indítványt és ezt követően 2000 márciusában a lisszaboni csúcson az állam- és kormányfők elkötelezték magukat a program mellett. Az első Akcióterv (az eEurope 2002) végül 2000 júniusában készült el, amelyet 2002 júniusában váltott az eEurope 2005, amely 2005-ig jelöl ki feladatokat. Időközben 2001 júniusában készült el a csatlakozó és csatlakozásra váró országok számára az eEurope+2003.

Mindent összevetve a regulációs és versenypolitika átgondolására, az oktatási rendszer reformjára és nemzeti szintű, elkülönült innovációs-politikák kimunkálására volna szükség, amelyek közvetve segíthetnék az információs társadalmi célkitűzések megvalósítását.

Végül, a harmadik szinten találjuk az intézményi struktúrát, amely az információs társadalmi politika kidolgozásában, koordinálásában és végrehajtásában érdekelt. Általánosságban elmondható, hogy az IS politika összehangoltsága, intézményi összefogottsága alacsony a csatlakozó és csatlakozásra váró országokban, többnyire hiányoznak az ehhez szükséges intézmények, az információs politika széttöredezett, így a források elköltése sem kellően átgondolt. A terület sosem kapott túl nagy hangsúlyt, a költségvetésből inkább kisebb mértékben részesül. Mindehhez hozzájárul, hogy az állami és magánszféra közötti kapcsolatok esetlegesek, gyengék, nem intézményesítettek. Végül, ami az EU számára különösen fontos, hogy regionális szinten – ahol a jövőbeli támogatások egy jelentős részét kellene fogadni – a helyzet még rosszabb, szinte egyáltalán nem léteznek információs társadalmi célok és politikák, illetve ezek végrehajtására szakosodott intézmények.[49] Tehát a jövőben az intézményesítés magasabb fokára kell lépni, párhuzamosan az információs politika töredezettségének a megszüntetésével, illetve a regionális szint kiépítésével, miközben sokkal nagyobb súlyt kell kapnia a költségvetésben is ennek a területnek.

Az információs politika múltbeli jellemzőinek a feltárása után a jövőbeli orientációkat is vázolták a kutatás készítői. A 2010-re vonatkozó lisszaboni célkitűzés – hogy az Európai Unió a világ legversenyképesebb tudás alapú gazdasága legyen a világon – már a kibővült Európára vonatkozik, így az azokhoz szükséges lépések megtétele a csatlakozó országokat is érinti. Egyes területeken a közeledés (konvergencia) a kutatók véleménye szerint gyorsabb lesz, például a GDP, a munkaerő produktivitása, a foglalkoztatottsági arány és az ICT-re fordított kiadások terén. Lassabb felzárkózást várnak ugyanakkor az emberi erőforrásokra fordított költségek, a K+F kiadások, a pénzügyi piac integrációja, a szegénységi ráta, a tartós munkanélküliek aránya és a regionális foglalkoztatás egyenlőtlenségei terén. Mindez azonban a következő hat évben lezajló folyamatoktól, a jövőben indítandó programoktól is nagyban függ, például az eEurope következő akciótervétől, hiszen a jelenlegi 2005-ben véget ér – feltéve, hogy egy esetleges Bizottságváltás esetén egyáltalán megmarad a kezdeményezés ebben a formában. Könnyen elképzelhető, hogy a még a kibővülés előtt álló Unió tagállamai számára is hihetetlenül nagy kihívásnak számító lisszaboni célkitűzés egyszerűen irreálisnak bizonyul a csatlakozók számára és megbukik az Unió egészét illetően – jelenleg legalábbis az USA hasonló mutatói rendre jobbak, és nem látszik, hogy hogyan és miért változna meg ez a következő években, ha ez elmúlt négy év erőfeszítései és fejlődése ellenére sem csökkent jelentősen Európa hátránya.

A nemzeti jelentések szerint, ha a csatlakozó országok nem is lesznek a világ legversenyképesebb tudás alapú gazdaságai, azért jelentős változások várhatók a jövőben az információs politika terén. A következő évek meghatározó trendjei ezek szerint a következők lesznek ezekben az országokban:

1. a központi kormányzatok továbbra is dominálni fogják az információs társadalommal kapcsolatos politikákat,
2. a civil társadalom aktivitása és a regionális szervezetek továbbra is gyengék maradnak,

[49] A teljes képhez hozzátartozik, hogy valójában léteznek ilyen tervek és intézmények, pl. Magyarországon az intelligens régió programok már évek óta készen vannak (pl. 2000-ben készültek el a dél-alföldi, a közép-magyarországi és a nyugat-dunántúli régiók vonatkozó stratégiái, erről ld. *Intelligens régiók Magyarországon, 2001*). Az azonban igaz, hogy a regionális intézményrendszer ezen a téren még nem izmosodott meg és szinte láthatatlan.

3. a következő évek politikája sokkal erősebb, körültekintőbb lesz, különös figyelmet fordítva az eszközökhöz való hozzáférés kérdésének, miközben az ezen eszközök segítségével elérhető tartalom még néhány évig nem játszik döntő szerepet,
4. mindeközben elmozdulás várható az erősebb fogyasztói szemléletet támogató információs politika felé, amely növeli a piaci versengést és nagyobb figyelmet fordít az információs szolgáltatások nyújtására.

Az információs politika három szintjét figyelembe véve változások lesznek a következő években, ami több tudatosságban, integráltabb politikában, átgondoltabb finanszírozásban, a regulációs és versenypolitika megújításában, az oktatási rendszer reformjában, egy elkülönült innovációs-politikában, az információs politika töredezettségének megszüntetésében és a regionális szint kiépítésében ölthet testet. De nincs rá garancia, hogy mindez teljes egészében megvalósul, és feltehető, hogy az országok közötti különbségek itt is megfigyelhetők lesznek, egyeseknek gyorsabban-könnyebben, míg másoknak nehezebben fog menni a megújulás.

Ehhez a helyenként pesszimisztikus, de grandiózus képhez érdekes kommentárokat fűztek a konferencia résztvevői. A szűken vett politikai célokat illetően az európai programok fogadtatása igencsak vegyes, egyrészről igaz, hogy a kívülről jövő nyomás, az eEurope nélkül feltehetően alig történt volna előrelépés a vizsgált országokban, másrészről viszont ugyanez vezet oda, hogy ország-specifikus megoldást szinte egyáltalán ne keressenek a csatlakozók a saját problémáikra. Ahogy az egyik résztvevő fogalmazott, az eEurope remek alibi ahhoz, hogy ne kelljen igazán önálló megoldásokon gondolkodni. Pedig a cél az volna, hogy megtaláljuk azokat az egyedi területeket, ahol kiemelkedhetünk – mind Európát, mind a világot tekintve –, miközben ennek révén együtt kiegészíthetjük egymást az Unióban, valami sokkal erősebbet megjelenítve összeurópai szinten. Ehhez azonban nagy bátorságra volna szükség, hogy ne egyszerűen csak szolgaian másoljuk az Unió országait, hanem merjünk tanulni a hibáikból is és nyilvánosan felvállalva saját utakra lépni. A cél az volna tehát, hogy ne egyszerűen felzárkózzunk az EU átlagához, hanem a felzárkózás mellett próbáljunk unikális megoldásokat is kialakítani.

Az intézményi struktúrát illetően elmondható, hogy mindenhol kihívást jelent az információs politikák kidolgozását, levezénylését, koordinálását felügyelő politikai szervezet kialakítása. A különböző megoldások ellenére közös azonban az elégedetlenség a kialakult helyzettel, Szlovéniában például az Információs Társadalmi Minisztérium munkatársai úgy érzik, hogy kevés a befolyásuk, emiatt fontos lehetőségeket szalasztanak el, így aztán míg korábban optimistán fogtak a munkához, ma már inkább „realistán” szemlélik a változásokat. Eközben a Szlovákiában tevékenykedő szakemberek irigykedve tekintenek azokra az országokra, ahol önálló minisztérium igazgatja a területet, mert náluk a Közlekedési Minisztériumon belül létezik egy hét főt foglalkoztató osztály az információs társadalmi kérdések kezelésére… Tehát, bár a két szélső helyzet – önálló minisztérium vagy egy eldugott osztály valamelyik minisztériumban – között több egyedi variációt is találni, az „igazi” áttörés érzését egyik sem tudja megadni. A jövő nagy lehetősége azonban, hogy a szűken vett IST-politikáról, amely az eszközök szétterjesztésére koncentrál, sikerüljön áttérni egy sokkal tágabban meghatározott információs társadalmi politikára, amely már tartalmazza a közvetett területeket is, így például az oktatás reformját, a kutatás-fejlesztést, a szabályozást, az integrált gazdaságpolitikát stb.. Ehhez azonban a magán- és a közszféra jelenlegi kapcsolatának az újragondolására, intézményesítésére volna szükség. Az igazi feladat nem a rendelkezésre álló források nyers növelése, hanem a szerepek újraformálása, hogy egymás segítségével közösen lehessen megtalálni, megteremteni a fejlődés alapjait.

A kutatás margójára: kelet-közép-európai hittételek és leegyszerűsített információs társadalom

Kelet-Közép-Európában az információs társadalom fejlettségét elsősorban Nyugat-Európához és egymás teljesítményéhez viszonyítják. A konferencián részt vevő szakértők egyszerre egy Nyugat-Európától kölcsönvett szemlélettel (annak erényeivel és hibáival egyetemben) és egy sajátos kelet-közép-európai viszonyulással nyúlnak a témához. A kelet-közép-európai kutatók, a politikai szférában dolgozók egy része ugyanakkor igen kritikusan, jó néhány, egyébként Európa ezen felében széles körben elfogadott információs társadalmi „hittételt" meghaladva – helyenként a kezdeti lelkesedésből kiábrándultan – igen árnyaltan látja és láttatja a fejlődést. Tekintsük át röviden, hogy a fentebbi kutatás alapján mi jellemzi az információs társadalmi átalakulást (helyzet), mik az erre a helyzetre adott dogmatikus reakciók-megoldási javaslatok (hittétel) és hogyan lehetne valójában kezelni az adott kérdést:

1. **Helyzet**: az általában vett információs fejlettség alacsony (alacsonyabb, mint „kellene").

Hittétel: ez egy lóverseny, amiben muszáj az élen lenni. Ha a rangsor elején leszünk, akkor minden jó lesz.

A tétel meghaladása: az adatok egyszerű felsorolása, a rangsorok felállítása önmagában még nem elég, a különböző fejlődési modelleket, utakat, fejlesztési politikákat kell megérteni és hatással lenni rájuk. Történelmi, (gazdaság)földrajzi és kemény demográfiai változókat, továbbá jellegzetesen kelet-közép-európai jelenségeket (pl. korrupció, fekete gazdaság, agyelszívás stb.) is be kell vonni az elemzésbe. Ezek alapján úgy tűnik, hogy az új tagoknak 2-3 jellegzetes csoportja alakul ki, eltérő információs társadalmi fejlődési úttal, emiatt egy rangsorban való szerepeltetésük túlzottan leegyszerűsítő.

2. **Helyzet**: az információtechnológiai eszközök elterjedtsége és használati mutatói alacsonyak.

Hittétel: az információs társadalom akkor jön el, ha elterjesztjük az új eszközöket, tehát az internetet és a mobiltelefont, ezért a jó információs politika leginkább az eszközök terjedéséről, illetve az ICT-iparról szól.

A tétel meghaladása: az információs politika több mint az ICT-ipar vagy az IST terjesztés politikája és része egy átfogóbb modernizációs politikának. Tartalmazza a közvetett területeket is, így például az oktatás reformját, a kutatás-fejlesztést, a szabályozást, az integrált gazdaságpolitikát stb..

3. **Helyzet**: az ICT-ipar támogatása nem megfelelő.

Hittétel: az ICT-ipart feltétel nélkül támogatni kell, e nélkül nincs információs társadalom.

A tétel meghaladása: Az IST széleskörű társadalmi használata sokkal fontosabb, mint az ICT-ipar dogmatikus támogatása. Az IST széleskörű társadalmi használata kihat a gazdaság egészére, miközben növeli az életszínvonalat és szélesebb társadalmi célokat is szolgál.

4. **Helyzet**: alacsony az információs társadalmi tudatosság.

Hittétel: a tudatosság önmagában elég a sikerhez.

A tétel meghaladása: az információs társadalom, mint politikai prioritás önmagában még nem garancia a jó döntésekre és a sikerre. Nem biztos, hogy a támogatás egyúttal átgondolt tudatosságot is jelentene, vagy fordítva, ahol nincs feltétlen támogatás, ott hiányozna a tudatosság.

5. **Helyzet**: kevés a pénz, rossz az elosztó rendszer.
Hittétel: minden csak a rendelkezésre álló források kérdése, ha több lenne a pénz, minden rendben menne.
A tétel meghaladása: a financiális megközelítés egyoldalú, sokszor nem egyszerűen arról van szó, hogy nincs elegendő forrás, vagy nem megfelelőek az elosztás intézményi keretei/eszközrendszere, hanem, hogy nincs hová tenni, mire költeni a rendelkezésre álló pénzt.

6. **Helyzet**: az állam nem fordít kellő figyelmet az információs társadalom építésére.
Hittétel: az információs társadalom kiépítése leginkább az állam felelőssége. Mivel az állam nem teszi rendesen a dolgát, nem is lesz soha információs társadalom.
A tétel meghaladása: az állam önmagában, partnerek és segítség nélkül nem képes az információs társadalom kiépítésére.

7. **Helyzet**: nem megfelelő az információs társadalom politikai intézményrendszere.
Hittétel: ha végre lesz önálló információs társadalom ügyekkel foglalkozó minisztérium, akkor elnyeri megfelelő súlyát a terület és sokkal gyorsabban fog fejlődni.
A tétel meghaladása: az önálló minisztérium sem garancia arra, hogy az információs fejlődés a megfelelő irányba folyik és az információs társadalmi célok felértékelődnek.

8. **Helyzet**: az Európai Unió a fejlődési minta.
Hittétel: csináljuk azt, amit az EU mond, abból baj nem lehet, sőt, nem is kell mást csinálni, mert abból baj lehet.
A tétel meghaladása: nem elég pusztán az EU-t másolni, önálló, ország-specifikus megoldásokra van szükség, miközben az EU-t partnernek kell tekinteni, amely támogatja az átalakulást, de segítséget is igényel a célkijelölésben. Az EU legitimitást adhat az információs társadalmi céloknak, de ez nem jelenthet egyszerű szolgai másolást.

Elmondható tehát, hogy *Kelet-Közép-Európa információs társadalmait **általában** az alacsonyabb fejlettség, a lemaradás, a megkésettség, a versengés és az abból fakadó szorongás (kisebbrendűség), a nyugati minták helyenként átgondolatlan másolása, a merevség-dogmatikusság, az alacsony tudatosság, a rossz hatásfokú intézményi struktúra, az állam-központúság és a félreértelmezett információs politika jellemzi*.[50]

Mindezt erősíti egy sajátosan leegyszerűsített információs társadalom kép is. Még a fentebb bemutatott, viszonylag cizellált kutatásban is érzékelhető az egyszerűsítés, ahol a fejlettség, a meghatározó faktorok és a politika leegyszerűsített formában jelennek meg. A kutatás alapján úgy tűnhet, hogy az információs társadalmi fejlettség leírásához elég néhány alapvető gazdasági adat (pl. GDP, foglalkoztatottság, K+F stb.) illetve az információs technológiák társadalmi elterjedtségének mutatói, továbbá az ICT-ipar helyzetének a jellemzése. Másrészt azt sugallja, hogy a strukturális, makroszintű (gazdasági, politikai és társadalmi/kulturális) faktorok a döntőek, a folyamatok okaiként a fejlődés meghatározásában, illetve azok megértésében. Végül azt hihetnénk, hogy az információs társadalom politikája leginkább az információtechnológiáról, az internetről szól, és esetleg tágabban ide tartozik még a távközlési piac privatizációja, valamint szabályozása, a befektetés-ösztönzés az

[50] Fontos persze, hogy a 13 vizsgált ország közül nem mindegyik kelet-közép-európai (pl. Málta, Ciprus, Törökország). De a kelet-közép-európai országok közötti is – a korábban már említett okok miatt – különbségek találhatók a különböző csoportok között, például a fejlettebb észteknél vagy szlovénoknál lényegesen jobb a helyzet, mint a leszakadó teljesítményt mutató Magyarországon.

informatika és távközlés terén, az adópolitika, az oktatás, továbbá az innováció és kutatás-fejlesztés.

Valójában az információs társadalom, mint a korábbi fejezetekben láthattuk ennél jóval összetettebb. A fejlettség leírása, annak célja bővebb ennél, a strukturális tényezők fontosak, de nem kizárólagosak és végül a politikát sem lehet az információtechnológiára, valamint néhány szomszédos területre szűkíteni. Ez a leegyszerűsítés azonban nem egyedi, sőt nagyon is érthető okokból megy végbe. Ezekkel is foglalkozunk a következő fejezetekben, amikor immáron szűkebben Magyarország fejlődési pályáját vizsgáljuk meg alaposabban, hogy a kelet-közép-európai modell jellemzőinek a felhasználásával közelebb jussunk a magyar fejlődés megértéséhez.

Második rész: A magyar információs társadalmi fejlődés

5. Bevezetés

A sajátos magyar fejlődés nyomában

Szűcs Jenő szerint:

> „[a] magyar történelem „közép–kelet–európai" jellege azért sajátos képlet, mert hibrid módon kettős arculatú: egyrészt kora újkori „keleteurópai" fordulata a nyugati képlethez képest szélsőségessé fokozta a gazdasági–társadalmi szerkezet torzulásait és kiegyensúlyozatlanságát (következésképpen a társadalmi és politikai erőviszonyok megmerevedését), másrészt azonban *a fordulat századokon át sem volt képes kiiktatni a szerkezet „nyugatias" alkatelemeit*. Ennélfogva olyan képletről van szó, melyből – Bibó István kulcsfogalmait idézve – egyfelől „rossz beidegződések" következnek, az „uralmi szellem" és „jobbágyi alázat" reprodukciója például éppúgy, mint a „hamis konstrukciókra" és arra való hajlam, hogy a „félelmek mechanizmusa" az „értelem mechanizmusának" fölibe kerekedve a „mozdulatlanság rendje" rögződjék meg; másfelől azonban ugyanebben a képletben megvannak az alkati elemek, melyek szerencsés esetben alkalmassá tehetők a „mozdulásra a nagyobb szabadság irányában". 1945 Bibó felfogásában azért történelmi határpont, mert feladta a fordulat leckéjét – reálisabb eséllyel, mint akár 1825–1849 közt, akár 1918/19–ben, de azzal a sajátos vonással, hogy a történelem megelőző időszakában elmélyülő zsákutcás helyzet miatt a társadalom nem készült fel a fordulatra, nem jellemezte az az „ellenállhatatlan dinamika", mely az igazi forradalmi helyzetek alapvonása." (Szűcs, 1986, kiemelés tőlem: P. R.)

1989 – és az ehhez a dátumhoz az uniós csatlakozás ürügyén erősen kapcsolódó 2004 – újból történelmi határpontot jelent a történelemben, ismét feladva a fordulat leckéjét a régió és Magyarország számára. Az Unióhoz való csatlakozás új esélyeket ad, a kérdés ez esetben azonban – megfordítva Szűcs Jenő képletét – már sokkal inkább az, hogy a mostani fordulat képes lesz-e kiiktatni a szerkezet „keleties" alkatelemeit, szem előtt tartva, hogy a korábbi fordulatok nem voltak képesek kiiktatni a „nyugatias" alkatelemeket. Vajon létezhet-e Magyarországon tisztán nyugatias szerkezetű fejlődés?

Szűkebb témánkra vonatkoztatva a kérdést, a korábbi fejezetben elmondottak alapján kijelenthető, hogy egyelőre igencsak kelet-közép-európai, köztes megoldásokat felmutató fejlődés folyik az információs társadalom terén a régióban. De van valami, ami Magyarországot még a kelet-közép-európai országok között is sajátossá teszi. Magyarország kapcsán számtalanszor felmerül ugyanis, hogy az itteni információs társadalom fejlődése meglepően lassú az ország általános fejlettségéhez és gazdasági teljesítményéhez képest. Például, hogy az internet penetráció alacsony, alacsonyabb, mint a környező országoké és az uniós csatlakozásból kimaradó – általunk fentebb a harmadik információs társadalmi országcsoportba tartozó – Romániával és Bulgáriával azonos szintű.

Ugyanakkor azonban, ha a régiót nem közelről, hanem úgymond messzebbről, a nemzetközi listák szemével nézzük, például a kilencvenes évek közepe óta készülő Information Society Index segítségével (World Times / IDC Information Society Index /ISI/), akkor eme „lassú fejlődés" ellenére mégis azt látjuk, hogy hazánk a többi visegrádi országgal egy csoportban, jellemzően nem a legfejlettebbek, vagy a követők első csoportjában, hanem a lemaradók között található, míg Románia és Bulgária hol kicsit, hogy jobban leszakadva mögöttünk foglal helyet:

Táblázat: World Times / IDC Information Society Index helyezés öt kelet-közép-európai országban[51]

1996	2000	2002
26. Csehország	27. Csehország	28. Csehország
27. Magyarország	28. Magyarország	29. Magyarország
32. Lengyelország	30. Lengyelország	31. Lengyelország
33. Bulgária	31. Románia	35. Bulgária
42. Románia	36. Bulgária	38. Románia

Tehát ezek szerint lényegében nincs igazán jelentős különbség a kelet-közép-európai országok között, bár kézenfekvő, hogy egyesek előrébb találhatók ebben a rangsorban, mások pedig hátrébb.

Számomra azonban úgy tűnik, hogy mindkét, a fejlettséget vizsgáló megközelítéssel – internet központú és ranglista-szerű – alapvető problémák vannak, ami miatt nem látható tisztán, hogy milyen fejlett is valójában az információs társadalom idehaza:

- A szimplán az internetet, a mobil-penetrációt, vagy a számítógépek elterjedtségét kizárólagos információs fejlődési mutatóként beállító megközelítés túlzó leegyszerűsítés. Az információs társadalom több mint az internet használatának társadalmi elterjedtsége, még ha ez fontos jellemző is.
- De a ranglisták is csupán a vizsgálatba bevont faktorok számát növelik, és nem változtatnak a „több jobb" típusú mennyiségi nézőponton, így nem képesek a maguk összetettségében leírni az információs társadalmak fejlettségét, legfőképpen pedig a korábban ismertetett modellek különbözőségét.[52]

Úgy érzem, ha Magyarország információs fejlettségét a maga átfogó voltában kell visszaadni, akkor nem lehet a csak jól *látható-mérhető* dimenzióra koncentrálni (pl. internet penetráció), mert ez nem képes a fejlettséget a maga teljességében ábrázolni. Ha a körülbelül 20%-nyi lakossági internetezőt kiemeljük, akkor csupán az aktív (interaktív) kisebbséget jelenítjük meg, miközben elfeledkezünk arról, hogy ha nem is közvetlenül, de a maradék 80% is használja az internetet. Az új információs és kommunikációs technológia egyre inkább nem csak az aktív kisebbség, hanem a teljes társadalom életét áthatja, részese mindennapi életünknek. A passzív 80% is közvetve folyamatosan használja azt a mindennapjai során.[53]

Tehát a technológia végeredményben észrevétlenül egyre mélyebben beágyazódik a mindennapjainkba, ami tulajdonképpen egy *rejtőzködő információs társadalmat* hoz létre, hiszen miközben az internetezők számára koncentrálunk, sokszor elfelejtjük, hogy az csupán a

[51] Az ISI csak az említett öt országot rangsorolja a régióból, a listán sem Szlovénia, sem a balti államok, sem Szlovákia nem szerepel.

[52] Jellemző például, hogy a Castells és Himanen (2002) által leírt országok ezen az 55 országot tartalmazó ISI listán 2002-ben a következő helyeket foglalták el: Egyesült Államok (4), Finnország (8), Szingapúr (13) (Information Society Index, 2002). 2000-ben és 2001-ben pedig még ettől is közelebb álltak egymáshoz. Ezzel egyébként mindvégig a legfejlettebb első csoportban voltak megtalálhatók.

[53] Hogy csak néhány példát említsünk az élet különböző területeiről:

- amikor zenét vagy híreket hallgatnak a rádióban (a DJ-t, a bemondót egy kifinomult technológia és erre szakosodott iparágak szolgálják ki, e nélkül a szolgáltatás teljesen másképpen működne),
- amikor banki kölcsönt vesznek fel (a hiteltermékek elkészítéséhez és a bankrendszer működtetéséhez összetett informatikai rendszert használnak fel a pénzintézetek),
- amikor (tömeg)közlekednek (a közlekedési eszközök tervezése és gyártása, a közlekedési logisztika stb. egyre inkább az informatikai fejlesztésekre támaszkodik, a lámpák összehangolása, a kapcsolódó köztéri figyelő rendszerek, a menetrendek beállítása),
- stb.

legkézenfekvőbb, leglátványosabb indikátor, de nem biztos, hogy a legfontosabb és egészen biztos, hogy nem képes visszaadni a fejlettség összetettségét, ami ráadásul hosszú évszázadok gazdaság-és társadalomtörténeti trendjeibe illeszkedik.

Az információs társadalmi modellek korábban ismertetett elgondolását kell tehát ötvözni az adatokkal, ranglistákkal, és a rejtőzködés sajátos hatásával, hogy jól becsülhessük vajon hol tart hazánk a nemzetközi „versenyfutásban", ami az információs társadalmat illeti. Ennek révén beemelhetők a témáról szóló diskurzusba a korábbi gazdaságtörténeti korszakok és történések megfontolásai is, ezért nem tűnhet úgy, hogy az információs korszak teljes törést hoz a társadalmi fejlődésben és leginkább az arról való tudományos kutatásban, közgondolkodásban.

A rejtőzködés jellege: általános és egyedi

A fentebb említett *rejtőzködés*[54] persze több dolgot jelent, több szinten jelentkezik. Lényegében minden információs társadalmi fejlődés többé-kevésbé rejtett, mert az átalakulás társadalmi hatásai, következményei többnyire igen lassan és közvetve jelennek meg, ez olyan jelenség tehát, amit *általánosnak* tekinthetünk. De vannak olyan országok – köztük például véleményem szerint Magyarország – ahol ez a rejtőzködés, később alaposabban is tárgyalt sajátos okok miatt, erősebben jelentkezik. Ez az, amit *speciálisnak* tekinthetünk, mivel nem mindenhol fordul elő.

A rejtőzködés azt jelenti, hogy a területhez kapcsolódó folyamatok a jelenlegi eszközeinkkel, fogalmainkkal, mérési módszereinkkel, politikánkkal stb. nem láthatók át a maguk teljességében. Hogy tulajdonképpen leegyszerűsítjük ezeket a folyamatokat, amikor bemutatjuk őket, hogy nem a hatásokra koncentrálunk, hogy csupán a felszínét ragadjuk meg a jelenségeknek. Talán a fogalom elsőre megtévesztő lehet, nem *ki* rejtőzködik, nem cselekvésről van szó, hanem folyamatokról és azok jellemző tulajdonságairól: láthatatlanságról, mérhetetlenségről, lappangásról, rejtettségről… A folyamatok rejtőznek, előlünk – kutatók, politikusok, gazdasági döntéshozók, társadalmi szereplők és egyszerű laikusok – elől, mivel rosszak az eszközeink a megértésükhöz, meglátásukhoz.

Félreértés ne essék, nem arról írok majd a következő fejezetekben, hogy Magyarország jobb teljesítményt nyújt ezen a téren, mint például az Európai Unió átlaga, vagy a környező országok, mert ez, ahogy azt a megelőző fejezetben is láthattuk, egyszerűen nem igaz – egy-két speciális kivételt leszámítva. De ez az elemzés nem is arról szól, hogy rosszak az adatok, tehát találni kell egy elméletet arra, hogy miért is vagyunk mi jobbak, mint bárki más – amikor valójában nem is ez a helyzet – és igazoljuk önmagunkat. Nem vagyunk jobbak, de ugyanakkor a jelenleg hozzáférhető adatok sem mutatják meg teljesen, hogy milyenek is vagyunk valójában – meglehet, hogy még rosszabb a helyzet, mint ahogy az jelenleg látható.

Az információs társadalmi folyamatok rejtett jellegének feltárása tulajdonképpen egyrészt az információs társadalom elmélet/kutatás kritikája, másreszt a vonatkozó hazai politika és társadalmi hozzáállás bemutatása sokkal alaposabban, mint ahogy azt a rejtőzködés

[54] A látszólagos fogalmi hasonlóság ellenére – ami a rejtőzködés fogalma, illetve a *manifeszt/látens*, a szociológiai kutatásban elterjedt fogalompár között húzódik (Merton, 1980) – nem kívánom használni a látens terminust. Mertonnál a látens és manifeszt fogalma szorosan összekapcsolódik a funkció/diszfunkció fogalmával, a cselekvések szándékolt és nem szándékolt következményeivel, valamint a társadalmi rendszer integrációjával. A hopi indiánok esőtáncáról szóló példájával azt illusztrálja írásában, hogy a manifeszt célok (az eső kiváltása) látens funkcióval is bírhatnak (a társadalmi integráció növelése). Úgy érzem zavaró lehet egy ilyen fontos elméleti fogalomnál – amelynek jelentős mértékben kötött a szociológiai értelmezése –, ha az eddig megszokottól eltérő dolgokat kívánnak jelölni vele, így munkámban maradok a *rejtőzködés* terminusánál.

hatása nélkül tehetnénk. Így a következő négy fejezetben ezt a – véleményem szerint Magyarországra jellemző – sajátosan rejtett információs fejlődést mutatom be részletesebben.

Szeretném, ha az elemzésben szereplő jelenségek együttes tárgyalása ellenére sem tűnne úgy, hogy úgymond „összecsúsznak", elkenődnek, vagy éppen ellenkezőleg, szétesnek az itt tárgyalt dolgok. Pontosan az lenne a cél, hogy az egyébként összecsúszó, összemosott információs társadalmi folyamatokat-jelenségeket dolgokat elkülönülten, mégis egyszerre tudjuk tárgyalni. Ezért is választottam a rejtőzködő információs társadalom leírásához a wilsoni gyémánt területeit kiindulópontnak, mert szisztematikusan csoportosíthatóvá teszi a különböző jelenségeket. Ugyanakkor, bár a wilsoni modell az ihletője a csoportosításnak, több helyen meglehetősen nagy mértékben el is térek attól, így egyrészt nem az abban középponti helyen szereplő dinamikára koncentrálok – tehát elsősorban nem a szereplők közötti viszonyt vizsgálom –, hanem az egyes területek belső sajátosságait. Másrészt a területek tárgyalásánál szabadon értelmezem a vizsgálódás tárgyát, így az állam/politika esetében az információs politikára; az akadémiai szféra esetén a kutatások módszertanára és eredményeire; a gazdaságnál az „új gazdaság" fejlettségére és szereplőinek látásmódjára; a társadalomnál pedig a felhasználóvá válásra, az ezzel kapcsolatos diskurzusokra, a közbeszéd kapcsolódó tárgyaira koncentrálok és nem beszélek részletesen a civil társadalom témánkhoz köthető szegmenséről.

Így jelen munkában a wilsoni megközelítést csak kiindulópontként használom, eltérek attól, tehát elsősorban *nem* az állam/politika, gazdaság, civil társadalom és akadémiai szféra *közötti kapcsolatra*, hanem az egyes területek belső történéseinek, jellemzőinek a leírására koncentrálok.[55]

[55] A módszertani megfontolásokon túl azért sem foglalkozom ebben az elemzésben a wilsoni megközelítés hazai adaptálásával, mert erre a tervek szerint a következő években magának Wilsonnak a részvételével egy nagyobb kutatói gárdával kerülne sor. Wilson professzor 2004 márciusában vett részt az NSF és az ITHAKA közös budapesti workshopján, amelynek célja közös amerikai-magyar információs társadalmi kutatások definiálása volt. Ennek keretében alakult meg az a laza kutatási együttműködés, amely a wilsoni-gyémánt kelet-közép-európai és elsősorban magyar vonatkozásait vizsgálná az információs társadalmi átmenetben. A jelenlegi elképzelés alapján a munka egyrészt Dessewffy Tibor vezetésével az Információs Társadalom- és Hálózatkutató Központban (ITHAKA) (az árnyékvilág szociológiája, kreativitás és IT vállalkozók, ld. Dessewffy, 2002), másrészt az Információs Társadalom– és Trendkutató Központban folyna (kulturális hatások, versenyképesség, egészen az 1800-as évek közepétől) folyna.

6. Politika: átfogó információs társadalom stratégiai kezdeményezések Magyarországon

Bevezetés: az információs társadalom hazai előtörténete és sikeres kezdeményezései

A magyar információs társadalmi fejlődés nem a rendszerváltáskor kezdődött, hanem több évtizedes előtörténete van. Már a második világháborút közvetlenül követő időszakban használtak számítógépet az országban. A számítógépek első üzemszerű alkalmazása a Statisztikai Gépiadatfeldolgozó Gazdasági Irodához köthető, 1951-től, majd 1956-ban az MTA Kibernetikai Kutató Csoportjának megalakulása jelezte a számítástudományi kutatás magyarországi intézményesülésének kezdetét. 1968-ban jött létre a Neumann János Számítógéptudományi Társaság és 1971-ben indult a Számítástechnikai Központi Fejlesztési Program. A nyolcvanas években már a kormányzat is felfigyelt a számítógépben megbúvó lehetőségekre és 1983-ban a Számítástechnikai Kormányhatározat nyomán vált lehetővé az iskolaszámítógép-program, amely az 1990-es évek fiatal, internetes vállalkozó generációjának jelentette egykor a szocializációs alapokat a BASIC nyelvprogram tanításával és a Commodore számítógépek beszerzésével. Három évvel később, 1986-ban a kormány még komolyabb szándékról tett tanúbizonyságot, amikor „Elektronikai Gazdaságfejlesztési Programot" fogadott el. Hatásában azonban ennél is fontosabb, hogy még a rendszerváltás előtt, 1987-ben a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) kezdeményezésére újraindították az Információs Infrastruktúra Fejlesztési Programot (IIF), amely forrásokat is nyújtott a kapcsolódó kezdeményezéseknek (Z. Karvalics, 2000).

A hagyományok ellenére az 1990-es években a világ politikai célkitűzéseinek középpontjába került információs társadalom, illetve az információs politika hegemóniája Magyarországot látszólag nem érintette meg. A rendszerváltozást követően további 11 évet kellett várni, hogy a 2001-ik év legelejére elkészüljön az első olyan átfogó információs társadalom stratégiai kezdeményezés – a Széchenyi-terv –, aminek a végrehajtására, ha nem is maradéktalanul, de sor kerülhetett. Ennek ellenére persze Magyarországon is megfigyelhető volt az 1990-es években, hogy az információs társadalmi fejlődés egyre hangsúlyosabb, akárcsak a többi kelet-közép-európai vagy nyugati országban. Csakhogy míg nyugaton ez többnyire összehangolt politikai stratégia mentén zajlott, addig idehaza erről nem igazán beszélhettünk. Hiába készült el több szakanyag is igen magas politikai szinten, támogatás híján az asztalfiókban maradtak.[56]

A magyar információs társadalom előtörténetéhez hozzátartozó nagy nevek és fejlesztések – például Neumann János – ma már sajnos leginkább csak informatika-történeti relikviák. Ha alaposabban megvizsgáljuk, akkor láthatjuk, hogy az információs korszak technológiája újabb és újabb innovációs ciklusokban terjed – ebben pedig Magyarország jó pár éve nem igazán produkált látványos eredményeket. Kisebb sikerek azonban vannak, mind technológiai, mind gazdasági, mind politikai programok terén.

Az 1986-ban induló Információs Infrastruktúra Fejlesztési (IIF) program, majd az azt 1995-től felváltó Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési (NIIF) program például létrehozta a tudományos és kutatói élet számára a nemzetközi versenyképesség szempontjából is meghatározó informatikai háttér-infrastruktúrát és szolgáltatásrendszert (Bakonyi – Bálint,

[56] Ezekről a szakanyagokról alább részletesebben is szólunk.

2000). Mindez a mellett, hogy elengedhetetlenül fontos hozzáférési pontot jelent, számos tapasztalatot nyújt immár évek óta és elősegítette az ország európai integrációs törekvéseit is.

A program 1995-ös megújítása és névváltoztatása erősítette a Hungarnet nemzetközi elismertségét és bővítette a felhasználói kört. Ez a hálózat napjainkig az egyik legnagyobb „internet-szolgáltató" hazánkban. Az új évezred pedig egyre inkább integrálta a programot a tágabb európai fejlesztésekbe, a nagyobb sávszélességű gerinchálózatokat megvalósító programba való bekapcsolódás révén (GEANT).

De voltak kisebb sikerek gazdasági téren is. Egyrészről bizonyos technológiai szegmensekben magyar cégek is ott vannak a világ élvonalában, így például a számítógépes tervezésben a Graphisoft, vagy a biztonságtechnikában és adatmentésben a Kürt Rt. Más részről a világon elismert magyar tudástőke megművelésében bízva számos külföldi cég, elsősorban multinacionális vállalatok jelentek meg hazánkban és telepítették ide kutatási valamint fejlesztési kapacitásuk egy részét – például az Ericsson vagy a Nokia. Egyes cégek pedig jelentős termelői egységeket hoztak létre az országban – mint például az IBM vagy a már említett Nokia. Mindezek ellenére azonban elmondható, hogy nincs magyar informatikai csoda, az informatika területén inkább a korai adaptálók, de nem az innovátorok között tartanak minket számon a világban.

Sikerként lehet értékelni a Magyar Bálint első miniszterségé idején elindított, majd második miniszterségé alatt megújított Sulinet programot is, amely az 1990-es évek közepén a világon az elsők között hozott létre átfogó, a közép-és általános iskolákat is hálózatba kötő infrastruktúrát, majd 2003-tól a Sulinet Expressz program keretében az otthoni eszközbeszerzést is elősegítette.[57] A Sulinet körül zajló folyamatos viták azonban jól érzékeltetik az infrastruktúra-építés és tartalomszolgáltatás ellentétén keresztül az információs társadalom egyik legfontosabb – nem csak kormányzati – dilemmáját: a min (*eszköz*) és mit (*tartalom*) egymáshoz való viszonyát, arányát, miközben arra is rámutatnak, hogy a működtetők fejében is szükség van változásra. A Sulinet Program, mint oktatási informatikai kezdeményezés napjainkra azonban elveszítette nóvum jellegét, a világ számos országa hozzánk hasonlóan iskolai hálózatot épít, sőt tovább is lépnek, oktatási stratégiát fogalmaznak meg, amelyet integrálnak egy átfogóbb információs stratégiába. A hazai oktatási informatikai fejlesztésekről egészen a legutóbbi időkig ez nem igazán volt elmondható, így azok írott stratégia és koncepcionális koordináció nélkül működtek hosszú évekig.

Szintén sikerként könyvelhető el a részben központi támogatással bővülő hazai teleház mozgalom megerősödése, illetve a közösségi internet-elérés felértékelődése:

Táblázat: Teleházak számának alakulása Magyarországon
(Közösségi Internet hozzáférési pontok, 2003)

	1993	**1995**	**1999**	**2003**
Teleház	1	3	Kb. 100	Kb. 451
Telekunyhó (teleház aliroda)				Kb. 75
Összesen	1	3	Kb. 100	Kb. 526

A 3200 hazai település meghatározó hányadában – főleg a kistelepüléseken – lehet a jövőben nyilvános internet hozzáférési pont (teleházban, eMagyarország Pontként vagy egyéb formában).

[57] 2004 januárjáig, a Sulinet Expressz első hat hónapjában, 23 milliárd forintot fordítottak a program keretében informatikai eszközök beszerzésére (ez megközelítőleg 60 ezer PC-t jelent). A 2003 karácsonyán tetőző program 2004-ben többször is átalakításon ment keresztül, így csökkent az eszközök száma, illetve már nem csak a diákok (valamint szüleik) juthatnak az adókedvezményhez, hanem bárki, akinek a jövedelme nem ér el egy meghatározott plafont, továbbá minimális önrész vállalása is szükséges a vásárláshoz.

Táblázat: Nyilvános és közösségi hozzáférés Magyarországon (regionális bontásban, 2003 júliusában (Közösségi Internet hozzáférési pontok, 2003)

Jelleg/funkció	Nyugat-Dunántúl	Közép-Dunántúl	Dél-Dunántúl	Dél-Alföld	Közép-Mo.	Észak-Mo.	Észak-Alföld	Együtt
Teleház, ebből:	94	46	113	74	47	60	92	526
„teleház”	70	43	91	65	42	55	85	451
„telekunyhó”	24	3	22	9	5	5	7	75
Közműv. Intézm.-k	29	63	64	56	69	47	79	407
Vendéglátó helyek	10	19	13	14	77	2	11	146
Más profit-orientált	12	11	11	18	63	7	9	131
Teleposta	3	4	10	5	5	2	0	29
Info-terminál	8	1	1	4	24	3	1	42
Együtt	**151**	**134**	**197**	**162**	**286**	**117**	**187**	**1234**

Ezekből az elszórt sikerekből az látható, hogy a szigetszerű fejlődés meghaladásához egy magasabb szintű koordinációra van szükség, amelyben prioritást kell kapnia az információs fejlesztéseknek. Az új információs korszakba való átlépéshez segítséget nyújthat egy tudatosan felvállalt stratégia, ami számba veszi a lehetőségeket, felméri az elvégzendő feladatokat, rögzíti a célokat, határidőket és kijelöli a végrehajtásban, koordinálásban, ellenőrzésben felelős személyeket, intézményeket, valamint elosztja a rendelkezésre álló forrásokat.

Az információs politikai tudatosság erősödése (1994-től 2000-ig)

Egy nemzeti információs stratégia elkészítésének igénye még az 1994-98-as kormányzati periódus idején felmerült, azonban az elkészült szakanyag – a *Nemzeti Információs Stratégia (NIS)* – nem került elfogadásra. Ettől függetlenül azonban folyt egyes területek informatizálása, például ekkor indult el a már említett Sulinet program az iskolák hálózatba kapcsolásának érdekében. Hiányzott azonban a programokat összerendező nemzeti információs társadalom stratégia. Erre a stratégiára azért van szükség, mert a terület fejlődése keresztbemetszi a fennálló minisztériumi struktúrát és új, erősebb együttműködést igényel nem csak a politikai szereplők, hanem általában véve a politika, a gazdaság és a társadalom között, amihez elengedhetetlen egy tudatosan felvállalt cselekvésterv.

Bár hivatalosan elfogadott információs stratégia a 2001-ben meghirdetett Széchenyi-tervet és a Nemzeti Információs Társadalom Stratégiát (NITS) megelőzően nem született, néhány dokumentum már az 1990-es évek második felében bemutatta az információs kihívásokat. Ilyen volt például az *eMagyarország*, amely az eEurope első változatának a mintájára készült el 1999 decemberében, de gyakorlatilag a magyar fejlesztésektől függetlenül kezelte az EU információs célkitűzéseit. Az eMagyarország nem volt hivatalos dokumentum, hanem civil kezdeményezésre készült magyar fordítás.[58]

[58] Az egyes stratégiai dokumentumok értékelésénél és a magyar információs politika történetének rekonstruálásakor sokban hagyatkozom a 2000-2002 között az Infinit Hírlevél hasábjain megjelent írásaimra (Pintér, 2000-2002).

Egy másik, „hivatalosabb”, de mégsem információs stratégia a *Tézisek az információs társadalomról*, amely műfajánál fogva inkább egy stratégia háttéranyaga lehetett volna. A dokumentum alapján stratégia készítésére azonban nem került sor. A Tézisek legutolsó, hivatalos verzióját 2000. március 16-án egy sajtótájékoztató keretében mutatták be a szakmai közönségnek. A Téziseket a Miniszterelnöki Hivatalon belül Talyigás Judit kormányfőtanácsadó vezetésével készítették el és az évszámkezelési kormánybiztos – Dr. Mojzes Imre – adta ki kis példányszámban. A Tézisek megítélése megjelenésekor igen ellentmondásos volt. Egyrészről csak támogatni lehetett, hogy végre Magyarországon is megteremtődjék az információs társadalommal kapcsolatos politikai tudatosság és kompetencia, amely nagyban elősegítheti az ország ’tigrisugrását’ a jövőbe. Másrészt azonban a Tézisek nem egy szerencsés kontextusban és mélységben elkészült anyag volt. Maguk a szöveg készítői sem voltak biztosak benne, hogy a kormányzat hogyan kívánja felhasználni a jövőben az anyagot. A baj alapvető forrását az jelentette, hogy a Tézisek „lebegett”, mivel az információs társadalomnak pár hónappal az Informatikai Kormánybiztosság felállítása előtt nem volt egy dedikált és erős pozícióban lévő vezetője, sőt inkább politikai versengés folyt ezen a területen. Később a Tézisek készítői kikerültek az információs politika központi sodrából és ma már az anyagnak sincs politikai relevanciája.

Ugyanerre a sorsra jutott a *Magyar válasz az információs társadalom kihívásaira (szakértői vitaanyag)*, ami szintén a Miniszterelnöki Hivatalon belüli szakanyagként állt elő, de szintúgy nem követte stratégia megírása. A *Magyar válasz (MV)* terjedelmes munka, legutolsó közzétett verziója közel 130 oldalas, és ennek megfelelő alapossággal járta körbe a témát. Pontosan ismertette az információs kihívás tartalmát, fontosabb részterületeit, kijelölte az állam feladatait, illetve rögzítette az összefogás szükségességét és szereplőit. A baj csak az, hogy nem stratégia, hanem csak egy stratégia-előkészítő szöveg volt. Ahogy maga a MV fogalmazott előszavában: „E tanulmány elsősorban az informatika területén vállalt teendők irányait, keretét, a kormányzat elkötelezettségének területeit tartalmazza, amely alapot ad arra, hogy azt figyelembe véve – jobbára a tárcák tevékenységére alapozva – hosszú távú – cél-, indikátor-eszköz, ill. forrás meghatározást is tartalmazó – stratégiai program, illetve megvalósítási ütemterv kerüljön meghatározásra, majd végrehajtásra.” A MV attól bizonyulhatott volna értékes anyagnak, hogy pontosan meghatározta az állami feladatok körét és meg is indokolta azok szükségességét. Ilyen az infrastruktúra-építés, az állammal kapcsolatos elektronikus tartalmak létrehozása és kezelése, a társadalom oktatásának-foglalkoztatásának koordinálása, a gazdaság versenyképességének segítése és a mindezt átölelő szabályozási kérdések megoldása az új bűncselekményektől kezdve az említett szabványosítási kérdésekig. Azonban a kormányzat az információs stratégia 2000-2001-ben zajló megalkotásakor ezt az anyagot is csupán érintőlegesen használta fel.

A kormányzat mellett nem kormányzati szereplők is készítettek információs stratégiával kapcsolatos anyagot. A legfontosabb ezek közül a *Magyar Informatikai Charta (MIC)* volt, amelyet 2000. április legelején mutatott be az INFORUM (Informatikai Érdekegyeztető Fórum). A szakmai anyagot a kormányzatnak és a társadalomnak címezték. Az anyag elkészítésének hátterét az a meggyőződés adta, hogy az informatika a gazdasági növekedés kulcsfontosságú szektora, ezt a prioritást azonban sem a kormányzat, sem a társadalom egésze nem ismerte még teljesen (f)el.

Az anyag két okból fogta meg az olvasót, egyrészt tömörsége okán (mindössze 13 oldalas), másrészt széles merítése kapcsán, amely azt eredményezte, hogy nem csak kizárólag az informatikai szakma sajátos érdekeit és nézőpontját jelenítette meg, hanem felismerte, hogy az új információs és kommunikációs eszközök elterjesztése a társadalom minden részterületét érinti a gazdaságtól kezdve a közigazgatáson át a kultúráig. Az INFORUM nem kormányprogramot írt, nem elméleti tanulmányt készített, hanem leírta mi lenne jó, ha már meglenne az információs fejlesztések kapcsán: kormányzati stratégia, jogi rendezés,

gazdasági és társadalmi informatikai programok. Ez közép- és hosszútávon teljesen a hétköznapi (munka)kultúra részévé tenné az információs és kommunikációs eszközök használatát. Az anyag legnagyobb problémája, hogy feladatokat címzett, de eközben nem igazán írta le, hogy mi az, amit feladatként maga az ipari szektor, esetleg az INFORUM elvégezne. Az INFORUM lényegében azt szerette volna, hogy a politika be is avatkozzon ezen a területen, meg ne is, ez a kívánság pedig egyszerre nehezen megvalósítható.

Végeredményben elmondható, hogy a vizsgált időszakban, 1994-2000 között el nem ismert prioritásként az információs társadalom témája teljesen háttérbe szorult az általános politikai programokban, valamint tervezésben és ezen a számos kormányzati, illetve nem kormányzati szakanyag sem tudott igazán változtatni.

Az első információs társadalmi stratégiák: a NITS és a Széchenyi-terv (2000-2002)

A sűrű dokumentum „termelés" ellenére Magyarországnak csak 2001 májusára készült el az első saját információs társadalom stratégiája, a *Nemzeti Információs Társadalom Stratégia (NITS)*. Egy évvel korábban, 2000 tavaszán ébredt rá a magyar kormány, hogy elmaradásai vannak az információs társadalom fejlesztésének terén. A Miniszterelnöki Hivatalon belül 2000 koranyáron állt fel az Informatikai Kormánybiztosság (IKB), amely az információs politikai irányvonal kimunkálásán és végrehajtásán fáradozott. De más minisztériumokban is folyt az információs társadalommal foglalkozó szakprogramok végrehajtása. A csatlakozási célként kijelölt Európai Unióban ekkoriban, 2000 első félévében dolgozták ki az *eEurope* programot, amely központi prioritásként fogalmazta meg minden területen az információs változások végrehajtását, de ettől a nyomástól függetlenül számos területen mindenféleképpen kezelni kellett már az információs kihívást.

Az első komoly politikai erővel és gazdasági támogatással bíró információs társadalommal is foglalkozó politikai stratégai szakanyag azonban nem a NITS volt, hanem a 2001 január elsejével hivatalosan is meghirdetett *Széchenyi-terv (SzT)*, a magyar kormányzat hivatalos nemzeti fejlesztési terve, amelynek egésze deklaráltan a tudásgazdaság igényeiből és az információra épülő gazdaság térhódításaiból indult ki. Célja az Európai Unióhoz való felzárkózás, gazdaságfilozófiája pedig a hálózati gazdaság volt.[59]

---

[59] Magában a szövegben ez a következő módon szerepel: „[a] 20. század végén és a 21. század elején a globális gazdaság fejlődését egyre inkább egy új erőforrás határozza meg, az információ. Ez az erőforrás egyúttal kiapadhatatlan növekedési forrás is, hiszen a tudás és az információ – sajátos öngerjesztő növekedési tényezőként – attól lesz több, hogy elfogyasztják. Ezzel az emberiség történelmében új szakasz kezdődött: a meg nem újuló erőforrások (fa, olaj és gáz, fémek és nyersanyagok), valamint a megújuló erőforrások (ember fizikai ereje, víz, szél, nap) felhasználása helyett egy olyan erőforrás kerül előtérbe a globális gazdaságban, amelyik nem csak megújul, hanem a felhasználásától lesz egyre több.
[…] Gazdaságfilozófiáját tekintve a Terv abból indul ki, hogy a hagyományos gazdaságfilozófiák a globalizáció és az információs társadalmak korában már nem, vagy csak részben képesek kielégítő választ és cselekvési keretet adni Magyarország felzárkózásának a problémakörére.
[…] a Terv a "network economy", magyarul a hálózati gazdaság gazdaságfilozófiájára támaszkodik. Ez a gazdaságfilozófia a globalizáció korában a vállalatok, a régiók és a nemzetgazdaságok versenyképességének a növelését elsősorban a helyi és a globális hálózatokhoz való jó kapcsolódás megteremtésében látja. A hálózati gazdaság gazdaságfilozófiája elfogadja a szabad verseny elsődlegességét, ugyanakkor hangsúlyozza az állam felelősségét a versenyképes gazdasági környezet és hálózatok kiszélesítésében, amelyek azután multiplikatív és húzóhatást fejthetnek ki a gazdaság egészére. A hálózati gazdaság gazdaságfilozófiája igazodik a magyar gazdaság adottságaihoz, nevezetesen a kicsi és nyitott gazdaság jellegéhez, valamint az ebből eredő gazdaságfejlesztési követelményekhez. Ez a gazdaságfilozófiája ugyanis, a felzárkózáshoz vezető eszközöket nem a gazdasági elzárkózásban, ellenkezőleg, a gazdaság belső kohéziójának és külső kapcsolódásának a fejlesztésében látja." (Széchenyi-terv, I. tervezet, 2003 március)

A végleges SzT számos olyan alprogramot tartalmazott, amelyek az információs társadalom vonatkozású kezdeményezéseket is támogatták. Hét programból állt, amelyek közül látszólag csupán az egyik – az információs társadalom és gazdaságfejlesztési program – foglalkozott az információs társadalommal. Valójában azonban nem csak ez az egy program szólt szűken vett informatikai vagy információs kérdésekről. Az autópálya és a lakás programok kivételével valamennyi program tartalmazott olyan alprogramokat, amelyek információs területeket céloztak meg.[60] Gyakorlatilag persze az információs társadalom-és gazdaságfejlesztő program az, ami a legfontosabb irányokat kijelölte: a kormányzat-közigazgatás fejlesztésében, az eszközellátottság és hozzáférés javításában, az e-gazdasági folyamatok megalapozásában, az információs kultúra és a megfelelő tartalom kiépítésében, illetve az életminőség és tudatosság növelésében.

Látható tehát, hogy 2001 kezdetére megteremtődött az a politikai tudatosság, amely felismerte a fejlesztések szükségességét. Néhány hónappal később a Széchenyi-tervből kiindulva a kormány társadalmi szervezetek bevonásával önálló stratégiát dolgozott ki a terület koordinálására.[61] Így a 2001 májusára elkészült Nemzeti Információs Társadalom Stratégia (NITS) és a Széchenyi-terv együttesen rendezték fontossági sorrendbe a teendőket.[62]

A NITS több lépcsőben, számos szakértő és a közvélemény bevonásával készült. Alapvetően három fő terület – ember, eszköz és tartalom – fejlesztését irányozta elő. Az így létrejött stratégia egyben akcióterv is: mindegyik feladathoz rendelt megoldási javaslatokat és határidőket. Az akcióterv nyomán kiírt pályázatokban elsősorban nem állami szerveket támogattak, hanem nonprofit és profitorientált szervezeteket, valamint egyéneket – például sorkatonákat, politikusokat. A stratégia nyomán 40 milliárd forintot terveztek elkölteni 2001-2002-ben.

A NITS – területtől függően – legfeljebb 5 éves időtartamot fogott át, helyenként túlmutatva a 2002-es későbbi kormányváltás időpontján. A NITS alapján előállított akcióterv viszont csak az első két évre tervezett, ezért várható volt, hogy egy, a 2003-as évtől érvényes akcióterv is elkészül majd, párhuzamosan a NITS felülvizsgálatával, erre azonban már nem került sor. A stratégiát és a hozzá rendelt akciótervet a terület gyors fejlődése miatt évente tervezték felülvizsgálni. Éppen ezért kapta a 2001 májusában megjelent stratégia hivatalosan is az 1.0-s verzió megjelölést.

A NITS hét célkitűzés köré csoportosította a fő teendőket:

1. Szabályozás és szabványosítás.
2. Gazdaságpolitikai területek: a távmunka, az innovatív és a fokozottan piacképes (niche) vállalkozások K+F támogatása.

---

[60] Vállalkozáserősítő program
- A kis- és középvállalkozások információs gazdaságba való bekapcsolódását elősegítő alprogram
- Az információtechnológiai kezdő vállalkozások támogatását célzó alprogram

Kutatási, fejlesztési és innovációs program
- Regionális innovációs fejlesztési intézményhálózat kiépítése
- Információs és kommunikációs technológiák

Turizmusfejlesztési program
- Turisztikai információs rendszerek fejlesztési alprogram

Regionális gazdaságépítési program
- Regionális innovációs rendszerek fejlesztési alprogram
- Térségi elektronikus mintapiacok fejlesztését támogató alprogram

[61] A NITS kidolgozásakor az Informatikai Kormánybiztosság kiemelt figyelmet fordított az Európai Unió célkitűzéseivel való konformitásra, illetve a Széchenyi-tervvel és a vonatkozó információs társadalom 14 részprogramjával való összhang biztosítására.

[62] 2001 nyarától azonban a kormányzat mégis a Széchenyi-terv szűkebb információs társadalom fejlesztési programját kezdte el végrehajtani a tágabb információs stratégia ellenére. Ennek okairól és következményeiről később szólok.

3. Kulturális területek: a magyar kulturális örökség digitalizálása és a digitális tartalom létrehozása.
4. Oktatás: prioritás az információs írástudás és az IKT eszközök használata az oktatásban.
5. Társadalompolitikai szempontból az igényteremtés, a hozzáférés és a képzés állt a középpontban. (Különösen fontos társadalmi csoportok: sérültek, fogyatékosok; munkanélküliek; roma kisebbség; kistelepülések lakosai; civil szervezetek; idősek; nagyvárosi közösségek és a lakótelepek lakosai).
6. Elektronikus kormányzati területen: a kormányzati ügyvitel elektronizálása és a szolgáltató kormányzat létrehozása.
7. Regionális/önkormányzati célkitűzések megvalósítása érdekében kiemelten kezelendő területek: az önkormányzati ügyvitel elektronizálása és a szolgáltató önkormányzat létrehozása.

A végrehajtás tehát a szabályozás-infrastruktúra, gazdaság, kultúra, oktatás, társadalom, e-kormányzás és intelligens régió illetve elektronikus önkormányzat témaköreire terjedt ki. A megvalósítás – az akcióterv és az azon alapuló pályázati rendszer – szintjén a NITS a Széchenyi-terv Információs Társadalom- és Gazdaságfejlesztési Programjára épült. Azaz a NITS hét fő célkitűzése a Széchenyi-terv 5 ide vonatkozó al- és az azok alá tartozó 14 részprogramjának végrehajtásában nyert értelmet.[63]

A két programból – a NITS-ből és a Széchenyi-tervből – az IKB összeállított egy kétéves (2001 és 2002-re vonatkozó) akciótervet, amely féléves kiírásokban, pályázati rendszerben terítette a rendelkezésre álló pénzforrásokat a nonprofit és profitorientált szervezetek között. Ez a tervek szerint három, egymásra épülő féléves szakaszt jelentett volna, 2001 második félévétől kezdve 2002 második félévéig.[64] A három félévben lépcsőzetesen egymásra épültek volna az egyes témák – a lépcsőzetesség elve egyébként érvényesült a pályázati csomag egészében. A tervek szerint 2002 végén vizsgálták volna felül a programot, hogy a tapasztalatok alapján levonják a következtetéseket. Erre azonban a kormányváltás miatt nem került sor és a NITS is eltűnt a süllyesztőben, annak ellenére, hogy az 1.0-s verziószám eredetileg a folyamatos megújításra kívánt utalni.

Összegezve a Széchenyi-terv és a NITS együttes célkitűzéseit – a sok különböző csoportosítást újracsoportosítva – végül négy egymást átfedő feladatcsoport különíthető el (a területekért leginkább felelősökkel és a legfontosabb hozzájuk rendelhető feladatokkal):

- Politika – közigazgatási és önkormányzati feladatok: önkormányzati és hivatali ügyintézés (közérdekű információk és adatok hozzáférhetővé tétele, interaktivitás és online ügyintézés lehetőségének kidolgozása). Oktatás (az új eszközök iskolai képzésbe való integrálásának elősegítése, a továbbképzés megteremtése, munkanélküliek célzott képzése-átképzése, az állampolgárok eszközhasználathoz szükséges szaktudásának megteremtése). Kutatás-és fejlesztés (a kutatásigényes információs témakörökben felmerülő kérdések megoldásának támogatása, információs társadalmi folyamatok monitorozása). Társadalompolitika (az információs szempontból /is/ hátrányos helyzetű emberek társadalmi integrálása).
- Gazdaság – profit-orientált vállalkozások háttértámogatása: elektronikus ügyintézés és tanácsadás gazdasági szervezeteknek, általános üzleti információs és segítő hálózat kis-és középvállalkozások számára, az elektronikus vásárlás és kereskedelem

[63] A Széchenyi-terv vonatkozó al-és részprogramjainak ismertetését részletesen lásd a mellékletben!

[64] Amiből csak „másfél" valósult meg, a kormányváltás miatt. Másfél, mivel a 2002 első félévében nyertes pályázók, IKB-val kapcsolatban állók közül sokan csak késve (akár egy évvel később) jutottak hozzá a nekik odaítélt pénzhez, mivel az új minisztérium jogelődjének a munkáját aprólékosan átvilágította, minden kifizetést hosszú időre befagyasztva.

elterjedésének segítése, a térségi elektronikus piacok működésének figyelemmel kísérése, a turisztikai fejlesztések információs háttértámogatása, befektetés az információs termeléshez szükséges keretfeltételek megteremtésébe.

- Társadalom – nonprofit, civil társadalmi feladatok segítése: szabadidős tevékenységek, művelődés informatikai támogatása, civil vonatkozású információk szolgáltatása, közösségszervezés, társadalmi vonatkozású tartalmak előállítása és terjesztése, kiemelt társadalmi csoportok és közösségek bevonása.
- Infrastruktúra – hozzáférés javítása: nyilvános hozzáférési pontok, ügyintéző kioszkok felállítása és az azokhoz kapcsolódó periferikus infrastruktúra kiépítése, a lakosság és a különböző civil szervezetek informatikai beruházásainak átgondolt támogatása. A kormányzat és önkormányzatok alá tartozó intézmények és cégek összehangolt informatizálása.

A negyedikként megjelölt infrastruktúra a fentebbi első három területet keresztbemetszette, és minden esetben kiindulási pontja kívánt lenni a fejlesztéseknek. Vagyis egy alapjában véve kétlépcsős fejlesztés indult el, amely első lépésként az infrastruktúra kiépítését tűzte ki célul, de ezzel párhuzamosan, illetve ezen az alapon a társadalom legfontosabb intézményrendszereinek informatizálását, valamint a különböző szolgáltatások megújítását tervezte.

Mindezeken túl az is jól látszik, hogy az akcióterv fontos szerepet szánt a magán- és kormányzati kezdeményezések együttműködésének. A legfontosabb feladat a nyilvános hozzáférés megteremtése, majd az ezen az infrastruktúrán fellelhető tartalom létrehozatala, valamint az eszközök használatához szükséges háttérismeretek elterjesztése volt. Mindez állandó körültekintő pályáztatást jelentett – az (ön)kormányzati szereplők és a gazdasági illetve civil szervezetek együttműködésével. A pályáztatás célja, hogy más források átgondolt becsatornázása is megvalósulhasson, hiszen a programot követő másfél-két évben a kormányzat az információs társadalmi fejlesztéshez rendelkezésre álló mintegy 40 milliárd forintot úgy tervezte elkölteni, hogy további összegeket vonjon be a pályázók önereje révén. Így azonban az induló tőkével nem rendelkező pályázatok eleve hátrányból indultak.

Kormányváltás és új stratégia (2002-2004)

Az, hogy 2000-2002 között már létezett – részben – önálló információs társadalom politika, nem jelenti azt, hogy ne lehetne másként csinálni – foglalhatnánk össze az új éra kiinduló tételét. A változtatás igényére utalt, hogy a kormányváltást érő választási győzelem után kisebb zsongás kezdődött az MSZP és az SZDSZ részéről, amelynek tárgya az volt, hogy vajon merre is menjen tovább az információs politika és ki irányítsa azt. Egy kívülálló szakmai szereplő számára az ebben a helyzetben felmerülő kérdések a következők lehettek:

1. Milyen garanciákat lehet biztosítani arra nézve, hogy ezen a területen a fejlesztések nemhogy lassulni fognak, hanem megújulnak és EU-konform módon felpörögnek. Vagyis, hogyan lehet elkerülhető, hogy az MSZP és SZDSZ viszonyában olyan helyzet állhasson elő, ami ennek a területnek a kárára válhat – tekintve, hogy 1994-98 között a hasonló pártpolitikai háttérrel működő kormányzat elhanyagolta ezt a területet.

2. Egy ezzel szorosan összefüggő kérdés a szervezeti struktúrára vonatkozik: mi történik az IKB-val? Megmarad, vagy teljesen önálló minisztérium készül, esetleg az információs társadalom ügye más tárcához kerül (pl. oktatás)?[65]
3. Kérdésesnek tűnt az is, hogy mi lesz a Széchenyi-terv ide vonatkozó fejezetével. Ebben az esetben nem is annyira a címke, a név volt fontos, hanem hogy milyen tartalommal töltik meg és hogyan hajtják végre az információs társadalom programját az új kormányban.

A lényeg az, hogy a két kormányra kerülő párt politikai programjaiban kifejeződő elszánt tenniakarás a terület fejlesztésére egységesüljön olyan cselekvési stratégiává, ami mellett mind a ketten ki tudnak állni úgy, hogy az megőrizze a 2000-2002 közötti két éves információs politika jó kezdeményezéseit is.

Az információs kihívások kezelésére a kormány végül 2002 nyarán önálló Informatikai és Hírközlési Minisztériumot hozott létre az Informatikai Kormánybiztosság jogutódjaként, illetve ezzel párhuzamosan a Miniszterelnöki Hivatalon belül felállította a Kormányzati Informatika és Társadalmi Kapcsolatok Hivatalát (KITKH, 2004-től Elektronikus Kormányzati Központ). Előbbi az információs társadalom általános építéséért, utóbbi az elektronikus kormányzati fejlesztésekért lett felelős.

Az újonnan felálló Informatikai és Hírközlési Minisztérium munkájának megszervezését az SZDSZ *Korszakváltás programja* információs társadalmi fejezetének készítői vették a kezükbe. Az IHM legfontosabb célja vezetői szerint[66] megalakulásakor a magyar társadalom felzárkóztatása volt. Ebben a feladatban az Informatikai Kormánybiztosságot (IKB) jogi és szellemi elődnek is tekintették, céljuk a korábban elkezdett projektek és jó kezdeményezések folytatása volt, ebből a szempontból tehát a szemléleti és a közpolitikai alapokat az előző kormány már részben letette. Ugyanakkor a miniszter véleménye szerint bár ezen a területen az elmúlt négy évben folytak fejlesztések, mégis hátrányba kerültünk és *nem csak* a fejlett országokhoz képest. Az IHM 2002-ben ezért azt tűzte ki célul, hogy Magyarországot az EU alsó-középmezőnyébe juttassa az információs fejlettséget tekintve. Ehhez az információs jártasságok/tudás („skill") – hozzáférés – és tartalom kérdésköreit kívánták kiemelten kezelni, látszólag némiképp eltérve az ember-eszköz-tartalom szentháromságától, amelyet egykoron az IKB tűzött a zászlajára. Mindennek hátterében részben a *digital divide* problémarendszere állt, amely azzal fenyeget, hogy az újonnan kialakuló társadalmi szerződés nem fog mindenkire kiterjedni, egyeseket kizár – elképzelhető tehát egy társadalmi megállapodás úgymond csak a *belül lévőknek*. Az IHM legfőbb célja így elsősorban társadalompolitikai: beemelni mindenkit, minden állampolgárt és a határon túli magyarokat is az információs társadalomba. Ez egy olyan politikai kihívás, amellyel minden politikai oldalnak szembe kell néznie pártállástól függetlenül.

Miután a jogelőd IKB feladatait a korábban említett módon két részre osztották és a kormányzati informatika maradt a Miniszterelnöki Hivatalon (MeH) belül, az összes többi terület viszont az új IHM-hoz került, első feladatként meg kellett küzdeni az új szervezet felállítása körüli problémákkal. Az átadás-átvétel mindig nehézkes, és bár a függő kifizetések

[65] Az informatikai-információs fejlesztések felügyelete-irányítása a kormányváltáskor több minisztériumba volt szétosztva. A 2002-es új kormányalakítás azt tette lehetővé, hogy ezt egy logikus módon orvosolják. Erre a helyzetre természetszerűleg nem csak egy megoldás jöhetett szóba, ahogy azt a nemzetközi gyakorlat is mutatja. Például az oktatási tárca felől való megközelítés az egyik járható útnak tűnik. De ugyanígy van példa a gazdasági oldal felőli megközelítésre vagy a teljes önállósításra.

[66] Kovács Kálmán informatikai és hírközlési miniszter, Csepeli György politikai államtitkár és Suhajda Attila helyettes államtitkár 2002 júniusában volt az Információs Társadalom és Trendkutató Központ Szakmai Klubjának a vendége, az itt elhangzottak alapján rekonstruálható az IHM vezetőinek kezdeti célkitűzésrendszere. (Pintér, 2000-2002)

prioritást élveztek, még így is igen lassan indult el újra a projektek finanszírozása és az érdemi munka.[67]

Az IHM a terület súlyát érzékelendő önálló stratégiai főosztályt hozott létre, amely – a NITS-et és a Széchenyi-tervet félretéve – egy stratégia-előkészítő anyag megírása után az egyes minisztériumok bevonásával kezdett egy új stratégia elkészítésébe 2002-2003 fordulóján. Az információs társadalom szempontjából kiemelt területeket kezelő minisztériumok 2003 nyaráig önálló ágazati stratégiákat készítettek, amelyek az IHM koordinálása mellett épültek be a 2003 október végén a kormány által is elfogadott új stratégiába, illetve jelentek meg annak *központi kiemelt programjaiban*, amelyeknek túlnyomó részét (15-öt a 19-ből) 2004 március végén indított el a tárca.

A *Magyar Információs Társadalom Stratégia* (MITS) egy viszonylag hosszú, 10-15 éves időtávra jelöli ki a stratégiai célkitűzéseket, ezzel szemben az egyes központi kiemelt programok általában középtávra, a 2004-2006 közötti időszakra szólnak. A MITS:

- rendszerezi az információs társadalommal kapcsolatos munkát, meghatározva a különböző szereplők (kormányzat, privát szféra, civil szervezetek) által együttesen elvégzendő feladatokat;
- kijelöli azokat a központi kiemelt programokat, amelyek végrehajtásának középpontjában állnak. Ezekre vonatkozóan a célkitűzéseket, az elvégzendő feladatokat és azok megvalósításának működési modelljét valamint az eredmények mérési módszereit részletesen meghatározó programfüzeteket dolgoz ki, amelyek részei a stratégiának;
- meghatározza a stratégia végrehajtása szervezeti-pénzügyi rendszerének megteremtéséhez szükséges jogszabályi feltételeket, biztosítva az egyes főirányokba tartozó feladatok koordinált végrehajtását;
- valamint kijelöli a MITS aktualizálásának és hangolásának feladatait, a „gördülő tervezés" módszerével aktualizálva a rövid távú programokat.

A MITS modellje a fejlesztések két alapvető pillérét a *folyamatok korszerűsítésében* és a *szolgáltatások modernizálásában* jelöli meg. Előbbi a – legáltalánosabb értelemben vett – folyamatok belső működésének korszerűsítését jelenti (*„back office"*), míg az utóbbi ugyanezen folyamatok – a felhasználók széles köre számára elérhető – funkcióinak tökéletesítését („*front office*") fedi.

Mindkét pillér esetén a szükséges beavatkozásokat a következő módon rendszerezi:

- *Tartalom és szolgáltatások:* ide tartozik a gazdaság (munka, üzlet, közlekedés és agrárium), a közigazgatás (e-kormányzat, e-önkormányzat), a kultúra (Nemzeti Digitális Archívum), az oktatás, az egészségügy és a környezetvédelem.
- *Infrastruktúra:* ide tartozik a szélessávú hálózatok kiépítése (közháló, NIIF), a hozzáférés/elérés fejlesztése (eMagyarország Pont), a közcélú, közhasznú adatok, szabványok és szoftver eszközök biztosítása.
- *Tudás és ismeret:* ide tartozik a digitális írástudás megteremtése.
- *Jogi és társadalmi környezet:* ide tartozik a bizalom és biztonságérzet megerősítése és az elektronikus demokrácia kiépítése.
- *Kutatás-fejlesztés:* ide tartozik az információs társadalomhoz köthető kutatási és fejlesztési feladatok rendszerezése.

[67] Ennek oka részben a szervezeti átalakulás volt – hiszen addig a MeH-en belül az IKB fizette ki a pénzeket, az IKB azonban két jogutóddal szűnt meg, tisztázni kellett a felelősségi- és jogköröket. Ugyanakkor az IHM-nek a felállítását követően nem volt költségvetése és keresték az aláírási joggal rendelkezőket is. Így sok ügy „bennragadt".

- *Esélyegyenlőség:* ide tartozik az eInclusion elősegítése, egy e-ernyő kiépítése.

A modellből levezethetők az egyes területeken meghatározandó célkitűzések illetve az elvégzendő feladatok. Ennek mentén alakulnak ki a különböző prioritásokkal, működési és finanszírozási modellekkel rendelkező programok (összesen 19).[68]

A stratégia végrehajtásában az IHM együttműködik az érintett minisztériumokkal és más szervezetekkel.[69] A MITS célkitűzései és programjai illeszkednek az Európai Unió stratégiájához, és stratégiai programjaihoz, így a stratégia megjelenését követően nem sokkal, 2004 februárjában véget ért *eEurop*e+ illetve a csatlakozást követően hazánkra is érvényes *eEurope 2005* akciótervekhez. Ez lehetőséget ad Magyarország számára, hogy kapcsolódjon a közösségnek az eEurope-ot támogató programjaihoz (pl. IST, eContent, eSafety, IDA stb.). Ugyanez teszi lehetővé, hogy az EU strukturális alapját forrásként felhasználhassák az információs társadalom építéséhez. Ezt a lehetőséget a *Nemzeti Fejlesztési Terv* keretei között kívánja a MITS kihasználni azzal, hogy egyes programjait az NFT operatív programjaiba – elsősorban a gazdasági versenyképesség 4. prioritásába – illeszkedően alakítja ki.

Az információs politika értékelése: rossz hagyományok és a teljes információs stratégia hiánya

Amikor 2000 tavaszán két évnyi „csend" után felfedezte a Fidesz-kormányzat az információs társadalmat – mint egy lehetséges húzó területet a politikában –, több hónapig folyt a tanakodás, hogy milyen, a minisztériumok közötti átcsoportosítással lehetne elérni a terület önállósulását. Végül az infrastruktúra minisztériuma, a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium (KHVM) elvesztette nevéből a hírközlésre utaló H betűt és a hírközlés – végül talán nem meglepő módon – az „erő minisztériumába", a Miniszterelnöki Hivatalba (kancelláriaminisztérium) költözött át és leánykori nevét elveszejtve Informatikai Kormánybizottsággá (IKB) avanzsált. Akkoriban többek, több irányból támadták ezt a döntést, így például az akkori KHVM minisztere – aki emiatt távozott is a posztjáról – illetve az ellenzék, amely egyenesen önálló információs (informatikai?) minisztériumért kiáltott, miközben 1998-ig, amíg kormányzaton voltak, igencsak elhanyagolták – az oktatás szűk szegmensét leszámítva – az információs terület egészét.

Rosszmájú feltételezések szerint a 2000 tavaszi gyors hajrában kialakított új intézmény csak a Fidesz-vezette kormány marketing céljait hivatott szolgálni, hogy az eEurope hevületében a területet szisztematikusan újra felértékelő Európai Unió láthassa, íme a legfejlettebb csatlakozásra váró ország címért „pedálozó" Magyarországon is felismerték az információs politika igazi tétjét. Ám a kirakatpolitikának indult információs fejlesztések

[68] Ezeket részletesebben ld. a mellékletben!

[69] Az együttműködés intézményi kereteit az Információs Társadalom Koordinációs Tárcaközi Bizottság biztosítja, amelyet a kormány 1214/2002. (XII.28) sz. határozata alapján 2003. február 25-én hoztak létre az Informatikai és Hírközlési Minisztériumban. A bizottság elnöke Kovács Kálmán informatikai és hírközlési miniszter. Az ITKTB munkájában a kormányzati szervek mellett részt vesznek az érintett országos intézmények, valamint a szakmai szervezeteken keresztül az üzleti és a gazdasági élet szereplői. Kiemelt feladata az ágazati részstratégiák alapján a MITS elkészítése, majd évenkénti aktualizálása. Az ITKTB albizottságai:

- Stratégiai Tervezés Albizottság (STEA)
- Információs Társadalom Fejlesztéspolitikai Albizottság (ITFA)
- Elektronikus Közigazgatás Albizottság (ELKA)
- EU Integrációs Albizottság (EUIA)
- Nemzeti Digitális Tartalom Albizottság (NDTA)
- Közháló Albizottság (KÖZHA)
- Informatikai Biztonság Albizottság (INBA)

(Bővebben ld. az ITKTB honlapján: http://193.6.108.12/altalanos.html Újra letöltve 2004. május 2.)

hamar nagy erőre kaptak. Ki gondolta volna 1998-ban, vagy akár 2000 legelején, hogy egy átfogó, a gazdaság egészének felvirágoztatását célul tűző stratégiai tervben valaha is önálló fejezetet kaphat idehaza a „futottak még" kategóriában szereplő információs társadalmi politika? Pedig az IKB megalapítása után 2000 végén már gőzerővel folyt a *Széchenyi-terv Információs társadalom és gazdaságfejlesztési programjának* megírása, annak kitalálása, hogy hogyan lehetne ezen a téren minél több kezdeményezést elindítani a meglévő adóforintokból. Így az informatika, a jobb napokat is megért autópálya-építés, a sikerágazatként kezelt lakásépítés, a turizmus, a regionális politika, a kis és középvállalkozások támogatása és a kutatás-fejlesztés mellett hivatalosan is a kormány belépőjévé vált a harmadik évezredbe, mint a Széchenyi-terv egyik fejezete.[70]

De ezzel a felértékelődéssel párhuzamosan az információs társadalom fejlesztése az IKB égisze alatt erősen át is politizálódott, részben elveszítve önállóságát. A 2001 tavaszán elkészülő, a terület fejlesztését egységes, átfogó keretbe foglaló NITS 1.0-át tulajdonképpen soha nem hajtották végre. A terület fejlesztését az esetleges módon kialakított, az információs társadalom terén sokkal szűkebb Széchenyi-terven belül kezdték meg, egyszerűen kifelejtve egyes kulcsfontosságú területek kezelését. Így, bár idehaza a NITS miatt az információs társadalom programszerűen talán tágabbnak tűnhetett, mint az *eEurope 2002* internet-központú célkitűzésrendszere, a terv végrehajtásának hiánya miatt kevesebb épült, mint ugyanebben az időben az EU tagállamaiban, vagy amennyit maga a szervezeti felépítés és a célkitűzés egyáltalán lehetővé tett volna. A helyzet fonákságát jelzi, hogy miközben a NITS például a Sulinettel és az e-gazdasággal is foglalkozott, a Széchenyi-terv informatikai fejezete csak a felnőttképzést említi és az e-gazdaság kapcsán is csak érintőlegesen indítottak programokat – egyrészt arra hivatkozva, hogy a Sulinetre költsön az oktatási minisztérium, az e-gazdaságra pedig a gazdasági, másrészt nem érezve kellő politikai súlyt ahhoz, hogy a hagyományosan erős minisztériumok belső ügyeibe bele merjenek szólni. A másik oldalon viszont joggal gondolhatták úgy, hogyha a területnek önálló intézményi megjelenése van a kormányzatban, akkor különítsen el forrásokat az, ezekre a célokra. Így fordulhatott elő végeredményben az a paradox helyzet, hogy a terület 2000-ik évi intézményesülése egyáltalán nem járt együtt a területre összességében elköltött források növekedésével, vagy a szisztematikusabb munkával, sőt a meglévő stratégia végre nem hajtását hozta magával – így már abban sem lehetett reménykedni, hogy a terület politikai intézményesültségének vagy a stratégiának a hiánya okozza a lemaradást.

Ezért az a szakmai konszenzus alakult ki 2002 nyarára, hogy az előző kormány tevékenységének pozitívumai ellenére szinte teljesen elvesztegettük a megelőző éveket ezen a téren, hiszen tovább nőtt a lemaradásunk az információs versenyfutásban, de immáron nem csak az Unió tagállamaihoz, hanem a csatlakozó országokhoz képest is. Mindez persze nem egyedül a Fidesz-kormány hibája volt, hiszen már a kilencvenes évek közepétől lépéshátrányba került az információs politika Magyarországon, sőt, az első MSZP-SZDSZ kormány talán még kevesebbet is tett a területért – leszámítva a „partizánakcióként" indult Sulinet-programot –, ha már méricskélni kellene.

Éppen ezért az újonnan felálló Informatikai és Hírközlési Minisztérium hatalmas kihívással és egyúttal elvárásokkal nézett szembe: ne csak szólamokban nyilvánuljon meg a tenni akarás és ne csak egy takarónak használt stratégia létezzen az információs társadalom fejlesztése terén, hanem nyerje el a terület a prioritási listákban őt megillető helyet, kapjon nagyobb forrásokat és szervezetileg is ágyazódjon be. Mindez nem csak néhány elkeseredett lobbista mantraként ismételgetett mondókája volt, az EU-hoz való csatlakozás közelsége is változást kellett, hogy hozzon ezen a téren, mert óriási külső nyomást fejtett és fejt ki azóta

[70] A terület hirtelen felértékelődését az is jelzi, hogy a Széchenyi-terv első tervezetében (2000 március) még egyáltalán nem volt szó ilyen fókuszú programról, az csak később jelent meg benne.

is.[71] A *növekvő lemaradás*, a hatalmas *elvárások*, a *külső nyomás* és az *új minisztérium* felállításának ellenére azonban *mégsem történt áttörés* az információs társadalom fejlesztése és fejlettsége terén 2002-őt követően sem: a lemaradás növekedett, az elvárások továbbra is erősek és a külső nyomás az uniós csatlakozás miatt egyre csak „fokozódik".

A probléma még csak nem is az, hogy az IHM politikája túlságosan technológiai determinista, vagy internet-központú, hiszen az információs társadalmat egy leszűkített koncepció – információs társadalom = informatika, információs és kommunikációs technológiák = e-valami = internet – mentén érzékelő politika nem idegen sehol a világban, például a mintaként állított Unióban sem. Ennyiben a technológiai determinizmus nem igazán csak a magyar kormányon kérhető számon, hiszen az tulajdonképpen mindenhol problémát jelenthet.[72] Számon kérhető azonban mindaz, ami *egyedi*, kifejezetten magyar sajátosság, mégpedig a rossz „hagyományok" folytatása az információs politika terén: az évekig tartó dokumentum-és stratégiagyártás, a másolás és az eredetiség hiánya a célok kijelölésében, az összehangolatlan mindennapi munka, a politikai spektrumot átfogó konszenzus hiánya, a szervezeti konfliktusok intézményesítése, a terület alacsony prioritása és folyamatos forráshiányos működése.

A 2002 nyarán felálló IHM közel másfél évvel később, 2003 októberében tette közzé az új stratégiát, a végrehajtásához szükséges programok első köre pedig még ennél is később, 2004 március legvégén látott napvilágot. Mindeközben a szintén hosszú ideig készített NITS egyszerűen kidobásra került. A minisztérium munkájának első két évében tehát nem volt olyan átfogó írott, hivatalosan is elfogadott koncepció (stratégia), ami összefogta volna a mindennapi munkát, horizontot jelentve neki. A két év alatt „összerázódó" minisztériumnak a kormányzati ciklusból hátralévő további két évben kellene elkezdeni végrehajtani a stratégiai célkitűzéseket. Ez azonban olyan, mintha az első félidőben focizó csapat a második félidőre kapna taktikát, miközben az első félidőben a pályán már többé-kevésbé kialakult, hogy ki, milyen poszton és milyen eredményességgel képes valójában játszani, tehát a csapat már működik. Vajon képes lesz-e a minisztérium ott, ahol szükséges, változtatni az eddigi, berögzült gyakorlaton, vagy újra annak lehetünk a tanúi, hogy van stratégia, csak éppen tessék-lássék hajtják végre?

A NITS elvetésén túl nem kedvez az ezen a területen kényszerű hosszú távú tervezésnek az sem, hogy nincs pártpolitika feletti konszenzus az információs társadalom kérdésének kiemelt kezelésére. A nálunk sikeresebb kelet-közép-európai országokban helyenként – természetesen nem mindenhol – érzékelt összpolitikai összefogás, amely az információs társadalmat kitörési pontként érzékeli, idehaza hiányzik. Mindez oda vezet, hogy egyrészt négy éves ciklusokba kényszerülnek a hosszabb távra érdemes fejlesztések, másrészt a kormányváltást követően a következő kormány szinte mindent újrakezd. Az új stratégia megírása azonban pénz-és, ami sokkal fontosabb, időigényes. Már csak azért sem érthető a stratégiagyártás, mert közel azonos szerkezetben és terjedelemben készültek el ezek az anyagok, jellemző rájuk a célkijelölésben a nyugati minták másolása, az eEurope-nak megfelelő területek kiemelt kezelése, és az egyedi kitörési pontok keresésének hiánya. Így a NITS és a MITS is az információs kihívásból fakadó, házi feladatként kötelezően elvégzendő munkálatok egyfajta leltárát adja.

[71] A tagjelölt országoknak teljesíteniük kell a területen az ambiciózus uniós célkitűzéseket. A belépést követően az Unió programjainak, legelőször is a 2002 nyarán megújuló eEurope-nak (eEurope 2005) kell megfelelni, ami hatalmas munkát jelent. Javarészt ezért kezdeményezte Kovács Kálmán informatikai és hírközlési miniszter 2002 nyarán, hivatalba lépése után közvetlenül, hogy a tagjelölt országok is bekapcsolódhassanak az új eEurope program előkészítő munkálataiba, hiszen idővel az ezekre az országokra is hatással lesz. A javaslathoz egyébként csatlakozott Lengyelország és Szlovénia is.

[72] Ennek a leegyszerűsítésnek a háttere – ahogyan a második fejezetben is láthattuk és az ötödik fejezetben is szó volt róla – az információs társadalom fogalmának összetettsége, társadalmi, politikai megjelenése.

Annyiban azonban több a minisztérium tevékenysége a kormánybiztosságénál, hogy már a stratégia készítése közben bevonták az érintett minisztériumokat a közös munkába (ágazati stratégiák készítése), tehát felismerték azt a szervezeti problémát, amelyet az információs társadalom kezelése a kormányzati struktúrában okoz. A probléma lényege, hogy a világot igazgató politika-kormányzat *vertikális* logika mentén, minisztériumok révén, ágazati struktúrában működik, így az ezt keresztbemetsző *horizontális* kérdések – mint amilyen például az információs társadalom ügye – kiemelt figyelmet, az egyes minisztériumok közötti koordinációt igényel. Rossz jel azonban a stratégia végrehajtására nézve idehaza, hogy bár a minisztérium felállt és működik, sőt tevékenységét összehangolja más minisztériumokkal, nem egyedüli hatalmi centruma a kérdésnek a kormányzaton belül. A kormány felállását megelőző politikai alkuk miatt ugyanis nem az SZDSZ vezette tárcához, hanem az MSZP felügyelte Kormányzati Informatika és Társadalmi Kapcsolatok Hivatalához (KITKH, majd Elektronikus Kormányzati Központ – EKK) került a kormányzati informatika nem elhanyagolható fontosságú területe, illetve az Oktatási Minisztériumon belül maradt a hasonlóan fontos Sulinet-program és az oktatási informatika. Mindez *intézményesítette* a szervezeti konfliktusokat, amelyek az illetékességi körök és kompetenciák mentén elő is törtek a kormány első két évében. Tovább erősíti ezeket a szervezeti problémákat, hogy egy fiatal, újonnan létrejött tárcáról van szó, tele a politikai játszmákat nem ismerő, de tettre kész szakemberrel, akiknek hathatósan bele kellene (tudni) szólni más tárcák döntéseibe, forrásfelhasználásába, tehát megfelelő szervezeti rutinnal és politikai tapasztalatokkal kellene rendelkezniük.

Mindeközben a területnek folyamatosan alacsony a prioritása az olyan kiemelt ügyek mellett, mint amilyen például a kampánytémaként rendszeresen felbukkanó autópálya-építés. A 2004-re érvényes költségvetési megszorítás (a „Draskovics-csomag") is jól mutatja a terület fontosságát: ennek keretében első körben 7,8 milliárd forintot vontak el az informatikai tárcától, ami ugyan nem a legnagyobb összeg, de arányában a tárca eleve igen alacsony költségvetésének (43 milliárd forint) egy jelentős hányada, közel 20%-a.[73] Mindez leginkább az informatikai, hírközlési fejlesztési programokat érintette érzékenyen, de a tervek szerint nem érinti a *Közháló* programot – ami egyébként egymagában is több tízmilliárd forintos infrastruktúra-építési program, tehát elviszi a maradék költségvetés tetemes részét. Átbogarászva a MITS központi kiemelt programjainak forrásigényekről szóló részeit, jól látható, hogy valójában ennek az éves minisztériumi büdzsének a sokszorosa sem lenne elegendő még az alapvető feladatok elvégzésére sem, mit várhatunk tehát egy kicsi, még elvonásokkal is sújtott költségvetéstől. Ezek után bátran állítható, hogy egyelőre nincs megfelelő politikai akarat-elköteleződés, és megfelelő mennyiségű forrás sem áll rendelkezésre a stratégia végrehajtására.

Mindent összevetve, bár történtek fontos előrelépések az információs politika terén 2000-2004 között, mégis elvesztegetett időről, elszalasztott lehetőségekről és a terület állandó másodlagosságáról, mellőzöttségéről beszélhetünk mind a négy évben. Amíg az információs társadalmat elsősorban igencsak leszűkítő módon *informatikai ágazatként* kezeli a kormány, de a minisztériumi stratégia ennek ellentmondó módon sokkal tágabban, szinte egy átfogó nemzeti fejlesztési tervként készül el, addig az informatizálásra kapott kevéske

[73] Az erről szóló híradások egyébként eléggé ellentmondásosak a tekintetben, hogy mekkora is valójában az IHM költségvetése. Ennek oka, hogy az IHM költségvetésének egy része „virtuális", mivel az más tárcáknál található. Így a „kiadási előirányzat 50,2 milliárd forint, illetve a támogatási előirányzat közel 33 milliárd forint" (Szalay, 2004), ebből került elvonásra a 7,8 milliárd forintnyi összeg, ami a legnagyobb arányú(!) a minisztériumok között. A második legnagyobb arányú elvonás egyébként a Gazdasági Minisztériumot érte, azonban még ez is „csak" tíz százalék alatti a tárca költségvetéséhez képest, még ha nettó összegben sokkal nagyobb is az IHM-énél. Tehát nem az összeg értékét, hanem a mértékét érdemes figyelembe venni.

költségvetésből nem lehet végrehajtani a kívánt kitörést, legfeljebb csak 1-2 nagyobb beruházásra futja, ami nemzetközi összehasonlításban még a helyben járáshoz sem elegendő.

Végeredményben Magyarországról elmondható, hogy hiányzik a teljes információs stratégia, vagyis, hogy csak részben állnak rendelkezésre az ehhez szükséges feltételek és ezek nem képeznek teljes egészet. Z. Karvalics szerint az alábbi feltételek megléte esetén beszélhetünk egy országban teljes információs stratégiáról:

> „1. Magas szinten elfogadott, a társadalom egészét érintő átfogó koncepciót kidolgozó tervezési alap-dokumentum
> 2. A végrehajtás kijelölt és működő kormányzati egyeztető-koordináló szintje
> 3. Az operatív feladatok végrehajtására szakosodott elkülönült célintézmény
> 4. A program által igényelt alap-és alkalmazott kutatásokat folytató, a tervezés tudományos és módszertani bázisát biztosító szervezet
> 5. A program egyes pontjainak általános/teljes körű megvalósítását megelőző/bevezető, tapasztalatszerzés céljából indított kísérleti (pilot) projektek" (Z. Karvalics, 1998: 295)

Ezt az ötös listát további két ponttal egészíthetjük ki:[74]

1. Előfeltétel: egy „erős ember", vezető politikus (elnök vagy miniszterelnök) elköteleződése az információs társadalom fejlesztése mellett.
6. A társadalmi tudatosság növekedése, a promóció és az érdemi társadalmi vita kibontakozása a célok mentén.

A korábban leírtak alapján látható, hogy idehaza leginkább a nulladik, az előfeltétel hiányzik, tehát az az „erős" ember, akinek jövővízióját meghatározza az információs társadalom koncepciója, vagy mondhatni, sokkal inkább tágabban az a hatalommal bíró, kritikus tömegben rendelkezésre álló, nem csak politikusi réteg, akiknek Magyarország-jövőképében a nem csak informatikára szűkített információs társadalom fontos szerepet tölt be és hisznek is benne, dolgoznak is érte. E nélkül hiába létezik stratégia (MITS), a végrehajtását egyeztető-koordináló kormányzati szint (ITKTB) az operatív feladatokat végrehajtó szervezet (minisztérium) és futnak évek óta pilot projektek (például a Sulinet)[75] mindez nem áll össze egységes kitörési ponttá.

Egyelőre tehát az Európai Unió és Magyarország között az információs társadalmat tekintve nem csak az egyszerű internet-használati mutatókban van hatalmas távolság, hanem a fejekben is: abban, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítanak ennek a területnek és hogyan kezelik azt. Ebből a szempontból bőven van mit pótolnia hazánknak, ha fel akar zárkózni a jóval tudatosabb európai uniós tagállamokhoz vagy akár az újonnan csatlakozó államok élbolyához.

Befejezés: a politika felelőssége a jövő lehetséges forgatókönyveinek alakításában

A magyar információs társadalmi fejlettség nem igényel semmilyen *speciális* politikai eszközt, amely eltérne más országok hagyományos gyakorlatától, legfeljebb a már ismert eszközök sajátos kombinációjáról és felhasználásának némiképp eltérő tárgyáról lehetne szó. A politika kulcsszerepben van az információs társadalmi folyamatok meghatározásában.

[74] Órai előadások alapján (Z. Karvalics, BME, Információs társadalom, információstratégiák, 2000 tavasz).
[75] A kutatással (negyedik feltétel) és társadalmi tudatossággal (hatodik feltétel) külön fejezetekben foglalkozunk, így ezekre itt nem térek ki alaposabban.

Egy 2000 márciusában publikált szakanyag, a Technológiai Előretekintési Program média, távközlés és informatika fejezete (Informatika, távközlés, média…, 2000) érdekes jövőforgatókönyveket mutatott be Magyarország fejlődése kapcsán, érzékeltetve, hogy mekkora is a politika felelőssége ezen a téren. Az anyagban szereplő „kis tigris", „karvaly" és „dínó" névre keresztelt jövőforgatókönyvek Magyarország jövőbeni lehetséges fejlődését írják le az aktív forgatókönyvtől („kis tigris"), a kiszolgáltatottságon át („karvaly") a passzivitásig („dínó"). Az információs társadalom jövője ezek szerint idehaza nagyban függ attól, hogy az informatika, távközlés és média közötti technológiai konvergencia milyen szintre tud eljutni nálunk, hogy milyen lesz a nemzetközi környezet, és hogy az állam felismeri-e milyen aktív szerepet kell betöltenie a fejlődésben. Ahhoz, hogy ne a kiszolgáltatottság forgatókönyve valósuljon meg, az államnak nagyon sok tennivalója van, amelyek sikere leginkább egy összehangoltan végrehajtott stratégia mentén biztosítható.

Az aktivitás forgatókönyve („kis tigris") szerint a jövőben erős lesz a technológiák egymáshoz való közeledése, a világgazdasági környezet pedig kedvező Magyarország számára. Ezért nem csak mennyiségileg, hanem minőségileg is megindul egy technológiai fejlődés az informatika, a távközlés és a média területén. Sikeresen tudunk alkalmazkodni az új kihívásokhoz. Ezt a forgatókönyvet vetíti előre, például az Európai Unióhoz való csatlakozás.

A kiszolgáltatottság forgatókönyve („karvaly") szerint bár a konvergencia erősödik, az állami szerepvállalás gyengül és a nemzetközi folyamatok hatása erősödik. Ez a lehetséges jövőkép a globalizáció negatív folyamataira hívja fel a figyelmet. Ezt a forgatókönyvet erősítik az országon belüli regionális feszültségek és a növekvő kulturális különbségek. A társadalmi szolidaritás gyöngülése egy szociálisan kizáró információs társadalom képével riogat.

A passzivitás forgatókönyve („dínó"), a kiszolgáltatottság előbbi modelljének egy olyan változata, amelyben a rossz hatásokat erősíti, hogy hazánkban elmarad a technológiai konvergencia – lelassul a technológiai felzárkózás, a versenyképesség csökken, miközben a globalizáció negatív hatásait nem tudjuk kivédeni, vagyis elszalasztjuk az információs társadalommal kínálkozó történelmi esélyt a Nyugat-Európához való felzárkózásra.

Ezek a forgatókönyvek azért tanulságosak, mert arra figyelmeztetnek, hogy az információs fejlődés egyelőre *nyitott*, nekünk magunknak is van lehetőségünk hatással lenni rá. De ugyanakkor az is kiolvasható belőlük, hogy idővel a válaszaink adekvátsága, vagy azok hiánya meghatározó lesz és a folyamat nyitottsága jelentősen lecsökken. Az évezred fordulóján hazánk előtt kitágult a spektrum és a korábbi, évtizedeken keresztül kényszerpályán mozgó ország kissé tágabb mozgásteret kapott – ez azonban nem csak lehetőségeket, hanem fenyegetéseket is jelenthet. A forgatókönyvek különböző elágazási pontokat rögzítenek – ezek szerint a késlekedés, a rosszul meghozott döntések kedvezőtlen kihatással lehetnek a későbbi folyamatokra. Éppen ezért az államnak kiemelt szerepet kell játszania az információs fejlesztésekben, el kell ismernie az információs iparágak húzóágazat jellegét, illetve tágabb összefüggésben egy újfajta társadalom megjelenésének a lehetőségét. Ehhez azonban a legmagasabb szinten felvállalt, tudatos, összehangolt politikára van szükség – mert bár ahogy a bevezetőben láthattuk, e nélkül is születhetnek sikerek, az ország egészét átható változásokhoz elengedhetetlen az átgondolt állami szerepvállalás is.

7. Az információs társadalmi fejlettség mérése

Bevezetés: a felkészültségi vizsgálatoktól a hatások méréséig – nemzetközi trendek

Ahhoz, hogy megértsük az információs társadalom mérésével-kutatásával kapcsolatos magyar sajátosságokat, abból az általános problémából kell kiindulnunk, amely ezen a téren a világon mindenhol jellemző. Nevezetesen, az információs társadalmi változások általános láthatósága és mérhetősége, ezek ugyanis nem olyan jelenségek, amelyek csupán hazánkban okoznak bonyodalmakat. Az információs társadalmi statisztikák és az azok előállításához felhasznált módszerek alapvető metodológiai hiátusokkal bírnak, amit egyszerűen a *hatások* mérésének problémájaként összegezhetünk.

A 2001 januárja és 2003 júniusa között futó – a korábbi fejezetekben már többször említett – SIBIS (Statistical Indicators Benchmarking the Information Society) projekt munkatársai egy lenyűgözően gazdag, 350 oldalas jelentésben (SIBIS, 2001) gyűjtötték össze mindazoknak a statisztikákat tartalmazó kutatásoknak a címét-témáját, valamint indikátorainak a pontos leírását, amelyek valaha készültek az információs technológia kapcsán.[76] A hatalmas terjedelmű referencialista összegzi többek között a nagy nemzetközi szervezetek, mint amilyen az Európai Unió, az OECD, az ITU (International Telecommunication Union) stb. méréseit; a különböző piaci tanácsadó és kutatócégek (pl. IDC, Ovum, Nielsen/Netratings stb.) tevékenységét; továbbá az egyes országok (pl. Finnország, Dánia, Ausztria, Olaszország stb.) statisztikai hivatalai által közzétett anyagokat.

A méréseket az eEurope 2002 struktúráját alapul véve a következő kilenc területbe sorolták a riportban:

I. Olcsóbb, gyorsabb és biztonságosabb internet:

1. távközlés és hozzáférés,
2. internet a kutatásban és fejlesztésben,
3. bizalom és biztonság.

II. Befektetés az emberekbe és a készségek (*skills*) megszerzésébe:

4. oktatás,
5. munka, foglalkoztatás, képzettség,
6. társadalmi szolidaritás (*social inclusion*).

III. Az internet használat elősegítése:

7. e-kereskedelem,
8. e-kormányzat,
9. egészségügy.[77]

A sziszifuszi munkával összegyűjtött számtalan, már létező vizsgálat indikátor leírásai láttán a kutatás készítői végül levonhatták a következtetést, hogy ezek a vizsgálatok és indikátoraik korántsem elégítenek ki minden igényt, még a kilenc felsorolt területen sem. Ennek oka, hogy a rendelkezésre álló kutatások többnyire meglehetősen egyszerű kérdéseket tesznek fel, indikátoraik elsődlegesek, módszertanuk pedig nem túl összetett. Werner B. Korte – a SIBIS projekt vezetésében részt vevő kutató – ehhez kapcsolódva az e-kereskedelem statisztikák

[76] Ezt a jelentést először 2001 márciusában készítették el, majd 2002 végén frissítették.

[77] Később maga a SIBIS is végzett méréseket, ezek némiképp eltérő csoportosítással a következő témakörökben készültek el: hozzáférés és használat, információ biztonság, e-kereskedelem, e-munka, e-kormányzat, e-egészségügy, digitális írástudás, oktatás és képzés, digitális szakadék.

példáján mutatta be az információs társadalmi statisztikai módszertan evolúcióját, amelyet a következő ábra szemléltet:

Ábra: Az e-biznisz statisztikák evolúciója (Korte, 2003)[78]

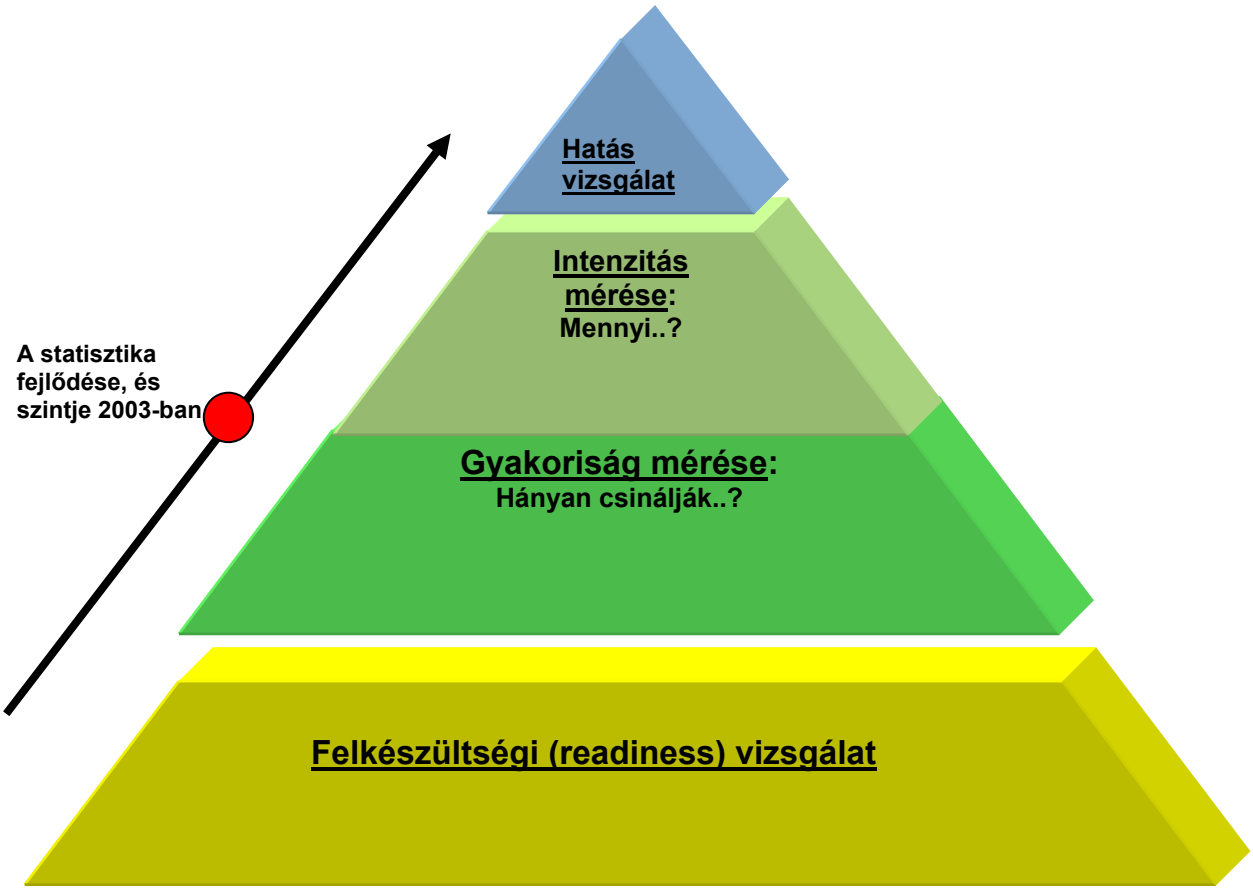

Korte szerint az igen népszerű, ún. *readiness* (felkészültségi) vizsgálatok találhatók egy képzeletbeli, a kutatások fejlettségét-elterjedtségét bemutató piramis talpán, mint a legegyszerűbb módszerek. Ezekre jellemző, hogy a tágabb merítésű indikátorokat kedvelik, hozzáférhető adatokkal dolgoznak, amelyek akár sztenderdizált reprezentatív survey-kkel megtermelhetők, illetve fókuszpontjukban az információs és kommunikációs technológiák infrastrukturális jegyei állnak.

Ettől egy fokkal fejlettebbek és újabbak a gyakorisággal, valamint intenzitással foglalkozó mérések – 2003 végén egyébként ez volt a legfejlettebb és legelterjedtebb módja az adatok gyűjtésének, nem csak ezen a területen. Ezek a statisztikák az egyszerű gyakorisági kérdéseket (*mennyien/hányan*) kedvelik és ritkábban az intenzitás fokát is vizsgálják (*mennyire*), bár ezt a gyakoriságnál már sokkalta nehezebb pontosan megragadni. Mindkét adattípusra szüksége van a politikai és gazdasági döntéshozóknak.

Végül, a képzeletbeli kutatási módszertani piramis csúcsán a hatásokat mérő módszerek találhatók. Ezek már olyan összetett kérdéseket próbálnak meg megválaszolni, hogy *hogyan* alakulnak át a folyamatok az egyes alterületeken, milyen következménnyel jár a technológia elterjedése, például hogyan változik meg a termelékenység, a szervezeti hatékonyság, *milyen hatással* vannak az új eszközök a növekedésre, innovációra stb.. Az

[78] Az ábrában az egyes piramis-darabok közötti távolságok azt jelzik, hogy a legalsó szinttől elkülöníthető a kettő következő, illetve a legfelső szint elválik az alatta lévőktől, miközben a két középső igen közel található egymáshoz.

utóbbi egy-két évben már leginkább ez a *hatásokkal* kapcsolatos kérdéskör foglalkoztatja a kutatók és a megrendelők egy részét. A bökkenő csupán az, hogy jelenleg egyáltalán nincsenek bevett módszerek arra, hogy összehasonlítható statisztikák formájában, egyszerű adatokra lefordítható módon lehessen a tágabb hatásokat kimutatni, sőt, összetettségük okán kétséges, hogy az elkövetkező néhány évben kidolgozásra és elfogadásra kerüljenek.

A teljes képhez hozzátartozik, hogy az információs társadalmi változások jellegéről, a folyamatokról, hatásokról készülnek vizsgálatok, ezek azonban elsősorban nem kvantitatívak, hanem gyakorta kvalitatívak, esettanulmány-szerűek, így nehezen összevethetők egymással. Miközben *érvényességi szintjük* magas, *megbízhatóságuk*, megismételhetőségük már jóval alacsonyabb, ezért széles körben való használhatóságuk, módszereik nemzetközi adaptálása számos kérdést vet fel.

A másik problémát az ilyen összetettebb módszerekkel kapott magyarázatok „olvasása" okozza – míg egy egyszerű, országokat felsoroló listát szinte bárki képes a maga módján értelmezni, a hatások vizsgálatánál sokkal nagyobb szerepet játszik az értelmező háttértudása, szakmai felkészültsége, ezért az ilyen vizsgálatok eredményei laikusok számára nehezebben használhatók.

Mindennek következtében továbbra is a readiness és a gyakorisági-intenzitási módszerek a legelterjedtebbek, miközben nem igazán vannak megbízható, a változások hatásait összegző vizsgálatok, vagy módszertan. Változatlanul népszerűek például az országokat összehasonlító nemzetközi felkészültségi vizsgálatok. Úgy tűnik egyébként, hogy ezen a téren a 2000-2001-es év fordulója jelentette a pezsgés időszakát, amikor a különböző piaci konzorciumok révén kialakultak a későbbi *e-readiness* módszertanok[79], hogy mára már a bejáratott módon időről-időre letermeljék a lassacskán longitudinálisnak számító adatsorokat, amelyek így nemcsak térben, hanem időben is összehasonlíthatóak.[80]

Nemzetközi szinten mind a readiness, mind a gyakorisági-intenzitási módszerek célja átfogó képet adni az egyes vizsgált országok információs társadalommal kapcsolatos fejlettségéről, úgy, hogy az lehetőleg összevethető legyen más országok állapotával. Ezzel kapcsolatban azonban több fontos probléma is felmerül. Egyrészt ezek a vizsgálatok, amelyek felkészültségi csoportokról, országrangsorokról és egyszerűen eszközök penetrációjáról beszélnek, képtelenek kimutatni az országok közötti különbségek pontos *okait* és egybemossák az egyedi sajátosságokat. Legfeljebb fejlettségi szintet adnak, de magyarázatokat már nem. Ennél is nagyobb gond azonban az a felfogásbeli torzulás, amellyel elterjedésük járt. Az ezeket a módszereket kritizálók szerint alapvetően hibás az a szemlélet,

---

[79] A 2002 eleji állapotot az e-readiness vizsgálatok köréről lásd a beszédes címet viselő *E-readiness Assessment: Who is Doing What and Where* (Bridges, 2002) tanulmányban. Az összesen 10 kérdőíves és 9 esettanulmány jellegű megközelítést bemutató jelentés szerint például Magyarország fejlettségét 2002-ig hét különböző módszertannal vizsgálták meg, amivel szinte a leggyakrabban kutatott ország a keleti- és közép európai régióban, illetve a Független Államokat tekintve.

A readiness módszertanok adatköreinek jellegéről kaphatunk képet a Harvard Egyetem vizsgálatának kérdései alapján (lásd Mellékletben). Az ismertetett szerkezetet Jeffrey D. Sachs vezetésével a Harvard Egyetem Nemzetközi Fejlődési Központjában (Center for International Development) dolgozták ki, 2000-ben. Jól látható, hogy az infrastruktúrára irányuló kérdések a leggyakoribbak és a mennyiségi szempont az elsődleges (*'számoljuk össze, becsüljük meg hány darab'*).

[80] A felkészültségi kutatások közkeletűvé válásának 2000-es dátuma ellenére azonban az első vizsgálat mégis jóval korábbi és – internetes időszámításban – igencsak „idősnek" tekinthető. Az IDC és a World Times közös, korábban már említett, *Information Society Index-e* (ISI) mondható a legelső e-felkészültségi vizsgálatnak, bár kezdetben nem így nevezték és csak 2000-et követően, a többi módszer ismeretében mondható, hogy a már meglévő mutatók révén előállított országrangsor tulajdonképpen readiness vizsgálatnak tekinthető. Az ISI megelőzve a többieket néhány év alatt olyan elismert országrangsoroló módszerré kristályosodott ki, amely teljesen nyilvános adatokból (mint amilyen például a GDP/fő) képes a vizsgált 55 ország helyzetét egymáshoz képest úgy megállapítani, hogy aztán a készítők nyugodt szívvel kérhessenek el dollárezreket a kapott eredményekért. Hatalmas igény mutatkozik tehát a megbízható idősoros adatokért ezen a területen.

amely az információs társadalmi statisztikákat *rangsorokként* fogja fel, ahol egy hatalmas információs társadalmi versenyfutásban csak nyerteseket és veszteseket, szemfüles és ügyetlen országokat látunk (Mather, 2003). A valóság ezzel szemben az, hogy ezek az adatsorok egyfajta szemüvegen keresztül megjelenítik ugyan a fejlettséget, de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ez az egyetlen, kizárólagos módja ennek. Ez csupán az egyik eszköz, amely segítséget jelenthet a világ jobb megértéséhez. Különösen azért fontos hangsúlyozni ezt, mert a politikusok, gazdasági döntéshozók is részben az ilyen listákból tájékozódnak az országok relatív helyzetéről, így ezek közvetve befolyásolják a politikákat, a folyamatokba való beavatkozást, tehát a *világ megváltoztatását*. Ezért is kiemelten fontos és hatalmas felelősség, hogy kik és milyen módszerrel állítják össze ezeket a statisztikákat, illetve hogyan használják fel azokat később.

Végeredményben a jelenleg legelterjedtebb információs társadalmi fejlődést mérő módszertanok leegyszerűsítik a valóságot felkészültségi, gyakorisági és intenzitási adatok sorozatára, ami azzal jár együtt, hogy a fejlettségi szint mögött lévő folyamatok hatásmechanizmusait (*hogyan, miként*), következményeit (*hová*), pontos természetét és szerkezetét (*milyen*) egyelőre nem ismerjük igazán. Ennyiben általános értelemben *rejtőzködő információs társadalomról* beszélhetünk a jelenlegi információs társadalmi változások mérése kapcsán, hiszen csupán a változások felszínét, néhány *dolognak* a számát, előfordulási gyakoriságát látjuk igazán.[81]

Az általános mérésbeli problémákon túlmutatóan azonban egyedi eltérések is találhatók az egyes országok között a tekintetben, hogy a rendelkezésre álló módszerekkel mennyi adatot termelnek meg, hogyan használják azokat, kik hozzák létre őket, kik a kutatások megrendelői, mennyire szisztematikus az adattermelő rendszer, milyen a finanszírozása stb.. És természetesen – bár a fentebbi eszmefuttatás talán ennek az ellenkezőjét is sugallhatta – az információs társadalmi fejlettség mérése sem csupán adattermelésről és adatfelvételekről, tehát az empirikus módszerekről szól, még ha ezek fontosak is. Azt is érdemes tehát röviden megvizsgálni, hogy a tudományos életben hogyan jelenik meg és intézményesül az információs társadalom kutatása. A következőkben a hazai információs társadalmi kutatást tekintjük át a piaci, kormányzati és akadémiai szereplők tevékenységén, valamint kapcsolatrendszerén keresztül.[82]

A piaci szereplők kutatási tevékenysége Magyarországon

Az információs társadalom friss jelzőszámairól elsősorban a kisebb-nagyobb piac- és közvélemény-kutató vagy tanácsadó cégek által végzett kutatásoknak időről-időre a médiában megjelenő híreiből-sajtóanyagaiból tájékozódhatunk. Az ilyen adatsorok láttán azonban több okból sincs okunk örülni, egyrészt a bemutatásra kerülő adatok többnyire nem túl rózsásak, másrészt, mivel általában közel azonos dolgokat mérnek, nem sok újat tudhatunk meg belőlük, harmadrészt pedig szinte lehetetlen hozzáférni a kutatások teljes anyagához, így például megismerni a kutatások módszertanát, megérteni pontos fogalomhasználatukat stb..

[81] Hasonló következtetésre jut Rohozinski (2004: 3) a közel-keleti és afrikai információs forradalmat vizsgálva: „ha a potenciális társadalmi, politikai és gazdasági hatásait akarjuk megérteni ezeknek a technológiáknak, akkor a „dolgokat" jelölő egyszerű számok mögé kell néznünk." Rohozinski *hidden information revolution* fogalma egyébként kísértetiesen hasonlít az általam alkalmazott rejtőzködő információs társadalom (*hidden information society*) terminushoz.

[82] Ebben a fejezetben nem az információs társadalomban felértékelődő kutatásokról, vagy a kutatás-fejlesztésről általában, esetleg az állam valamint a gazdasági szereplők ezen a téren gyakorolt hatásáról szólok, hanem a kutatásnak csupán arra a szűk szeletére koncentrálok, amelynek tárgya maga az információs társadalmi fejlődés, vagy annak valamely részterülete.

Persze, az elmúlt években idehaza is hatalmas fejlődésen mentek keresztül az információs társadalommal, vagy pontosabban az információs technológiákkal és internettel foglalkozó piac- és közvélemény-kutatások.[83] Az *Internetto* hőskorszakbeli Fehér Könyve (Fehér Könyv, 1998; 1999), amely az internettel kapcsolatos hazai helyzetet kívánta összegezni a már meglévő kutatási eredmények alapján, 1998-ban retrospektíve még arról számolhatott be, hogy mindössze néhány cég végzett ilyen jellegű felmérést Magyarországon (Molnár, 2001: 1):

- a Medián (1996. májusában online formában, 1997 ősszel az iSYS Hungary-val közösen, és végül 1997. októberében),
- a Szonda Ipsos (1997. januárjában),
- és a Fact Intézet (1998. januárjában).

Az Internetto sajnos 1999-et követően már nem készített újabb összegzést, de Molnár 2001-es cikke nyomán tudható, hogy néhány év alatt jelentős fejlődésen ment keresztül a terület: „becslésünk szerint körülbelül 30 és 40 között van azon cégek, vállalkozások száma, amelyek rendszeres, vagy eseti jelleggel kutatásokat végeznek az információtechnológiával kapcsolatban." (Molnár, 2001: 1). Az erre a piacra belépő cégek számának megugrása azonban nem jelentette a vizsgált témák hasonló léptékű megsokszorozódását, a vizsgálatok jellemzően a következő kérdésekre tértek ki – körülbelül 25 cég egy éves tevékenységét áttekintve:

- „hány Internet felhasználó van Magyarországon
- felhasználók demográfiai megoszlása, vagyoni helyzete, iskolai végzettsége
- felhasználók fogyasztási szokásai, életstílus csoportjai, érdeklődési preferenciái
- ki mire használja a számítógépét és az internetet, milyen a technológiai eszközök használatának jellemzői
- milyen a háztartások PC ellátottsága
- online reklámokkal kapcsolatos felhasználói attitűdök
- web kikötők forgalmi, látogatottsági adatai, látogatók demográfiai, fogyasztási szokásai elemzése
- egy-két iskolai és munkahelyi PC és Internet használattal kapcsolatos kérdéssor
- elektronikus kereskedelemi (esetleg online banking) forgalmi adatok, online vásárlási szokások
- egyéb média-fogyasztási szokások" (Molnár, 2001: 2)

Az erre a kutatási területre belépő cégek számát nézve a bővülő tendencia 2001-et követően is folytatódott, 2004-ben gyakorlatilag már nem találni olyan piac- és közvélemény-kutató céget, amely legalább egy alkalommal ne végzett volna a területen valamilyen felmérést, legalább *kompetencia kommunikációs* céllal.[84] Az új információs és kommunikációs eszközök térhódításával ugyanis már egyetlen cég sem engedheti meg magának, hogy egy ennyire fontos piaci szegmenst figyelmen kívül hagyjon. Sőt, az évek során megjelentek azok a kutató cégek is – egy részük időközben már el is tűnt –, amelyek kifejezetten az információtechnológiával, internettel foglalkoznak és módszereik is sokban kötődnek ezekhez az eszközökhöz.[85]

[83] Látni fogjuk, hogy miközben információs társadalom kutatásról van szó, sokan információs technológiát, informatikát értenek alatta. Így itt is érzékelhető a korábbi fejezetben leírt *leegyszerűsítés* tendenciája. Különösen erős ez a kutatás piaci szegmensében és a kormányzati megrendelésekben, de kevésbé érzékelhető az akadémiai szférában, miközben azért ott is hat.

[84] Leszámítva a speciálisan egyetlen, teljesen más témára fókuszáló piackutató cégeket.

[85] A mára megszűnt cégek közé tartozik például – hogy csak a nagyobbakat említsük – a 2000 júliusában megalakult *Netsurvey*, amelyet a Szonda Ipsos és a GfK Hungária közösen hozott létre, hogy az internet világával kapcsolatos kutatásokat végezzen, illetve az interneten keresztül végezhető on-line kutatásokat

A vibráló, folytonosan változó piackutatói szféra ellenére azonban a kutatás témáit tekintve kevés újdonságot lehet érzékelni 2001-hez képest. Továbbra is az eszközök terjedéséhez, használatához és piacához kapcsolódó gyakorisági-intenzitási kutatások túlsúlyáról lehet beszámolni, bár kétségtelen, hogy a lakossági eszköz-használat vizsgálata mellett egyre gyakoribbak a vállalati szférával foglalkozó jelentések, illetve a közigazgatással, önkormányzattal, oktatással kapcsolatos kutatások. Fontos volna azonban még több olyan vizsgálatot látni, amelyek túlmutatnak az egyszerű eszköz-elterjedtségen és használati adatokon. Például vizsgálni lehetne, hogy vajon az emberek hogyan *viszonyulnak* idehaza az információs és kommunikációs technológiához, vagyis milyen az objektív eszközhasználat szubjektív vetülete. Szinte semmit sem tudunk a lágyabb, attitűd jellegű, szubjektív kérdéseknek a hátteréről, leszámítva egy-két úttörőnek tekinthető próbálkozást.[86] Miközben az ilyen jellegű kérdésekre vonatkozóan kevés a felmérés, szinte havonta látnak napvilágot a friss elemzések arról, hogy hány százalékos az Internet használat és a számítógép elterjedtség a lakosság körében, a vállalatok között vagy egyéb területen. Az egyszerű gyakorisági-intenzitási kérdéseknél bonyolultabb kérdéseket felvállaló vizsgálatokra volna tehát szükség, amit az is indokol, hogy úgymond „mozgóvadra kell lőni", vagyis a folyamatok dinamikájának a megértésére is szükség volna, nem csak annak a dokumentálására. Végeredményben az lenne a cél, hogy ne mindig ugyanazokat a módszereket használjuk, „egyfajta puskát, ugyanolyan lőszerekkel".

Az, hogy kevés a bevett gyakorlattól eltérő kutatás a piacon, nyilván elsősorban nem a piackutatók csökönyösségén vagy fantáziátlanságán múlik, hanem inkább objektív, javarészt rajtuk kívül álló körülményeken. Egy 2001-es *Mennyi az annyi? Mi mennyi?* címmel megrendezett, piackutatók részvételével lezajlott szakmai beszélgetés szerint a kutatások esetlegesek, a megrendelői igényektől függnek[87], emiatt a folytonosság, szisztematikusság nehezen biztosítható. Ezzel együtt még az így megtermelődő adatokban lévő információkat sem aknázzák ki teljesen, egyrészt mert a kutató cégeknél a piaci körülmények miatt, a „nagy hajtásban" nincs idő tudományos igényű elemzéseket végezni, másrészt, mert sérthetné a kutatást finanszírozók üzleti érdekeit, tehát a befektetett elemzői munka sem térülne meg, mivel az eredmények úgysem hozhatók nyilvánosságra.[88]

Ugyancsak problémát jelent a kutatók számára is a fogalmi pontatlanság, a módszertanok kikristályosodottságának hiánya[89], például, hogy kit/mit értünk pontosan internet-használó és internet-használat alatt életkor (14 év feletti, 17 év feletti, 18 év feletti stb.), gyakoriság (naponta, hetente, havonta, ritkábban) és a végzett tevékenység (e-mail

---

szervezzen. Hasonlóan eltűnt a piacról a *Carnation Research*, miközben anyacége, a *Carnation* professzionális kommunikációs ügynökséggé avanzsált. Megmaradt viszont a piacon például a *Net Research Center* vagy a többi szereplőhöz képest kicsit később alakult *BellResearch* – utóbbi, honlapja szerint „az infokommunikációs piackutatás meghatározó szereplője, a technológiai intelligenciát igénylő piacok specialistája". A verseny tehát folyik.

[86] Üdítő kivételként lásd például a World Internet Projekt (WIP) magyar adatfelvételei nyomán előálló tanulmányokat az *Internet.hu* könyvsorozatban (első kötet 2003).

[87] „az információs műveltség, információs kultúra, technológiával kapcsolatos attitűdök, illetve az információs fogyasztási szokások merültek fel lehetséges célterületekként, mely témákból részben már rendelkezésre áll egy-két kutatás, de sokkal kevesebb, mint amekkora információs igény volna ezekre. A probléma viszont az, hogy nincs, aki megfinanszírozza ezeket a kutatásokat, illetve, ha már megfinanszírozta, akkor hozzájárulna a publikálásukhoz." (Mi mennyi…, 2001: 1)

[88] „a piac gyakran csak gyűjti az adatokat, de mélyebb elemzések elkészítésére már nem kerül sor, a megrendelő ugyanis nem igényli, a cég pedig nem tud energiát fordítani minderre." (Mi mennyi…, 2001: 1)

[89] „a cégeknek is inkább érdekében állna a kutatási módszertan szabványosítása és elterjesztése, hogy minél több kutatást rendeljenek és elismerjék az információs mérések elengedhetetlenségét" (Mennyi…, 2001: 1)

használattól a szörfölésig) szempontjából. Számos szereplő a szükségét érzi, hogy a felhasznált módszerek terén előrelépés legyen.[90]

Mindez arra figyelmeztet, hogy nem várható pusztán a piackutató cégektől a fejlettség mérése terén található problémák megoldása és az előrelépés, ehhez a témában érintett szakmai és tudományos szervezeteknek, valamint a fejlesztésekért felelős politikának is fel kell lépnie, hogy egyes részterületek gyakorisági-intenzitási adatain kívül szélesebb körben és másfajta adatok is megtermelődjenek, továbbá biztosított legyen azok nyilvánosságra kerülése, illetve a fogalmi, módszertani problémák száma is csökkenjen.

Kormányzati szerepvállalás az információs társadalom mérésében és kutatásában

Felismerve a piaci mérésekből fakadó problémákat, valamint az Unióból jövő adatszolgáltatási kötelezettségeket, valamint a stratégia végrehajtása kapcsán felmerülő újfajta szükségleteket, a kormányzat 2001 tavaszán döntött úgy, hogy önmaga lép fel megrendelőként és hozzájárul a hazai adatok megtermeléséhez, nyilvánosságának megteremtéséhez. A 2001-ben az IKB finanszírozásával elkezdett információs társadalom monitor vizsgálatsorozat célja – amely a kicsit megtévesztő *Virtuális Térfigyelő Rendszer* (VTR) nevet viselte – olyan adatbázis létrehozása és ezen alapulva elemzések készíttetése volt, amely valós képet ad a hazai információs társadalom mozgásáról és egyúttal kezelni tudja a kutatói piac működéséből fakadó problémákat, úgymint esetlegesség, a folyamatosság hiánya, korlátozott hozzáférés és nem összehasonlítható adatsorok.

Kézenfekvő volna – gondolhatnánk ugyanakkor – hogy ezt a munkát az állam hivatalos statisztika-készítője, a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) végezze el, vagy legalábbis koordinálja. Ez azonban 2001-ben több ok miatt sem működhetett Magyarországon. Az információs társadalommal kapcsolatos adatéhség, a terület statisztikai szempontból hihetetlenül gyors felértékelődése, dinamikája (pl. a mérési tárgykörbe tartozó, rapid módon megjelenő és elavuló technológiák), illetve új módszertana a világon sehol sem kedveztek az állami, intézményes adattermelésnek. A statisztikai hivatalok túlságosan lassúnak és rugalmatlannak bizonyultak a terület kezelésére.[91] Nem példa nélküli azonban, hogy a kormányzat kutatócégek segítségét veszi igénybe és nem az állami statisztikai hivatal közreműködésével állnak elő a kívánt adatsorok, sőt ez a gyakoribb megoldás a nemzetközi gyakorlatban is.

Az IKB megalakításához vezető tudatosságnövekedés tehát az információs társadalmi folyamatok mérése terén is éreztette hatását, a kormányzat felismerte, hogy az állami szerepvállalás az alapadatok előállításánál elengedhetetlen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy *minden* adat előállítása bekerült volna ebbe a programba, a kezdeményezés ugyanis érthető

[90] „szükség volna-e közös módszertan kidolgozására az információs társadalmi mérésekkel foglalkozó cégek és intézetek bevonása mellett? Vajon van-e esély hivatalos mérésekre, amelyek megbízhatóak és összevethetőek más országok adataival? Azt az ildomos ajánlást fogalmaztuk meg, hogy a virágozzék ezer virág (sok-sok piackutató mind másképp mérjen) és a virágozzon egyetlen (legyen egy hivatalos központi módszer) között valahol 'félúton' kellene megállapodni, legyenek versengő módszerek – mint például a nézőmérés nemzetközi módszerében – de számuk viszonylag kevés legyen, jól átláthatóak és ismertek legyenek." (Mennyi…, 2001: 1). Az Informatikai Vállalkozások Szövetségének (IVSZ) kezdeményezésére egyébként 2004 májusában találkoztak is a kutató cégek képviselői, hogy közös alapokat fogalmazzanak meg a gyakorolt módszertan terén, például, hogy mit értsenek *internet használó* alatt és hogyan, milyen sztenderdizált kérdésekkel mérjék azt.

[91] Feltehetően nem lett volna türelme és ideje sem kivárni a politikai döntéshozóknak az akkoriban két év körüli átfutási időt, amíg az igényekből kész adatsorok lesznek a KSH-ban. Például a *Szolgáltatók és szolgáltatások a számítástechnikai ágazatban* című kiadvány 2000-es dátummal, de 2001 elején jelent meg az 1998-99-es, javarészt már elavultnak számító adatokkal.

módon a kormányzat céljainak akart megfelelni és szándékoltan nem kívánta kezelni az infokommunikációs ágazat speciális adatigényeit. Az elinduló VTR ezért figyelembe véve a nemzetközi mérési rendszereket (pl. Eurostat, EITO, readiness módszerek) és a korábbi magyar vizsgálatokat (pl. Netsurvey – iBasic 2000; GKI – Vállalatok internet használati szokásai; TGI-NRC – Visitor LifeStyle Research; TNS-Modus – InterBusiness; illetve több hazai cég egyszeri méréseit) épült fel és a következő három területet vonta be a vizsgálatokba:

1. Lakosság
2. Közigazgatás-önkormányzat
3. Vállalatok-üzlet

A VTR keretében 2001 októbere és 2002 márciusa között végül összesen 21 jelentés készült el (VTR, 2001-2002).[92] Ezek kisebbik része a három fentebbi modulban tartalmazta az empirikus adatfelvételek eredményeit és értelmezését:

1. lakossági részvétel az információs társadalomban, hozzáférés és használat;
2. önkormányzati internet használat, e-önkormányzatok létrejötte;
3. információs-és kommunikációs technológiák a gazdaságban, egészségügyben és oktatásban.

Nagyobbik része pedig ún. céltanulmányként készült el, a következő témakörökben:

- szórakoztatás és kultúra az interneten,
- információs kultúra és „digitális írástudás”,
- kisebbségek és hátrányos helyzetűek bevonása,
- közösségi és ingyenes hozzáférés,
- intelligens települések és térségek,
- egészségügyi adatgazdálkodás és távgyógyászat,
- oktatás és infokommunikáció,
- internet gazdaság,
- a mezőgazdaság infokommunikációs eszközökkel való támogatása,
- információs-és tudásgazdaság – a gazdaság informatizálása.

Így végeredményben az eredeti három terület laza keretrendszerként szolgált, a tanulmányok kibővítették a társadalmi célcsoportok körét a kisebbségekkel és hátrányos helyzetű csoportokkal, illetve olyan kiemelt témákat is bemutattak, amelyek kulcsfontosságúak a kormányzat számára, valamint fejlődésük meghatározó lehet a társadalomban.

A VTR munkáját 2002 áprilisában az IKB felkérésére – az egy évvel korábban a pályázati kiírást is előkészítő – ITTK értékelte. Ezek szerint az ambiciózus célok és az összetett struktúra ellenére csupán felemásan sikerült a feladatokat teljesíteni, bár az adatok részben előálltak, a mérleg inkább negatívnak bizonyult:

> „[az] eredmény összességében messze elmaradt a várakozásoktól. Szakmailag túlnyomórészt korrekt, de a döntési folyamatok háttér-támogatására kevéssé alkalmas anyagok születtek. Járulékos haszna a kutatásnak számos, de az alapfunkciót, az információs társadalom politika intézkedésekre lefordítható „finomhangolását” nem segíti. A hiányérzet különösen a kutatásra fordított összeg nagyságának fényében erősödik fel. A cél-tanulmányok egy-két színvonalasnak tekinthető összefoglaló ellenére alapvetően kudarcnak tekinthetőek. A megvalósítási tanulmányban megjelölt témaköröknél jellemzően sokkal szűkebben, a desk-kutatás és az adattermelés összekapcsolásában rejlő szinergiák kihasználása nélkül születtek meg. Műfajilag sok esetben „mélyfúrásként” vagy téma-expozícióként lehet leírni azokat a

[92] Néhány témakörben nem egy, hanem 2-3 vizsgálat is született, így a 21 jelentés nem jelent ugyanennyi egymástól független témát is. A VTR-ben részt vevő cégek: Tárki, Netsurvey, Kopint-Datorg, Ipargazdasági Kutató és Tanácsadó, illetve GKI-GKIeNET.

dolgozatokat, amelyek elsődleges célja a teljes problématérkép és a pillanatnyi helyzet részletes leírása lett volna. […]" (Az infokommunikációs kultúra terjedésének nyomon követésére…, 2002: 44).

Miközben a monitoring célja javarészt a politikai döntések előkészítése és megalapozása lett volna, erre a kutatás nem igazán bizonyult alkalmasnak, és az egyes alterületeket feltáró céltanulmányok sem a kívánt alapossággal készültek el. Ugyancsak problematikus, hogy a mérésrendszer szinte teljes egészében az internetre, informatikai eszközök terjedésére és használati mutatóira koncentrált az információs társadalom jelszava alatt. A 21-es, összegző jelentés például, amely a *Magyarország az Információs társadalom felé* címet viselte és összegezte a mérési eredményeket, kizárólag az internet-használatról, az informatika eszközök elterjedtségéről szólt, és freudi elírásként egyenesen internet-fejlesztési programnak titulálta a NITS 1.0-át, a hivatalos információs társadalmi stratégiát, amikor összefoglaló jelleggel felsorolta a vizsgált időszak előrelépéseit.[93]

Mindent összevetve azonban, bár a megrendelői igények nem teljesültek maradéktalanul, legalább annyi pozitívum elmondható, hogy a szisztematikus adattermelés elindult. A projekt részben a kormányváltás után is folytatódott, miután az IHM kifejezte szándékát a *lakossági monitoring* folytatására, de a közigazgatási és vállalati fejezeteket már nem finanszírozta tovább.[94] A vizsgálatokat a Tárki folytatta, majd szintén a Tárki vezetésével állt fel 2003 nyarán az a konzorcium, amely a MITS véglegesítésén túl a magyar információs társadalmi fejlődés monitoringját is elvállalta.[95] Az új, 2003 őszi mérések ezúttal a lakossági, önkormányzati, központi államigazgatási és vállalati szegmensen túl az oktatási, egészségügyi szektorra és az internet-szolgáltatókra terjedtek ki.

A részben bővülő szerkezet ellenére továbbra is elmondható azonban, hogy a vizsgálatok internet és informatika központúak maradtak, és csak korlátozottan alkalmasak a döntési folyamatok háttér-támogatására. Az új stratégia (MITS) megszületésével párhuzamosan érzékelhető azonban az az igény, hogy a monitoring tárgyát és módszereit szisztematikus módon közelítsék a beavatkozási területekhez és a politikai döntéshozók számára alkalmasabb adatsorokat készítsenek, amelyek már kifejezetten az egyes programokban megfogalmazott célokban való előrehaladást mérik és nem általánosságban az internet, illetve informatika hazai terjedéséről adnak számot. A MITS *központi kiemelt programjainak* füzetei kivétel nélkül tartalmaznak egy, az adott programhoz szűken köthető indikátor-rendszert leíró fejezetet, amely a konkrét feladatok és a program szintjén is rögzíti, hogy mit is kell mérni, hogy a program előrehaladását dokumentálni lehessen. Kérdés azonban, hogy a papíron már létező modell a valóságban is működni fog-e, közelítve egymáshoz a politikai programokat, a beavatkozásokat, illetve a társadalmi fejlettség mérését, amelyek jelenleg köszönőviszonyban sincsenek egymással. A kérdés tehát az, hogy egyáltalán milyen formában folytatódik tovább a 2001-ben elkezdett, 2002-ben lakossági modulra leszűkített és 2003-ban hat területre (lakossági, önkormányzati – központi államigazgatási, vállalati, oktatási, egészségügyi, internet-szolgáltatói) kibővített információs társadalmi monitoring.

---

[93] „A központi intézmény rendszer megkezdte működését (IKB). Elindult a központi kormányzati oldal. Elkészült az *első átfogó internet-fejlesztési program* (NITS 1.0). Elindultak a szisztematikus támogatási programok. Tisztult és bővült szolgáltatásaiban az online média. Nőtt a magán felhasználók száma az otthonokban. Nőtt az informatikai alapismeretekkel rendelkezők száma. Elkészültek a szabályozási keretfeltételek." (Magyarország az Információs társadalom felé, 2002: 20; kiemelés tőlem, P.R.)

[94] Ellentétben az IKB idejéből származó anyagok egy jó részével a VTR anyagai változatlanul hozzáférhetőek az IHM oldalán is, a *kutatások* menüpont alatt. Ugyancsak itt látható, hogy a monitoring részleges leállítása ellenére az IHM azért rendelt kutatásokat különböző témakörökben – a szisztematikus, rendszeres monitoring azonban csak a lakossági modulra korlátozódott.

[95] A konzorcium tagjai: Tárki (a konzorcium vezetője), GKI – GKIeNet, ITTK, Informatikai Vállalkozások Szövetsége (IVSZ) és Kopint-Datorg.

A hazai monitoring mentségére szóljon, hogy az Unió felé fennálló adatszolgáltatási kötelezettség az információs társadalom terén 2001 óta többnyire az eEurope mutatóira korlátozódik, ami rendkívüli mértékben internet-központú. Az Unió által megszabott adatokat kötelező megadni, ezért mérésükre sor kellett, hogy kerüljön legkésőbb 2003 végére. Az IHM-ben ezért is forszírozták 2003-ban az adatok megtermelését – így a monitoring közel azonos szerkezetben történő folytatását. Ennek azonban ára van, bár hazánk így összehasonlíthatóvá válik a csatlakozó országokkal (ld. *eEurope+2003 Final Progress Report*, 2004) és az Unió tagállamaival, de nem feltétlenül kapunk teljes képet a fejlettségről, pláne a hazai programok lehetséges hatásairól. Ezzel a MITS végrehajtása mentén változatlanul adós az IHM. A monitoring jellegében tehát meghatározóak lesznek a közeljövőben megtett lépések. Előrelépésként elképzelhető a szisztematikusság, rendszeresség megteremtődése, a rendszer közeledése a beavatkozásokhoz és a programokhoz; de elképzelhető, hogy változatlan formában termelődnek le időről-időre az informatika terjedésére vonatkozó egyszerű adatsorok; legrosszabb forgatókönyvként viszont a monitoring korlátozása egyes részterületekre vagy teljes felfüggesztése sem elképzelhetetlen.

Akadémiai szféra: intézményesülő információs társadalom kutatás

Az információs társadalom kutatása azonban nem korlátozódik a fejlettség mérésére és a kormányzatnak sem csupán az előrehaladás vizsgálata terén vannak kötelezettségei. Ahogy az előző fejezetben Karvalics nyomán (Karvalics, 1998: 295) a teljes stratégia feltételeként említettük, szükség volna „[a] program által igényelt alap-és alkalmazott kutatásokat folytató, a tervezés tudományos és módszertani bázisát biztosító szervezet”-re. A stratégiai, politikai tudatosság azonban nem olyan szintű Magyarországon, hogy létezne egy deklaráltan és dedikáltan az információs társadalommal alap-és alkalmazott szinten foglalkozó, politikailag beágyazott stratégiai háttér- és kutatóintézmény. Ennek ellenére azért az elmúlt években megindult a terület kutatásának intézményesülése, számos tudományos kutatás indult el ezen a téren és a kormányzati aktivitás is felélénkült.

Különösen fontos az akadémiai szféra abból a szempontból, hogy az információs társadalommal kapcsolatos *leegyszerűsítő* méréseknek-kutatásoknak – és így közvetve a témáról való gondolkozásnak és diskurzusoknak – a megújítása leginkább innen várható. Az előző, politikai fejezetben már tárgyalt forráshiányos helyzet azonban nem kedvez az információs társadalommal kapcsolatos tudományos projekteknek, annál inkább sem, mert a 2004-ik évi elvonások nem csak az Informatikai és Hírközlési Minisztériumot érintették érzékenyen, hanem a tudomány-finanszírozás egészét is.

A hazai akadémiai szférában természetesen hagyománya van az informatikai és hírközlési kutatásoknak, de a magát az információs társadalmi fejlődést (társadalom)tudományos szemszögből vizsgáló kutatások – ahogy a világon mindenhol – igazán csak a kilencvenes évek második felében tettek szert széleskörű akadémiai elismertségre és népszerűségre hazánkban, még ha nemzetközi előtörténetük a hatvanas évekre nyúlik is vissza.[96]

1998 óta létezik a kifejezetten az információs társadalom kutatásával foglalkozó egyetemi kutatóintézet (ITTK), és az azóta eltelt időben számos, a témával, vagy részterületeivel behatóbban foglalkozó műhely-intézet alakult (pl. eDemokrácia Műhely[97], MOKK[98], ITHAKA[99]), illetve régebb óta létező intézetek is kutatásokba kezdtek a területen

[96] Az információs társadalom kutatásának intézményesülése klasszikus tudományszociológiai kérdéseket vet fel, amelyeknek itt legfeljebb csak igen vázlatos és korántsem teljes körű bemutatkozására vállalkozhatok.
[97] http://www.edemokracia.hu/
[98] Média Oktató és Kutató Központ (BME): http://mokk.bme.hu/

(pl. MTA Filozófiai Kutatóintézet – mobil információs társadalom[100], MTA-Politikatudományi Intézet – politikai kommunikáció az interneten[101], Harmadik Évezred Alapítvány – Stratégiakutató Intézet[102]).

Elszórt formában már az ezredfordulót megelőzően megjelent a téma társadalomtudományi szemléletű oktatása is a hazai felsőfokú intézményekben, de 2003 volt az az év, amikor az IHM támogatásával szervezett formában Információs Társadalom Oktató- és Kutató Csoportok alakultak szerte az országban (ITOK). A hálózat 2004-ben folyamatosan tovább bővült, célja, hogy nemzetközileg is egyedülálló módon, a téma oktatásán túl egy kutatási hálózatot is létrehozzon.[103]

Az intézményesülést az is jelzi, hogy a területnek *Információs Társadalom* címen 2001 vége óta létezik saját, nyomtatott formában megjelenő tudományos folyóirata, de az egyes tudományok saját orgánumaikban – így például a Szociológiai Szemlében (ld. pl. Lőrincz, 2003; Molnár, 2003) vagy a Politikatudományi Szemlében (ld. pl. Kiss-Boda, 2001) – is helyet adnak a témával foglalkozó publikációknak.

Az információs társadalom kérdésének társadalomtudományi felértékelődését mutatja, hogy az a Magyar Szociológiai Társaság (MSZT) 2003-as éves közgyűlésének fő témájaként jelent meg[104], 2002-ben pedig a *digitális szakadék* kutatásával kapcsolatos eredményeket vitathatták meg a közgyűlésen önálló panelben a kutatók.

Az intézményesülés persze nem jelenti azt, hogy egyúttal ne lennének krónikus problémák a területen. Akárcsak a hazai tudományosság egészében, az információs társadalom kutatása terén sem megoldott például a kutatás-finanszírozás, egyedi azonban, hogy miközben felértékelődik, nem csak, mint kutatási téma, nincsenek szisztematikus alapkutatási programok az információs társadalom társadalomtudományi kutatását tekintve. Az ide koncentrálódó kutatások inkább technológia- és alkalmazásorientáltak, mint ahogy a finanszírozás maga is. Miközben a fejlett világban a kutatás-fejlesztés általában véve is megerősödött a tudástermelés felértékelődése miatt, és a technológia intenzív kutatások előtérbe kerültek, ez együtt járt a kapcsolódó társadalomtudományi kutatási témák kutatásfinanszírozási programokban való megjelenésével is.[105] Magyarországon ez egyelőre

---

[99] Információs Társadalom- és Hálózatkutató Központ (ELTE): http://www.ithaka.hu/

[100] A nemzetközileg is elismert, *A XXI. század kommunikációja – mobil információs társadalom,* interdiszciplináris kutatási programot Nyíri Kristóf vezeti és a Westel támogatja: http://21.sz.phil-inst.hu/

[101] A kutatást Kiss Balázs vezeti, http://www.mtapti.hu

[102] A Stratégiakutató – saját meghatározása szerint – Magyarország egyetlen magán alapítású jövőkutató intézete, nem egyetemi információs társadalom kutatóintézet. Nem lehet egyetlen meghatározott kutatási témát kötni hozzá az információs társadalmon belül: http://www.strategiakutato.hu

[103] „Az ITOK munkatársai oktatóként az adott intézmény alkalmazottai, miközben kutatóként részesei a hazai információs társadalom különböző kutatási programjainak. A vidéki egyetemek és főiskolák ITOK-jai regionális ismeretterjesztő és 'think tank'-szerepet játszanak. Az információs társadalom c. tárgy oktatását hálózatba szerveződve végzik (tantárgykoncepció, vázlat, tankönyv, szakmai kiadványok, szemléltető anyagok, továbbképzés, tapasztalatcsere). Oktatóként és kutatóként is specializálódnak az adott intézmény profiljába vágó kérdések művelésével. A befogadó intézmények kísérleti jelleggel, 2 évre hozzák létre a csoportokat."

[104] A konferencia anyagait ld. Kultúra és Közösség, 2003/IV, illetve 2004/1.

[105] Lásd például az Egyesült Amerikai Államok „OTKA"-jának, a National Science Foundation-nek az elkötelezettségét a téma iránt (Gregg, 2004) vagy az Európai Unió kapcsolódó programjainak a felépítését (Filos, 2004). Egy 2002 amerikai nyári látogatás alkalmával szerencsém volt személyesen is ellátogatni az NSF washingtoni székházába és megismerkedni a kapcsolódó programok felépítésével: „Az NSF a bio-, az info- és nanotechnológia konvergenciáját tartja az új kutatásainak előterében. A rákkutatások, az űrprogram és a nukleáris energia mellett számos olyan terület van, ahol alkalmazni szeretnék az új eredményeket. Hitvallásuk igen szerény: a jövő bejóslása akkor sikerülhet a legjobban, ha ők maguk hozzák azt létre.
Az egyes programok vezetői elmondták, hogy milyen feltételek mellett lehet pályázni – akár már a doktorandusz hallgatóknak is az NSF-hez. Így hallottuk a

- Social, Behavioral and Economic Sciences
- Science and Technology Studies

késik, így az információs társadalom társadalomtudományi kutatása hiányzik például a különböző alapprogramok felépítéséből. Ha valami megjelenik, az inkább tisztán az informatika, a technológia felől és nem társadalomtudományi, humán oldalról jelentkezik, ide értve igen tágan a művészeteket vagy akár a jogtudományt is. A számos pályázatnál együtt kezelt kutatás-fejlesztésben pedig nem annyira a kutatásra, hanem inkább a fejlesztésre helyeződik a hangsúly.[106]

A független alap kutatási programok hiánya miatt az információs társadalommal, vagy valamely részterületével foglalkozni kívánók egyrészt állami vagy piaci megrendelésektől függnek – ami általában még sikeres finanszírozás esetén sem alapkutatásokat jelent –, másrészt az időről-időre megjelenő pályázatok[107] esetlegességén múlhatnak a hosszabb távú vizsgálatok. Mindez nem kedvez az alapkutatásoknak és a tudományosságnak, így az alkalmazott kutatások és a tanácsadás jellegű tevékenység felé, tehát a piacon való érvényesülés felé tolja az akadémiai szférában dolgozó szakembereket is.

Várható persze, hogy az Unióba való belépés és az így megnyíló forrásokhoz való hozzáférés segít ezen a problémán, rövidtávon ugyanakkor továbbra sem valószínű, hogy megoldódnának a gondok az igen nehézkesen, lassan mozduló európai kutatási programoktól, ahol ráadásul nagy a verseny és a magyar pályázók sem igazán voltak kiemelkedően sikeresek az elmúlt időszakban.

Mindez arra mutat, hogy az intézményesülés folyamatához hasonlóan ezúttal is leginkább önerőből kell továbblépni az elkövetkező 2-3 évben az információs társadalom kutatása terén. Ehhez azonban az akadémiai szférának partnerekre volna szüksége mind a kormányzat részéről, mind a gazdasági szférában.

Befejezés: mitől függ a hazai kutatások megújulása?

Az információs társadalom fejlettségének mérése terén kibontakozó kép tehát igencsak ellentmondásos és deficites működést mutat általában és idehaza is. Utóbbi esetében nem egyszerűen arról van szó, hogy a hazai kutatások nincsenek a világ élvonalában, például hogy az információs társadalom kutatása kapcsán a hatások vizsgálatának nem léteznek új, elismert magyar módszerei, ez a tudományos teljesítmény ugyanis csupán néhány élenjáró ország esetében képzelhető el. Még csak az sem gond igazán, hogy az információs fejlettséggel foglalkozó hazai kutatások, hasonlóan a nemzetközi mérésekhez, meglehetősen egyszerű kérdéseket tesznek fel, elsődleges indikátorokkal dolgoznak, gyakoriságra és intenzitásra

---

- Sociology
- Information Technology Workforce
- Digital Government
- Digital Library
- Digital Society and Technologies

programok vezetőit.

Anélkül, hogy mélyebben belemennék a részletek ismertetésébe – mint például, hogy hogyan bírálják el a pályázókat –, legyen elég annyi, hogy az 1950-ben alapított NSF ötmilliárd dollárnyi kutatási pénz felett rendelkezik, aminek a jelentős, egyre jelentősebb részét költik az új, digitális kutatási témákra, és ezek egy része a lágyabb, szociális megközelítéseket állítja a középpontba. Ezzel csak akkor tudunk versenyezni – nem mi, hanem az Európai Unió –, ha jól felkötjük a gatyánkat; olyan szisztéma működik ugyanis az Egyesült Államokban, amely iparszerűen állítja elő az új kutatási eredményeket és fordítja le gazdasági versenyképességre." (Pintér, 2002c).

[106] Lásd például az OM IKTA (Infokommunikációs technológiák és alkalmazások alprogram) pályázatát.

[107] Ide sorolnám például az IHM 2002 végén meghirdetett ITEM (*Az információs társadalom megvalósulását elősegítő innovatív technológiai megoldások kialakítása*) pályázatát, amely fontos, de egyszeri, nem szisztematikus, nem intézményesített, nem biztonságosan a struktúrába beágyazott kezdeményezés. Így nem független a hatalmi széljárástól és minisztériumi költségvetés helyzetétől sem.

koncentrálnak, hiszen ez a világon szinte mindenhol így van. A gond sokkal inkább az, hogy nem látni honnan jöhetne a tartós megújulás a területhez kapcsolódó kutatásokban, de ami még ettől is nagyobb probléma, hogy egyáltalán nem biztos, hogy erre a megújulásra tudományos, politikai és piaci igény van, hogy van motiváció hozzá a szereplők többségében, hogy belülről és nem külső kényszerből fakad, tehát végeredményben maradandó lehet.

Egész biztos, hogy pusztán a piackutató cégektől nem várható ez a fajta tudományos, módszertani átalakulás, de partnerek lehetnek benne. Az előrelépéshez együtt kell működnie az érintett szakmai és tudományos szervezeteknek, valamint a politikának. Ennek lehetne az az eredménye, hogy a vizsgálatok nem maradnak internet és informatika központúak és alkalmassá válnak a döntési folyamatok háttér-támogatására is. Ehhez a jelenlegi monitoring tárgyának és módszereinek átgondolására volna szükség (a beavatkozási területekhez kapcsolódó mérés). Ugyancsak kiemelt feladat az elmúlt években megindult intézményesülés támogatása, a forráshiányos helyzet felszámolása, a kutatás-finanszírozás problémáinak megoldása szisztematikus alapkutatási programok beindításával, az információs társadalom társadalomtudományi kutatását tekintve is. Mindez segíthetne a független alapkutatások számának növelésében, a hosszú távú vizsgálatok stabil hátterét nyújtva, miközben nem csak a tudósok számára adna feladatokat és megélhetést, hanem a politikusoknak, illetve gazdasági döntéshozóknak is hatékonyabb eszközök kerülnének a kezébe a világ jobb megértéséhez, ami elengedhetetlen kellene, hogy legyen munkájukban, a világ megváltoztatásában. Ez a változás azonban mindaddig nem jöhet létre és nem éri el a célját, amíg csupán néhány, a téma kutatása iránt elkötelezett szobatudóst, megrögzött politikust és megszállott vállalkozót ragad magával.

8. Az „új gazdaság” és fejlesztésének kontextusa Magyarországon

Bevezetés: hogyan beszéljek rólad „új gazdaság”?

Az információs társadalommal kapcsolatos kutatások egy jelentős hányada gazdasági természetű. Mint ahogy a második fejezetben láthattuk az öt nagy (társadalom)tudományos megközelítés közül három szűkebb vagy tágabb értelemben vett gazdasági okokkal magyarázza az információs társadalom megjelenését. A *foglalkozásszerkezeti*, *gazdasági* és *térszerkezeti* elméletek a gazdaság működésének az ipari korszakhoz képest tapasztalható minőségi változásáról beszélnek (Webster, 1995).

Ha alaposabban beleolvasunk a témához kapcsolódó társadalomtudományi szakirodalomba, érzékelhetünk azonban egy jelentős törést az 1990-es évek második felétől az információs korszakhoz köthető gazdasági jelenségek kutatásában. Az 1960-as és 1990-es évtized legeleje közti időszakban egy sokszínű, de viszonylag egységes tudományos hagyomány létezett a dolog vizsgálatára, középpontjában olyan fogalmakkal, mint a poszt-indusztrializmus vagy a szolgáltató gazdaság, fókuszában pedig a foglalkozásszerkezeti (információ-intenzív munkák) és szektorok közötti változásokkal (a szolgáltató szektor térnyerése) (ld. Machlup, 1962; Bell, 1973; Porat, 1977; Gershuny 1978; illetve Gershuny és Miles 1983).[108] Az 1990-es évek és az internet rohamos elterjedése azonban mondhatni teljes káoszt teremtett a korábbi, a sokszínűség ellenére is egységesnek tűnő hagyomány helyébe. Egyrészről a tudomány elveszítette vezető szerepét annak meghatározásában, hogy miről is folyjon a diskurzus a területen, a politikusok és a gazdasági szereplők nagyobb sikerrel követeltek helyet maguknak. Másrészről ezzel párhuzamosan elképesztő számban tűntek fel új jelenségek és ezzel együtt új fogalmak a gazdaságban, utóbbiak azonban a legkevésbé sem feleltek meg a tudományos elvárásoknak, már ami a fogalmi tisztaságot és egyértelmű körülhatárolhatóságot jelenti. Mindennek eredményeként forradalmi lelkülettel és előítéletes szkepszissel teli divatos diskurzusok kezdődtek az „új gazdaság”[109] mindent átalakító hatásáról, ahol nem érvényesek a korábbi közgazdaságtani törvényszerűségek, tehát állítólag szinte a nulláról teljesen újra kellene írni a közgazdaságtudományt. Ebben az új közegben már szinte kivétel nélkül avíttasnak hatottak a régi nagy elméletek a foglalkozás szerkezetének

[108] Farkas (2002: 51-52) információs társadalomról szóló, a téma szakirodalmát társadalomtudományi szempontból alaposan rendszerező könyvében számos szervező fogalom és az azokhoz tartozó alapművek kerülnek megemlítésre. Ezek közül a következők sorolhatók a gazdasági megközelítéshez:

- információs gazdaság
- posztipari társadalom
- posztfordizmus
- informatizált ipari társadalom
- ötödik információs-kommunikációs Kondratieff-ciklus
- információs termelési mód
- szolgáltató társadalom
- szimbolikus gazdaság és társadalom
- globális gazdaság és társadalom

Valamennyi az információ felértékelődését veszi alapul, központi vonásnak tartja a gazdasági változásokban. A felsorolt irányzatokhoz tartozó szakirodalmak közül a legrégebbi 1960-as, a legújabb 1997-es, a többségük azonban 1980-as években készült. (A Farkas által felsorolt, témánk sze,pontjából releváns irodalmak közül 8 keletkezett az 1980-as években és 5-5-5 a többi három évtizedben).

[109] A fogalmat minden esetben – leszámítva az idézeteket, ahol az eredeti jelölést veszem át – idézőjelbe teszem. Ennek két oka van, egyrészről egybefogja a két szóból álló szakterminust (újgazdaság), másrészről viszont jelzi azt a fenntartást is, ami a fogalommal kapcsolatban tudományos szempontból felmerül.

megváltozásáról és a szolgáltató szektor térnyeréséről. Az így támadt űrt azonban nem volt képes kitölteni egyetlen új nagy tudományos hagyomány, vagy diskurzus sem, helyette a zűrzavar és a tudományos megközelítéseknek a politikai-gazdasági víziók kárára történő háttérbeszorulása volt megfigyelhető egy forradalmi hevületű gazdasági modernizációs versenyfutás közepette.

A gazdasági válság formájában jelentkező 2000-es hidegzuhany persze változást hozott nem csak a gazdasági folyamatokban, hanem a szereplők életében, így a jelenségek kutatásában is. Az addig elnyomott szkeptikus hangok felerősödtek és ez az új légkör kedvez a tudományos szenvtelenségnek is, amely immár weberi értelemben értékmentesen, a 2000-ig szinte kötelezően elvárt térdre esés és behódolás nélkül vizsgálódhat eme „világrengető" „új gazdaság" folyamataival kapcsolatban is. Bár eközben az 1970-90 közötti kutatási hagyományok némiképp feléledtek, új hegemóniájuk azonban bizonyosan nem várható, mivel a média, távközlés és informatikai terén tapasztalható konvergencia és a globalizáció azt hozta magával, hogy minden „összeér", így a vizsgálódás témája is sokkal összetettebb már, mint korábban, másrészt nem csak a kutatás tárgyát, hanem magát a kutatást, a kutatási módszereket is átalakítja az új korszak.

Mindez azt eredményezi – mint lentebb részleteiben is látni fogjuk – hogy az információs társadalom és gazdaság korábban sem egyszerű kapcsolata rendkívül összetett témává vált, átfogó elméletbe foglalt bemutatása, amely „mindent" felölel, a jelenleg rendelkezésre álló fogalmakkal és kutatási módszerekkel szinte lehetetlen jelentős torzítások és leegyszerűsítések nélkül.

Végeredményben a korábbi hagyományokhoz némiképp kötődve az információs társadalomban megfigyelhető gazdasági átalakulásról többfajta módon lehet beszélni. Egyrészről lehetséges igen tágan vizsgálni az új jelenségeket, és új *globális információs gazdaságról* írni (Castells, 1996), másrészről lehet ettől szűkebben, csupán az internet felől közelíteni hozzá (pl. Castells, 2001) és végül lehet még szűkebben az „új gazdaság" internet-gazdaság felőli részét érteni alatta, ahol a business-to-business (B2B), business-to-consumer (B2C) jellegű online kereskedelem, és az interneten folyó gazdasági tranzakciók tartoznak mindössze ide.

A következő két alfejezetben ezeket a megközelítéseket vesszük röviden górcső alá a jelenleg legismertebb szerző, Manuel Castells írásai mentén, majd az ebből fakadó tanulságokból kiindulva fordulunk rá a magyar helyzet sajátosságainak a kontextualizására. A cél továbbra is az információs társadalom magyarországi fejlettségének, fejlődésének és esetleges modellszerűségének a leírása. A fejezet második felében így már magukról a szereplőkről szólok, arról, hogy mit tartanak a gazdasághoz tartozó legfontosabb kérdéseknek az információs társadalom vonatkozásában (pl. elmaradottság, tigrisugrás, prioritások, állami szerepvállalás stb.), illetve mit várnak a többi szereplőtől, mit csinálnak ők maguk… Továbbra is a wilsoni gyémánt kapcsolódásaira koncentrálva tárjuk fel tehát a területet.

Gazdaság az információs társadalomban: a legtágabb megközelítés

Az 1970-es évek elejétől „új gazdaság" jelent meg a világban. Ez a gazdaság egyrészről *információs*, másrészről *globális*, harmadrészt pedig egyszerre *információs és globális*. Ahogy Castells fogalmaz az információs korszakról szóló trilógiájának első kötetében (a globális gazdaságról szóló fejezet, 1996: 66-150), az „új gazdaság" elsősorban *információs*, mert a szereplői versenyképessége, így profitabilitása nagyban függ attól, hogy mennyire képesek a tudásalapú gazdaságban hatékonyan információt és tudást létrehozni, kezelni és alkalmazni. Másrészt ez a gazdaság *globális*, mert a középpontjában álló termelési és fogyasztási tevékenységek, akárcsak a legfontosabb összetevők – úgy, mint tőke, munka,

tiszta nyersanyagok, irányítás, információ, technológia, piac – globális szinten szerveződnek. Harmadrészt pedig, ez a gazdaság egyszerre *információs és globális*, mert a termelés és a fogyasztás, illetve az annak hátterében álló verseny egy globális információs hálózatban folyik, aminek létrejöttét az 1970-es évektől zajló információs technológiai forradalom tette lehetővé. Az új információs technológia szerves alapját képezi a globalizációnak. Persze az információ, kommunikáció és a tudás mindig is fontos szerepet játszott az emberi társadalmak és gazdaságok működésében, új elem azonban, hogy maga az információ válhatott a termelés folyamatává és végtermékévé egyaránt, méghozzá globális szinten.

Ennek az új gazdasági modellnek a hátterében az 1970-es évektől válságban lévő gazdasági szereplők profitnövelési stratégiái állnak. A termelők célja az új piacok meghódítása mellett (extenzív fejlődés) a szükséges egységnyi részre eső – egyre dráguló – felhasznált nyersanyagok mértékének csökkentése lett (intenzív fejlődés). Az új termékekkel új piacok irányába mutató kereskedelem fontosabbá tette a kereskedelem szerepét és hozzájárult a befektetési piac globalizációjához is: a cégek jobb feltételeket keresve terjeszkedtek-terjeszkednek a világban, akaratlanul is elősegítve a nemzetközi befektetési tőke megnövekedését. Ahhoz azonban, hogy a cégek és a tőke nemzetközi működése magának a vállalkozásnak-banknak a központjából továbbra is ellenőrizhető legyen, hatékonyabb kommunikációra volt szükség és flexibilisebb tőkére (elektronikus pénz). Így az infokommunikációs technológia fejlődése egyrészt *kiváltója*, másrészt *velejárója*, harmadrészt *eredménye* volt ennek a fejlődési folyamatnak. Az egyre inkább nemzetközi jelleget öltő gazdaság szabályozásába azonban az állam is beleszólt, ennek eredménye a ma is ható deregulációs-liberalizációs politika, amely támogatta a piaci versenyt és felszámolta a korlátozásokat, például a távközlési, számítástechnikai és médiapiacon.

Ez a folyamat hamarosan globális versenyt hozott. Ezen a globális szinten igen gyorsan egy rendkívül összetett függőségi és munkamegosztási rendszer alakult ki. A globális térben új kihívások érték a korábban vezető szerepet betöltő gazdaságokat (Észak-Amerika, Nyugat-Európa), elsősorban az újonnan fejlődő ázsiai államok felől. Az éleződő globális versenyben az államok kiemelten támogatták az új technológiák fejlesztését, mint amelyek használata versenyelőnyhöz vezet. Végeredményben a *globális verseny* fűzi fel egyetlen láncra az ICT fejlesztését, a gazdasági-szervezeti változásokat és a produktivitás növekedését.

Az éleződő versenyben a korábban elsősorban nemzeti gazdasági politikát folytató államok új szerepbe kényszerültek: egyre kevesebb hatással bírtak a nemzeti jövedelem alapját jelentő termelési, gazdasági folyamatokra és hagyományos gazdasági eszközeik – például az árfolyam-politika, a kamatláb-politika, a vámszabályozás – vesztettek erejükből. Az új sikeres állami gazdaságpolitika lényeges elemei ehelyett a dereguláció és a korábban stratégiai, állami kézben lévő ágazatok privatizációja lett az energiaszektortól a távközlésig.

Az 1970-es évek elejétől – a változás kezdetétől – 15-20 év telt el mire az elsősorban technológiai és gazdasági jellegű változások közvetlen társadalmi, politikai és kulturális hatása is megmutatkozott. A korábban létező társadalmi-gazdasági intézményi keretek ugyanis sok esetben nem tudtak mit kezdeni a megváltozott körülményekkel, ami bizonytalansághoz és ellenreakciókhoz vezetett. Az 1990-es évektől nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalomba beágyazott gazdaság globalizációjával társadalmi, politikai változásokra is szükség van, mégpedig azért, mert a globalizáció hatása alól nem lehet kivonni egyetlen országot, régiót vagy települést és azok közösségeit sem. A tudásalapú termelés általánossá válása globális szinten kulturális, társadalmi és intézményi változásokat igényel, ami tanulva a korábbi technológiai forradalmak történetéből, időbe telik – olyan kulturális késésről (*cultural lag*) lehet beszélni, ami a társadalmi értékek és normarendszerek működésének hatékonyságát nagyban rontja. Bár a modern géprombolók mozgalma (neo-luddíták) „befulladt”, az ellenállás érthető: az egyes társadalmakban elfogadott és követett, bizonyos szituációkban kielégítően működő viselkedésminták többé már nem adnak megnyugtató választ arra a

kérdésre, hogy az adott helyzetben mi a jó, illetve mi a rossz, és ez elsősorban a globalizáció hatásának tekinthető, amit emiatt sokan a világon inkább veszélyforrásként érzékelnek, semmint felszabadító erőként.

Ennek ellenére napjainkra már globális gazdaságról beszélhetünk, ami minőségileg más, mint a korábbi termelési rendszer: "[a globális gazdaság] olyan gazdaság, amelynek megvan a kapacitása, hogy valós időben [real time] egységes egészként működjön planetáris szinten." – állítja Castells oly sokat idézett tézisével (Castells 1996: 92). Ennek a valós idejű, egyidejű működésnek a technikai alapját a legújabb információs technológiák jelentik, amelyek ténylegesen lehetővé teszik, hogy a 21-ik század küszöbén globálisan funkcionáljon a gazdaság. Hogy például a nap huszonnégy órájában az egyetlen, integrált pénzpiacon mozogjon a tőke.

Ez a működésmód azonban nem konfliktusmentes, a tőke szabad áramlása mellett ugyanis biztosítani kell(ene) a munkaerő, az áruk és a szolgáltatások szabad áramlását is, ami jelentős korlátokba ütközik. Egy nagyon szűk elit-munkaerőtől eltekintve például nem áramlik szabadon a munkaerő, még az információs szektorban, még a távmunka segítsége mellett sem. Mégis, egyre növekvő mértékben globalizálódik és szabadul fel a munka: egyrészt a cégek szinte szabadon dönthetnek arról, hogy hol termelnek és így vásárolnak munkaerőt (ami függ annak képzettségétől, költségétől és társadalmi ellenőrzésétől), másrészt a legképzettebb munkaerőt utaztatják a világban, mindig ott vetve be a szakértelmet, ahol arra a legnagyobb szükség van. Így az nem helyhez, hanem feladathoz és céghez kötött – mindez egészen mostanáig nem öltött ennyire meghatározó méreteket a gazdaság története során. Azonban az ebből fakadó konfliktusokat sem szabad figyelmen kívül hagyni: a képzetlen munkaerő, és ezáltal akár egész közösségek, régiók, országok elértéktelenedését és kizáródását a termelési hálózatokból; az elköltöző cégek által hátrahagyott „felégetett" területet, munkaerőt és annak szociális problémáit; az elköltözők által egykor befizetett állami adók kiesését, miközben az állami kiadások a munkanélküliség növekedése miatt szintén jelentősen megnőnek. Más oldalról: a beköltöző cégek által megváltoztatott közösségi és környezeti teret; a bevándorló munkaerő által gerjesztett társadalmi feszültségeket, szélső esetben a fundamentalista, xenofób mozgalmakat-reakciókat; valamint a globalizációból fakadó bizonytalanságot a munkaerőpiacon.

Ez az új gazdasági rendszer a *hálózati működésmód* mentén szerveződik meg. Természetesen az új globális információs kor hálózati működésmódja nem redukálható csupán az internetre, hanem az emberi együttélés egészét érinti, de a technológia – leginkább az ICT – tette lehetővé, hogy ez kialakulhasson. Castells állítása szerint bár korábban is léteztek már hálózatok, nem volt azonban ekkora a hatásuk – ahogy egy 1997-es interjúban a hálózati logika mibenlétét meghatározta: „[n]os, azt mondanám, hogy számomra nagyon is egyszerű mi a hálózati társadalom, elsősorban egy társadalmi típus, amiben már benne élünk, ez nem a jövő társadalmi szerkezete. [A hálózat] az információs korszak társadalmi struktúrája, amit az a tény köt össze, hogy minden, ami számít – értve ezalatt, hogy hatalmat hordoz, pénzt vagy információt termel – a hálózatban, csere-áramlásokon keresztül történik." (Castells, 1997b). Vagyis ma lassan „minden", ami fontos, hálózatban termelődik újjá, a hatalom, a pénz, az összes információ és maga a társadalom is.

Ugyanakkor hiba volna azt feltételezni, hogy a hálózati logika, mint az emberi együttélés formája teljesen új volna. Az emberi hálózatok eddig is léteztek, valójában „[…] nem a hálózatok újak, hanem az új technológiáknak köszönhetően a hálózati struktúra bonyolultsága vált kezelhetővé és ez lehetővé teszi, hogy a különösen összetett, bármilyen két hely között létrejövő cserékben [és hálózatukban] élhessünk, így minden benne lehet a hálózatban úgy, hogy még kezelhető. Tehát a hálózatoknak mára megvan a technikai lehetőségük, hogy mindent magukba fogadjanak." (Castells, 1997b). A probléma ebből következően elsősorban nem is technológiai eredetű – állítja Castells –, hanem nagyon is

emberi, társadalmi. Egyesek ugyanis a technológiai lehetőségek ellenére is a hálózaton kívül rekednek: nincs értékük a hálózatban lévők számára, ami azért különösen kétségbeejtő, mert a hálózatiság az információs társadalomban maga a létezés módja. Ahogy Castells Shakespeare-t parafrazálja: *to be in the network, or not to be* – azaz benne lenni a hálózatban, vagy nem létezni. (Castells, 1998b).

A vezető triád (Észak Amerika, Nyugat Európa és a fejlett Ázsia) mellett a globális gazdasági hálózatban minden más – az aszimmetrikus hierarchiába bekapcsolódó – szereplő sokadlagos szerepet játszik. És még ezen sokszoros kapcsolódások ellenére is, ez a globális gazdaság mégsem keverendő össze a *planetáris* gazdasággal, mivel ennek az új gazdaságnak nem mindenki a részese, nem mindenki (például Fekete-Afrika) vesz részt abban a termelési és befektetési rendszerben, amely globális. Míg ugyanakkor nincs olyan hely a Földön, ahol ne lehetne érezni a globalizáció hatását, vagyis miközben nincs mindenkinek hatása a folyamatokra, a folyamatoknak mindenkire hatása van. Azaz nincs mindenki benne a hálózatban, de akit kizártak a hálózatból, annak számára is meghatározó a hálózathoz való viszonya. Így emelkedik ki az információs fejlődés hatására a „*negyedik világ*" (Castells, 1998a: 70-166), ami elsősorban nem a hagyományos térben szegmentálódik, hanem a virtuális hálózati tér *negatív* lenyomataként jön létre, mindazokat megjelenítve, akik nem részesei az értéket termelő cserehálózatoknak, hanem abból kizártak, így a képzetlenek, az idősek, a hajléktalanok, a gyerekek, a fejlődő régiók hagyományos közösségei, különösen, akik Dél-Amerikában, Ázsia fejletlenebb részein, Kelet-Európában és Afrikában élnek. De a negyedik világ, a kirekesztettek minden társadalomban jelen vannak kisebb-nagyobb mértékben: ők a tartós munkanélküliek, a leszakadók és az alul lévők, akik számára a globális hálózati fejlődés nem jelent többet, mint a kapitalista kizsákmányolás egy új módját (Castells, 1998b).

Castells globális információs társadalom képe tehát korántsem optimista, sokkal inkább „realista", különösen a társadalmi egyenlőtlenségeket, a fejlődési módot és a technológiában rejlő felszabadító potenciálok kérdését tekintve, amikor összefoglalóan megállapítja, hogy: „[a] globális gazdaság az információ alapú termelésből fejlődött ki és a versenyt meghatározza a [gazdaság] *interdependenciája*, az *asszimetriája*, a *regionalizációja*, a *minden egyes régión belül növekvő diverzifikációja*, a *szelektív magába fogadása* [inclusiveness], a *kizáró szegmentációja* és mindezen tulajdonságok közös eredőjeként egy különösen *változékony geometria*, ami egyre inkább feloldja a történelmi, gazdasági földrajzot." (Castells 1996: 106, kiemelés az eredetiben). Tehát ez a globális gazdaság miközben újrarajzolja a térképeket, nem szünteti meg az alá és fölérendeltségeket.[110]

Internet a gazdaságban: az „új gazdaság" szűk (hálózati vállalkozás) és legszűkebb (dotkom szektor) megközelítései

Az internettel kapcsolatos gazdasági folyamatok alapvetően két, egymással szorosan összefüggő trendre oszthatók, amelyek egymással kölcsönhatásban, egyszerre hatottak az 1990-es évek második felétől – elsősorban az Egyesült Államokban:

1. egy önálló internet-gazdaság létrejötte – a gazdaság elfoglalja az internetet.

[110] Jól látható tehát, hogy a globalizációs jelenség alapját jelentő elsődleges – gazdasági – alapviszonyok tisztázása után a (technológiai) fejlődés alaposabb megértéséhez a társadalmat ért (vissza)hatásokat kell megvizsgálni. Castells trilógiájában egyébként külön kötetet is szentel a kérdésnek (Castells, 1997a) és szisztematikusan foglalkozik a technológiai fejlődés-globalizáció társadalmi hatásaival. Gondolatmenetét a *Net* és a *Self*, azaz a Hálózat és az Én dichotómiájára építi, aminek alapja a hálózati működésmód meghatározta világban az identitását kereső Én odisszeája és végletes szembenállása a hálózattal. (Ez azonban már nem tartozik szűken vett témánkhoz, a globális információs gazdaság bemutatásához, így nem térünk ki az ismertetésére.)

2. a hagyományos gazdaság átalakulása – az internet elfoglalja a gazdaságot.

Vagyis mindketten kölcsönösen megváltoztatták a másikat: „[n]em volna irreális azt mondani, hogy az internet annyira, ha nem jobban alakította át a gazdaságot, mint ahogy a gazdaság őt magát. Az internet nélkülözhetetlen médiuma és húzóereje volt az új gazdaság kiformálódásának, amelyet a termelés, irányítás és gazdasági kalkuláció új szabályai valamint eljárásai köré építettek." (Castells, 2001: 55-56).

Miközben a profitorientált logika elkezdett elterjedni az interneten és egyre másra jelentek meg az új „cégecskék" – például az America Online (AOL), az Amazon vagy a Yahoo – aközben az internet és a hálózati logika olyan új megoldásokat-eljárásokat hozott a felszínre, amelyek gyökeresen átalakították a „hagyományos gazdaságot" is. Ami pedig létrejött, azt nevezhetjük „új gazdaságnak" – ez minőségében más, mint a korábbi gazdaság, működésében eltér attól, bár sokan szkeptikusak ezzel kapcsolatban.

Miután az internet az 1990-es években a gazdaság számára is hozzáférhetővé vált, viszonylag gyorsan és gyökeresen változtatta meg a gazdasági folyamatokat, valamint a gyakorlatokat (Castells, 2001: 65-90):

- a beszállítókhoz és a fogyasztókhoz való viszonyt,
- a cégvezetést,
- a termelést,
- a többi céggel való versengést és kapcsolattartást,
- a pénzügyi hátteret és
- a részvénypiaci, így a pénzügyi piacokon való cégértékelést.

A dotkom cégek – melyekkel a *legszűkebb* megközelítésben sokan azonosítják az egész „új gazdaságot" – valójában csak egy igen kis szeletét jelentik ennek az új világnak. Ami jól látható abból is, hogy az ezekbe vetett befektetői bizalom 2000 utáni megrendülése és a gazdasági lassulás ellenére továbbra is óriási mennyiségű tőke mozog az „új gazdaságban", ezzel is bizonyítva, hogy lassacskán maga a hagyományos gazdaság alakul át. Ami ebből a folyamatból kiemelkedik az nem is annyira egy dotkom gazdaság, hanem egy *hálózati gazdaság*.

Az elmúlt évtized végi gazdasági változásokból egy „új gazdasági" környezet kristályosodott ki, középpontjában az e-gazdasággal. Az e-gazdaság minden olyan gazdasági tranzakciót magába foglal, amelyet az internet vagy más hálózat segítségével bonyolítanak a termeléstől az irányításon keresztül az eladásig. „[a]z internet, mint alapvető kommunikációs és információ-feldolgozási közvetítő használatával a gazdaság (business) adaptálódik a hálózathoz, mint saját szervezeti formájához." (Castells, 2001: 66).

Ez azonban nem jelenti azt, hogy az „új gazdaság" csak az ígéret földje volna, végeérhetetlen gazdasági növekedéssel. Tehát itt is érvényesek a gazdasági törvények-tapasztalatok, így lehetnek gazdasági válságok, a működésben megfigyelhetők ciklikusságok egyaránt. Ennek a gazdaságnak a középpontjában a *hálózat-vállalkozás* áll. A hálózat-vállalkozás különböző folyamatok eredőjeként jött létre:

- a vállalkozások belső decentralizációja;
- a kis és közepes vállalkozások együttműködése, hálózatok kiformálása;
- stratégiai szövetség a nagyvállalatok és hátországaik között.

Mindez együtt teljesen átalakította a gazdasági vezetést, megváltoztatva a gazdasági együttműködés és versengés jellegét. Napjainkra a *hálózat* lett a vállalkozás legversenyképesebb működési formája. Ennek középpontjában az internet és az ahhoz kapcsolódóan elterjedő új eszközök, illetve gyakorlatok állnak. A gazdaság napi működése egy folyamatosan változó, ad hoc hálózat, amely rendkívül rugalmasan és gyorsan képes adaptálódni az új helyzetekhez. Ezen az új hálózati működésmódon alapuló gazdasági

modellnek több cég is köszönhette versenyelőnyét és sikerét az évezred végén, így például a Cisco Systems[111], vagy a Nokia.

A hálózati alapon működő cégek – legyenek akár hagyományos, akár új termékekkel foglalkozó cégek – nyitottak a beszállítóknak és a vevőknek is, így gyakorta „csupán" összekötik őket.[112] A hálózat vállalkozás működésében a legfontosabb a gyártó és a fogyasztó közötti azonnali (*real-time*) kapcsolat. Ez a vállalat számára – ha jól menedzselik – a technológiai innováció folyamatos fenntartását teszi lehetővé.

A kilencvenes évek végétől egyre több cég csatlakozott a pionírokhoz és kezdte meg működésének átszervezését a hálózati elveknek megfelelően. Így többek között olyan cégek, mint a Hewlett Packard (HP), az IBM, a Sun Microsystems és az Oracle. De a hagyományosabb – a nem kifejezetten információtechnológiával foglalkozó cégek – is sikeresen megpróbálkoztak a váltással, így gépkocsi gyártók, textil-üzemek, bankok stb.:

> „[a]z elektronikus piacok, valójában virtuális bevásárlóközpontok, olyan gyorsan növekednek – egy 2000-es Forrester Research kutatás szerint –, hogy az on-line vásárlóknak és eladóknak a kétharmada tervezte az e-piaci helyek (specializált elektronikus árutőzsdék) használatba vételét 2002-re. Egy másik, kora 2001-es Forrester Research kutatás azt mutatta, hogy 1000 nagy észak-amerikai vállalatnak a 35%-a adta el termékeit on-line, vagy vásárlóknak, vagy más vállalkozásoknak és további 46% tervezte ugyanezt." (Castells, 2001: 75)

Szűk egy évtizeddel az internet robbanásszerű elterjedésének kezdete után a gazdaság teljesen átalakult, a hagyományos cégek megjelentek az interneten, az internetes technológiák pedig elterjedtek a gazdaság egészében, mivel olyan versenyelőnyt jelentettek, amely nem maradhatott kihasználatlanul. Lényegében az így létrejövő új minőséget nevezhetjük akár „új gazdaságnak" is, amely többek között a hagyományos gazdaság átalakulásából és az internethez kapcsolódó dotkom cégek világából áll.

Az „új gazdaság" alatt azonban sokan és sokszor – leszűkítően – csak az újonnan megjelenő internetes vállalkozásokat, a dotkom cégek világát értik. Kétségtelen, hogy ezek különösségükkel, újdonságukkal hosszú évekig szinte minden más, a gazdaság világában folyó változást képesek voltak elfedni az extrémitásokra vadászó média és a botcsinálta elemzők elől. Ma már azonban nyilvánvaló, hogy a dotkom bukás után sem olyan a gazdaság, mint azelőtt, az új technológiák használata és a hálózati működésmód teljességgel áthatotta a gazdasági rendszer egészét és nem tűnt el nyomtalanul a 2000-es krízis következtében.

Fogalmi és módszertani kihívások az „új gazdaság" kutatásában

Ha a gazdaság információs korszakra jellemző átalakulásával elsősorban Magyarország nézőpontjából szeretnénk foglalkozni, akkor a fentebb vázolt három megközelítésből – legtágabb: globális információs gazdaság, szűkebb: internet és a hálózati vállalkozások, legszűkebb: dotkom szektor – vajmi kevés konkrétum adódik. A *legtágabb* alapján elmondhatjuk, hogy Magyarország, mint az Unióhoz újonnan csatlakozó ország, részese a globális információs gazdaság asszimetrikus munkamegosztási rendszerének, az

[111] A Cisco Systems, amely az internet fizikai alapját jelentő gerinchálózatokhoz szükséges eszközöket – például kábeleket – gyártja, a routerek piacán 85%-os piaci részesedéssel bírt, messze megelőzve versenytársait. 2000-ben az egy alkalmazottra eső bevétel háromszor akkora volt az új, hálózati alapú üzleti modellt alkalmazó Cisco-nál, mint legnagyobb versenytársánál, a Lucent Technologies-nél.

[112] A Cisco termékeinek 90%-át a hálózatában működő partnereivel gyártatta le, miközben ezen cégek működését és a végtermék minőségét folyamatosan ellenőrizte. A hatalmas *virtuális* gyártási kapacitás, tehát nem is annyira a Cisco-é volt. Amiért a cég felel az a kutatás-fejlesztés, a prototípusok legyártása, a minőség-ellenőrzés, és a *branding* – a márka bejáratásához, jó hírének fenntartásához stb. tartozó lépések.

elsősorban a Nyugat-Európához kötődő kelet-közép-európai régió egyik meghatározó országaként. A *szűkebb*, internet és gazdaság kapcsolatát a középpontba állító elgondolás még ennél is kevesebbet mond nekünk, mivel elsősorban amerikai mintán alapul, így legfeljebb hipotéziseink lehetnek annak esetleges kiterjeszthetőségéről, például arról, hogy mennyiben hatotta át a magyar vállalkozások működését az internet, beszélhetünk-e hálózati vállalkozási működésmódról idehaza. Végül a *legszűkebb*, a dotkom szektorra koncentráló elképzelés alapján bizonyosan kijelenthető, hogy Magyarországon elhanyagolható méretű az „új gazdaság", hiszen Magyarország – a világ túlnyomó részével egyetemben – egyszerűen kimaradt a dotkom befektetési lázból, aminek középpontja az Egyesült Államok volt.

Az a baj tehát, hogy a fentebbi megközelítések és fogalomrendszerük közvetlenül, egy az egyben nehezen alkalmazható Magyarországra. Egyrészt, mert globális – vagy még inkább észak-amerikai – keretekben gondolkodnak, másrészt ennek következtében nem a perifériáról, hanem a centrumból látják és láttatják ezeket a folyamatokat és végül nem „kicsi" nemzetgazdasági szinten mozognak. Tehát bár egy általános háttér felrajzolására alkalmasak, de közvetlenül nem alkalmazhatóak a magyar folyamatok megértésében.

Mindez azt is jelenti, hogy az „új gazdaság" fogalmának további és olyan tartalmi megközelítésére van szükségünk, amelyhez képest cizelláltabban lehet meghatározni a magyar fejlődés sajátosságait. Ehhez azonban elsősorban magyar vagy kelet-közép-európai, másodsorban a felzárkózó országok problémáit általában vizsgáló szakirodalomra kell és lehet támaszkodni, amely képes a perifériáról is összegezni az átalakulás jelenleg érzékelhető főbb jellemzőit.

Az „új gazdaság" fogalma rendkívül összetett és némiképp ellentmondásos. A nemzetközi szakirodalmat figyelembe véve idehaza a fogalom a szakmai köztudatban háromféle tartalommal terjedt el (Szalavetz, 2002):

1. Gazdaságelméleti megközelítés: ezek szerint az „új gazdaságban" a gazdaság szokásos működési törvényei többé nem érvényesek, a gazdaság új elvek alapján működik.
2. Infrastrukturális-mennyiségi megközelítés – technikai előfeltételek: az „új gazdaság" akkor van jelen, ha az információtechnológiák már valamilyen kritikus tömeget elértek és beépültek a gazdaságba.
3. Vállalatgazdaságtani-vállalatvezetési értelmezés: az „új gazdaság" valójában új üzleti modellt jelent, amelynek egyik fontos eleme a hálózatiság, de megváltoznak a tulajdonosi és a menedzseri szerepek is – ez a megközelítés tulajdonképpen az első felfogás vállalati szempontú változatának is tekinthető.

Ehhez a három megközelítéshez Török szerint (2004) újabban hozzátehetünk egy negyediket is:

4. Szektorális megközelítés: az „új gazdaságot", mint önálló szektort fogja fel, középpontjában az e-kereskedelemmel, illetve az információtechnológiai iparral, bár ez statisztikailag megoldhatatlan besorolási feladatot jelent.[113]

[113] Ehhez a következőt fűzi Török: „[a]z új gazdaság strukturális határait valószínűleg nem a termelői-szolgáltatói, hanem a felhasználói oldalon kellene megvonni. Nem arról kellene beszélni – s a "kristálygömbbe" pillantva nem arról kellene prognózisokat csinálni – , hogy mely cégek tartoznak oda s melyek nem. Sokkal inkább arról, hogy az egyes cégek tevékenységében mekkora hányadot tesz ki az "újgazdasági" komponens – még akkor is, ha így a statisztikai összesítés szinte megoldhatatlanná válik. Az új gazdaságra vonatkozó közgazdasági kutatásokban legújabban ilyen szemlélet kezd megjelenni. Egyelőre csak az Egyesült Államok gazdaságára vonatkozóan, de azt kezdik vizsgálni, hogy az új információs technológiák és a hozzájuk kapcsolódó vállalati magatartásformák elterjedése mekkora gazdaságfejlődési hatással jár (Jorgenson – Stiroh, 2000; Stiroh, 2002). Az Egyesült Államok gazdaságára vonatkozóan az információs technológiák hatását már a kilencvenes évek egészét illetően jelentősnek tekintik, de főleg nem növekedési, hanem termelékenységnövekedési hatásról beszélnek." (Török, 2004)

A három megközelítést egy negyedikkel is kiegészítő Török „használati utasítást” is ad a definíciókhoz, hogy könnyebben tudjunk eligazodni közöttük: „[n]e elkülönült halmazokként képzeljük őket magunk elé, hanem úgy, hogy jelentős átfedésben vannak egymással. Az egyes megközelítéseket tehát csakis akkor tekinthetjük érvényesnek valamely nemzetgazdaságra, szektorra vagy szektorok csoportjára, ha ezek a többi megközelítésnek is megfelelnek valamilyen minimális elvárható mértékben.” (Török, 2004).

Mindezek tükrében a továbbiakban a következő összetett értelemben fogom használni az „új gazdaság” fogalmát: „új gazdaságról” abban az esetben beszélhetünk, ha minőségileg is megváltozik egy gazdaság hagyományos értelemben vett működése; legalább minimális mértékben elterjednek az új információs-és kommunikációs eszközök a gazdaságban, ami együtt jár a vállalatoknál a hálózati működésmódhoz való adaptációval, miközben a középpontban az erősödő információtechnológiai ipart (és az elektronikus kereskedelmet), mint szektort találjuk.

Ezek alapján eljuthatunk az „új gazdaság” meghatározásának egy koncentrikus körök mentén értelmezhető megközelítéséhez:

1. Legbelső kör, az „új gazdaság” középpontja: ICT-ipar és B2B, B2C.
2. Második kör: hálózati működésmodellt átvevő vállalkozások.
3. Harmadik kör: a gazdaság egészében, minden szektorban szétterjedő ICT.
4. Negyedik kör: új gazdasági környezet.

IDE körös ábra!

Mindez azt jelenti, hogy tevékenységétől függetlenül minden gazdasági szereplő részese a lassan megjelenő „új gazdaságnak”, mivel az adja az általános gazdasági környezetet (negyedik kör). Egyes szereplők azonban jobban integrálódnak ebbe a környezetbe, mivel alkalmazzák az új információs és kommunikációs eszközöket, bár nem feltétlenül hatja át azok alkalmazása a cég egészének működését (harmadik kör). Ha azonban ez mégis megtörténik, akkor hálózati működésmodellről beszélhetünk az adott vállalkozásnál (második kör). Végül a középpontban az ICT eszközöket gyártó, alapvető infrastrukturális szolgáltatásokat nyújtó, a szektorhoz szűken tartozó szereplők találhatók, illetve bárki, aki online formában adja-veszi a termékeket (első kör, a „mag”).

A definícióból adódik az a fontos felismerés, hogy attól függően, melyik szinten húzzuk meg az „új gazdaság” határait, nemcsak hogy eltérő fejlettséget mérhetünk, hanem a gazdasági és a gazdaság körüli szereplők (politika, társadalom és kutatás – a wilsoni négyesnél maradva) számára is teljesen eltérő következményekkel, imperatívuszokkal számolhatunk. Különösen azért muszáj észben tartani ezt a négyes definíciós rendszert, mert a szakmai közéletben érvényes definíciók kézenfekvő módon nem feltétlenül érvényesülnek a szakmán kívül. Egy ilyen összetett fogalomrendszer esetében elkerülhetetlen, hogy egyszerre, egy időben ne többfajta, valamelyik szegmensre vagy szegmensek kombinációjára szűkítő elgondolás legyen az uralkodó különböző, a kérdés közgazdaságtudományi vizsgálatának szempontjából kvázi *laikus* csoportokban, például a politikusok vagy a vállalatvezetők között.

Ebből fakad, hogy az „új gazdaságot” többnyire elsősorban az ICT-termelő és szolgáltató cégekre, a „kemény magra” (pl. mobiltelefon-gyártók, telefonszolgáltatók), másodsorban az ICT-használó cégekre szűkítik le, és gyakorlatilag nem foglalkoznak az ICT-t nem használó cégekkel, vagy a gazdasági környezet megváltozása révén a gazdaság egészére gyakorolt közvetett hatásokkal. De az ICT-termelő és ICT-használó cégeknél is megfigyelhető az „új gazdaság” internet és eszköz-központú megközelítése, az elsősorban a közvetlen folyamatokra koncentrálás, figyelmen kívül hagyva azok közvetett hatásait. Ebben az értelemben a szereplők számára már csak a következők tartoznak az „új gazdasághoz”:

- a számítógépes hardver-szofver, a kommunikációs eszközök, illetve szolgáltatások fejlődése, termelése és terjedése, (al-tipológiáját ld. Székely-Doby, 2003: 130)
- az elektronikus kereskedelem (B2B, B2C – beszerzés és értékesítés, online piacok)
- információs-és kommunikációs eszközök használata a cégeknél (pl. terméktervezés, készletgazdálkodás, vevőszolgálat, adminisztráció, vezetés, K+F) (al-tipológiáját ld. Czakó, 2003: 116)
- információ- és tudásmenedzsment a cégen belül
- az elektronikus behálózottság, kapcsolattartás átalakulása

Végeredményben tehát egy elég erős tendencia mutatkozik arra, hogy kizárólag a „kemény magra", az ICT iparra és az e-kereskedelemre korlátozzák az „új gazdaság" fogalmát, vagyis internet-gazdaságra egyszerűsítsék azt (ahogy például az e-Europe statisztikáknál később látni fogjuk, amelyek pontosan ezt a megközelítést tükrözik).

Azonban a közvetett hatásokat is a lehető legtágabban kellene figyelembe venni, tehát az ICT termelés-terjedés hatását az egész gazdaság tekintetében, leginkább a következőkre: gazdasági növekedés, hatékonyság, gazdaságosság, termelékenység, versenyképesség, foglalkoztatás szintje, KKV-k kiemelkedő szerepe. Ez azonban ritkán történik meg, egyrészt az említett szemléleti okokból, amelyek leegyszerűsítik az „új gazdaság" fogalmát, az e-kereskedelmet, internet gazdaságot állítva a középpontjába; másrészt azonban legalább ennyire a rendelkezésre álló adatok egyszerűsége miatt, amelyek szinte lehetetlenné teszik egy összetettebb álláspont kifejtését és igazolását. Így ismét csak azt láthatjuk, hogy egy rejtőzködő hatásrendszerrel van dolgunk, ami a gazdaság információs társadalmon belüli átalakulását és tágabb kihatásait illeti.

Az „új gazdaságnak" egyébként sokáig igen nehéz volt egyáltalán a létezését is statisztikailag szignifikánsan kimutatni, mivel az elsősorban nemzeti ipari termelés mérésére kitalált mutatók rejtetten hagyták az információs gazdaság tudásalapú és magas kutatási/fejlesztési költségekkel dolgozó globális fejlődését. Valójában az 1970-es évektől egyre inkább stagnáló ipari termelést a kilencvenes évek közepésre jelentősen felrázta a felgyorsuló „új gazdaság" fellendülése, bár egyelőre még korai lenne a rendelkezésre álló adatokból tartós, hosszútávú trendeket jósolni. Mindesetre, a szkeptikus hangok ellenére a hatás azért létezik: „[a]z IT szektor hatása a – híres Solow-paradoxonnal ellentétben – a 90-es években már megjelent a termelékenységi statisztikákban is." (Székely-Doby, 2003: 142).[114]

A gazdaság esetében is beleütközünk tehát a mérési módszerek kicsiszolatlanságából fakadó pontatlanságok problémájába: „[a] jelenlegi statisztikai rendszerek egyszerűen alkalmatlanok az „új gazdaság" teljesítményének mérésére. Ebben az esetben pedig csak annak felmérését lehet megkísérelni, hogy az „új gazdaság" technikai feltételei milyen mértékben állnak rendelkezésre az egyes országokban. Erről már bőven vannak adatok a világ számos gazdaságára vonatkozóan." – állapítja meg Török (2003: 12) Landefeld és Fraumeni cikke (2001: 37-38) nyomán. A már idézett Székely-Doby még tovább megy és a technológiák elterjedésének mérésével kapcsolatban is igen szkeptikus: „[a] technológiák elterjedését a gazdaságban igen nehéz – még ha hozzávetőlegesen is – megmérni." (Székely-Doby, 2003: 142).

Ugyanoda érkezünk tehát, ahová a kutatásról szóló korábbi fejezetben, az egyszerű felkészültségre, gyakoriságra és intenzitásra koncentráló, technikai eszközöket középpontba állító mérések szinte kizárólagos hegemóniájához. Ezért nem véletlen, hogy a legtöbb vizsgálat legfeljebb a tágan értelmezett technikai feltételekre koncentrál, ezek ugyanis

[114] A Solow-paradoxon a Nobel-díjas közgazdász sokszor idézett, 1986-ból származó kijelentése: „A számítógépek hatását mindenhol megfigyelhetjük, kivéve a termelékenységi statisztikákat." (Czakó, 2003: 115).

legalább részben láthatók-mérhetők. Ez azonban egyrészt merész leegyszerűsítés, másrészt érintetlenül hagyja a technológia tágabb gazdasági hatásait, az „új gazdaság" több rétegét.

Még a tág kiindulási pontot választó, az új gazdaságot átfogóan meghatározó megközelítések is alapvető módszertani problémákkal küszködnek. Ez a helyzet figyelhető meg például Marcin Piatkowski sokat hivatkozott *New Economy Indexe* (NEI) esetében is, ami a mérhető változások összesítésére mintegy tíz területet tartalmaz:

1. szabályozás és törvényi háttér
2. infrastruktúra
3. nyitottság a kereskedelemben
4. pénzügyi rendszer
5. K+F költés
6. humán tőke
7. munkaerőpiaci rugalmasság
8. termékpiaci rugalmasság
9. nyitottság a külföldi befektetések felé
10. makrogazdasági stabilitás. (Piatkowski, 2003, Ark – Piatkowski, 2004)

Bár, jól látható, hogy Piatkowski nem pusztán a technológiai feltételekre redukálja vizsgálódását, a lehető legtágabban megválasztott adatai nem feltétlenül a szűken vett „új gazdaságot" mérik. A NEI a módszertani hiányosságok[115] ellenére jelenleg mégis az egyik legfigyelemreméltóbb kísérlet az „új gazdaság" megragadására, bár a pontatlanságok mellett, miatt(?)úgy tűnik, hogy nem egészen azt méri, amire kitalálták, sokkal inkább egy általános gazdasági fejlettség összehasonlítására alkalmas, mintsem az „új gazdaság" elterjedtségének számszerűsített összegzésére.[116]

Végeredményben azt láthatjuk tehát, hogy a definíciós és a mérésbeli problémák miatt leggyakrabban az „új gazdaság" leegyszerűsített, technológiai képével találkozhatunk. Nem más a helyzet idehaza sem, amikor a politikai és gazdasági szereplők idevágó aktivitásáról van szó, de Magyarországon nem is csupán a leszűkítő szemlélet és implikációi jelentenek problémát, hanem az általában vett fejlettség sajátos kettőssége is, így ezzel foglalkozunk a továbbiakban.

A magyar helyzet: sajátos kettősség a fejlettségben

> „Ha az ember a szakmai sajtóból és a szakfolyóiratokból próbálja megállapítani, hogy Magyarország informatikai alapú modernizációs helyzetképének milyen a hazai megítélése, sajátos kettősséget figyelhet meg. Magyarországnak az „új gazdaság" körülményei közötti helytállási képességéről szólva, a hazai szaksajtó egy része kizárólag az információtechnológia és az internet hazai – relatíve jelentéktelen – szerepéből indul ki, és vérmérsékletétől függően fest drámai képet a lemaradás végveszélyeiről. A közgazdász szakma ugyanakkor főként a termelési és kereskedelmi adatokat veszi figyelembe, és megállapítja, hogy Magyarország, az EU-csatlakozás előtt álló többi országgal összehasonlítva, jóval magasabb technológiai szintű termékekre specializálódott. Az információ- és kommunikációs technológiai szektor termékei

[115] Ahogy Török (2004) megállapítja, Piatkowski – minden módszertani egzaktság ellenére – a tíz terület többségén pontatlan adatokkal kénytelen dolgozni: „[a]z összetevők közül azonban legalább négy csak közvetve vagy becsléssel mérhető, több másiknak pedig nincs egységesen elfogadott egyetlen mutatója. Egyes mutatók (például az 5. és a 6. vagy a 4. és a 10.) erősen korrelálhatnak egymással." (Török, 2004).

[116] Ismét Török szerint: „[m]ásrészt az összes felsorolt összetevő jó értéke együtt inkább egy sikeres és gyorsan növekvő gazdaság, mint egy dinamikus új gazdaság ismérve lehet. […] Huszonhét átalakuló ország 2001-es NEI mutatói alapján a sorrend meglepően hasonlít a gazdasági fejlettség, illetve az integrációs érettség ismert ranglistáihoz: 1. Szlovénia, 2. Csehország, 3. Magyarország, 4. Észtország, 5. Szlovákia, 6. Lengyelország, 7. Bulgária, 8. Lettország, 9. Litvánia, 10. Horvátország, a 24-27. helyeken pedig Üzbegisztán, Albánia, Bosznia-Hercegovina és Szerbia-Montenegró húzódik meg (Piatkowski, 2003. 21)." (Török, 2004).

kiemelkedő arányt képviselnek feldolgozóiparunkban, vagyis „nyugodt jövő elé nézhetünk”: a fejlett világban új vezető iparág jelent meg és Magyarországon is ez adja a növekedés dinamikáját.” (Szalavetz, 2003a: 68).

A magyar fejlettség és a jelenlegi fejlesztési irányok tárgyalásánál a fentieknek megfelelően a kiindulópontot alapvetően két, egymással szoros összefüggésben és látszólagos ellentmondásban álló tény jelenti:

- Egyrészt az információtechnológiai eszközök elterjedtségének az alacsony mértéke, az alacsony internet penetráció, elsősorban a lakosság (mint potenciális B2C piac) körében, illetve ezeknek az eszközöknek az alacsony használata és az e-gazdaság egészének elenyésző mérete (például az e-kereskedelem teljes kereskedelmen belüli súlya).
- Ugyanakkor ennek a relatív elmaradottságnak ellentmondóan az a tény, hogy a csúcstechnológiai ágazatok GDP-hez való hozzájárulása meghatározó mértékű és az ICT iparnak a magyar exporton belüli szerepe igen jelentős.

Az utóbbit tekintve elmondható, hogy a csúcstechnológiai és a közepesen csúcstechnológiájú ágazatok GDP-hez való hozzájárulásának aránya Magyarországon 1998-ban együttesen 10,3%-os volt, ami mind az EU akkori átlagát (8,4%), mind az OECD-országok átlagát (8,8%) meghaladta. A csúcstechnológiai ágazat exporton belüli súlya eközben 26,3%-os volt, ami szintén meghaladta az EU (22%) és az OECD (25%) átlagot. A teljes képhez hozzátartozik azonban, hogy az ipar egészének részesedését tekintve Magyarország a hat legmagasabb ipari hányadú ország csoportjában volt található az OECD-ben (24,1% az ipar részesedése a teljes bruttó hozzáadott értékből), mégpedig az alacsony termelékenységi szintű országok között (az USA termelékenységi szintjét 100-nak tételezve, a magyar adat 45), Csehországgal és Koreával együtt. (Inzelt et al 2003, 61-62). Tehát más OECD-s országokkal ellentétben a szolgáltató szektor fejletlenebb és a termelékenység is alacsonyabb szintű Magyarországon.

De visszatérve az exporthoz, ez túlnyomórészt nagy multinacionális vállalatok hazai leányvállalatainak köszönhető, a 10 legnagyobb magyar exportőr közül szorosan véve öt az információtechnológiai és elektronikai iparhoz tartozik, további négy pedig a járműgyártásban érdekelt. Kettőt leszámítva – a MOL-t és a NABI-t – nagy multinacionális márkákról van szó, és ez utóbbi kettő is aktív részese a globális hálózatoknak:

Táblázat. A 10 legnagyobb exportárbevételű cég Magyarországon 2001-ben (Figyelő Top200, 2002)[117]

Millió forint/HUF million

Rangsor az exportárbevétel		A gazdálkodó neve	Export-árbevétel	Exportárbevétel változása	
nagysága szerint	Változása szerint			m HUF	%

[117] Egy évvel később, kisebb változások után, a sorrend a következőképpen alakult (Figyelő TOP200, 2003: 40):
1. Audi Hungária Motor Kft.,
2. Flextronics International Kft.,
3. Philips Magyarország,
4. GE Hungary Rt.,
5. Mol Magyar Olaj és Gázipari Rt.,
6. IBM Storage Products Kft.,
7. Opel Magyarország Autóipari Kft.,
8. Samsung Electronics Magyar Rt.,
9. Borsodchem Rt.,
10. NABI Észak-Amerikai járműipari Rt.

Rank in		Name of company	Export revenue	Change	
export revenues	nominal change				
1.	98.	**Audi Hungária Motor Kft.**	853 000	-46 695	-5,19
2.	100.	**IBM Storage Products Kft.**	543 819	-88 379	-13,98
3.	97.	**Philips Magyarország***	533 001	-39 087	-6,83
4.	1.	**Flextronics International Kft.**	532 466	411 021	338,44
5.	2.	**Nokia Komárom Kft.**	341 034	185 199	118,84
6.	99.	**Mol Magyar Olaj és Gázipari Rt.***	156 805	-55 496	-26,14
7.	96.	**Opel Magyarország Autóipari Kft.**	147 306	-29 992	-16,92
8.	3.	**NABI Észak-Amerikai Járműipari Rt.***	101 793	34 139	50,46
9.	9.	**Suzuki Rt.**	99 012	14 354	16,96
10.	6.	**Samsung Electronics Magyar Rt.**	93 600	25 634	37,72

** Konszolidált adatok*

Ahogy azt a negyedik fejezetben is láthattuk a csúcstechnológiájú iparágak termelésen és exporton belüli relatíve nagy súlya azonban nem jelenti azt, hogy ennek hatása tágabb körben, tehát az ICT-iparon kívül is érezhető volna az országban, illetve, hogy ezeknek a cégeknek a működése, hazai jelenléte a magyar állam, vagy a magyar gazdaság „érdeme" volna, döntéseire jelentős hatással bírnának. Ezeknek a cégeknek a működése meglehetősen zárványszerű:

> „[g]ondoljunk arra: a mai magyar export néhány sikeres terméke, sikeres termékcsoportja, vagy sikeres cége, például az Audi és az IBM magyarországi leányvállalata magyar szempontból mennyire igazi versenyben mérettetik meg? Mindkettő egy zárt, vállalaton belüli beszállítói rendszernek az egyik végpontja Magyarországon, és annak a vállalatnak a vállalaton belüli értékesítési csatornáin szállít ki Németországba. A magyar telephely versenyképességének ez a kérdése eldőlt akkor, amikor ezt a telephelyet az IBM vagy az Audi kiválasztotta." (Török, 2001: 9, idézi Szalavetz, 2003b: 104).

Még, ha azért a verseny Szalavetz szerint nem is ennyire zárt és Töröknek csak részlegesen van igaza, ezeknek a cégeknek a sikeres export-pozíciói nem az egész magyar gazdaságot jellemzik, hiszen ezeket a termékeket nem magyar fejlesztések mentén hozzák létre, túlnyomórészt exportálják és nem idehaza használják fel őket, tehát ezek az adatok nem a teljes gazdaság, pláne nem az ország egészének a fejlettségét, felkészültségét mutatják az információs társadalomra.

Az átfogó gazdasági és társadalmi hatásokhoz egyrészt az információs és kommunikációs technológiák vállalatokon belüli elterjedésére volna szükség, másrészt, még tágabb körben a társadalom meghatározó hányadának kellene rendelkeznie ezekkel az eszközökkel, az azok használatához szükséges ismeretekkel, végül a fizikai és a kognitív hozzáférésen túl ténylegesen is alkalmazniuk kellene ezeket az eszközöket a mindennapok során, mind a munkahelyeken, mind otthon. Ez egyrészt azt jelentené, hogy a jelenleginél nagyobb lenne (a nem csak a gazdaságban) foglalkoztatottak felkészültsége, másrészt az így létrejövő piac (mind az eszközöket, mind az ezek segítségével igénybe vehető szolgáltatásokat tekintve) elegendő méretű ahhoz, hogy eltartson egy erre szakosodott ipart, illetve megfelelő fogadókészséggel rendelkezzen az általában vett, nem IT-tárgyú e-kereskedelem, valamint az információs társadalmi átalakulások felé. Egyelőre azonban a csúcstechnológiájú iparok hazai jelenléte zárványszerű, sem a gazdaság, sem a társadalom

általános felkészültségére nincs túl nagy hatással. A fejlettség tehát részben látszólagos, ahogy Chikán Attila egy 2003-as interjúban fogalmazott:

> „„Dualitást" és abban az értelemben látok, hogy a magyar gazdaságban valóban nem az információtechnológia egyéb gazdasági ágazatokba való átgyűrűzése adja a gazdasági növekedés hajtóerejét. Nagyon súlyos a lemaradás a hazai tulajdonú kis- és középvállalatok informatizáltsági szintje tekintetében. Ez a lemaradás nem hozható be egy-két éves fejlesztési programokkal, hosszú távú képzésre, jelentős beruházásokra van szükség." (Szalavetz, 2003a: 70)

Ennek a szinte kizárólag a csúcstechnológiájú iparokra szűkülő, a társadalmat mélyebben nem érintő és országon belüli piacot létre nem hozó fejlődésnek a megítélése azonban nem egyértelmű a gazdasági szereplők és a politikai döntéshozók között. Vannak, akiket kétségbe ejt a fejlődés féloldalassága, mások viszont vagy egyáltalán nem érzékelik ezt a kettősséget, vagy nem fogják fel tragikusan azt. Mindennek hátterében a modernizációnak az „új gazdaság" témaköréhez kapcsolódó két alternatíváját lehet felfedezni. Az „új gazdaság" az EU-hoz csatlakozó országokban egyrészt *tágabb értelemben* a kapacitások és a struktúrák korszerűsödését jelentheti, másrészt viszont az újfajta modernizáció – egy sokkal *szűkebb értelemben* – csupán a gépekben és a berendezésekben testesül meg, azokra korlátozódik. (Török, 2003: 8). Ez a kettősség nem különösebben meglepő, tekintve az „új gazdaság" körüli fogalmi zűrzavart, hogy hol tágabban, hol szűkebben húzzák meg határait. A két modernizációs felfogás azonban két teljesen eltérő cselekvéstervet, imperatívusz-rendszert hoz magával. Az első, tágabb felfogás a teljes gazdaság és társadalom modernizációjával számol és hívei addig nem lehetnek elégedettek, amíg a struktúra egésze nem modernizálódik. A második megközelítést vallók viszont sokkal hamarabb megelégedhetnek, számukra a modernizációt a gépek-berendezések testesítik meg, elegendő tehát, ha ezeket gyártják, használják, azok társadalmi-gazdasági struktúrára tett hatásaitól függetlenül. Míg az első megközelítést vallók számára kétségbeejtő, hogy a gazdaság egészének struktúrája nem korszerűsödik a csúcstechnológiai ipar mutatói ellenére, addig a második elképzeléshez ragaszkodók számára megnyugtató kiindulópont az erős csúcstechnológiai ipar, még ha számos tennivaló is van a gépek-berendezések elterjesztése terén.

Bár ez alapján nem eldönthető igazán, hogy inkább reménykednünk vagy teljesen kétségbeesnünk kellene a hazai helyzet alakulása láttán, egy másik elmélet szerint viszont a jelenlegi állapot nemhogy nem elég a világ élvonalába való bekerüléshez, de még a követők első csoportjában sem feltétlenül biztosít tartós helyet. Jeffrey Sachs, a Harvard Egyetem professzora szerint:

> „[a]z „új gazdaság" modernizációs szerepe eltérő aszerint, hogy az adott ország miként vesz részt az „új gazdaság" kiépülésében. Ha jelentős közreműködő a *fejlesztésekben* is, akkor ott **fejlesztői modernizációról** beszélhetünk. Ha viszont olyan országról van szó, amely mindenekelőtt *alkalmazóként vagy felhasználóként* tekinthető az „új gazdaság" részének, akkor ez már inkább **felhasználói modernizáció**." (Török, 2003: 9, kiemelés az eredetiben).

A fejlesztői modellhez csupán mintegy kéttucat ország tartozik, ezek képesek az „új gazdaság" termékeit és szolgáltatásait kifejleszteni, pl. Nyugat-Európa egy része (leszámítva Portugáliát, Görögországot, sőt nagyrészt Spanyolországot és Olaszországot is), Kelet-Közép-Európa egyes kisebb országrészei és városai, Észak-Amerika, Izrael, és Ázsiából Japán, Dél-Korea, Tajvan, Szingapúr, valamint egyes országrészek pl. Kínából. A felhasználói országok számát Sachs mindösszesen három-négy tucatra teszi, a további 120-130 ország azonban még felhasználóként sem képes az „új gazdaság" technológiájának vagy kultúrájának a befogadására. Ez utóbbi országokban az „új gazdasághoz" köthető termelés szinte kizárólag az importon keresztül ölt testet – vagyis bár ezekben az országokban is van internet használat,

vannak számítógépek, stb., de sem a fejlesztések irányának a meghatározásában, sem a felhasználói innovációban nem vesznek részt az itt élők.

Ezeket a modernizációs modelleket tekintve a fentebbi kettős kiindulópont – a csúcstechnológiai ipar termelési adatai, illetve az információtechnológiai eszközök gazdasági elterjedtsége, használatának kiterjedtsége – alapján, végeredményben sajátságos, paradox helyzetben található hazánk. Miközben Magyarországon magas a csúcstechnológiai export, ez bizonyos megszorítások miatt (nem saját K+F alapján működik, tehát nem saját fejlesztés, vámszabad területen és alapvetően exportra termelés) nem azonos a *fejlesztői modernizációs modellhez* való tartozással. Sőt, a technológia alacsony társadalmi-gazdasági elterjedtsége és szűk körű felhasználása miatt Magyarország nem igazán tekinthető egyértelműen felhasználói országnak sem. Mindent összevetve egy részleges, az ország bizonyos szűk részeit érintő fejlesztői modernizációról beszélhetünk, ami egy lassú felhasználói modernizációval párosul. Mindez egyelőre elegendő a globális munkamegosztásban való részvételre, azonban bizonyosan nem elegendő a kiugráshoz, gyorsított modernizációhoz és gazdasági struktúraváltáshoz.

Fejlődés a cégek felől: a felhasználók és az állam kettős szorításában

A fentebb ismertetett általános mérésbeli és szemléleti okok miatt idehaza sem teljesen látni az „új gazdaság" megjelenésének tágabb kihatásait, az információs- és kommunikációs technológia elterjedésének közvetett eredményeit. Pedig ez a hatás mind a cégek, mind a gazdaság egészében egészen biztosan létezik, még ha nem is akkora mértékű, mint az oly sokszor hivatkozott amerikai gazdaságban.[118] A rejtőzködés idehaza feltehetően azért is erősebb, mert a látható, gyakorta vizsgált tényezők – a technikai feltételek-adottságok – más országokénál alacsonyabb fejlettséget mutatnak.

A cégek saját megítélésük szerint a címben említett módon egy kettős szorításban találhatók, amiben inkább a gazdaságon kívülálló tényező a meghatározóak:

1. felhasználók, megrendelők felől: kicsi a piac, lassú a fejlődés,
2. állam felől: a központi kezdeményezések köre szűk, a tudatosság nem megfelelő, a szabályozás általában nem versenybarát, mindent összevetve ezen a téren nem igazán piacot támogató az állam.[119]

[118] Török szerint: „[a]z „új gazdaság" súlyát a fejlett országokban csekélynek, az átalakuló gazdaságok nagy többségében pedig marginálisnak tekinthetjük. […] Jelenleg még Kelet-Közép-Európában is azt láthatjuk, hogy az „új gazdaság" a technikai feltételek felől tekintve alig létezik, viszont valószínű, hogy a vállalati magatartási normákat – különösen az informatikai iparban, a pénzintézeti és a tanácsadási szolgáltatási szektorban – már aránylag széles körben befolyásolja." (Török, 2003: 8)

[119] Ez egy visszatekintő, összegző értékelés, a jelenre vonatkozó, biztatóbb előjelű változásokról lentebb szólok. Az ide sorolható példák a teljesség igénye nélkül: az ICT eszközök tartósan magas ÁFA-tartalmának kérdése, az ICT eszközökre vonatkozó vámszabályok és a szingapúri egyezmény (Information Technology Agreement) alá nem írása (amik érzésem szerint szoros összefüggésben állnak azzal a jelenséggel, hogy több nagy, hardvert importáló cég – pl. az azóta már megszűnt Portocom Rt. – vezetősége is csempészés gyanújába keveredett az elmúlt években).

Hosszú távon fontos konfliktus-forrás a „lukas" gazdasági szabályozás, a régi szabályozások tarthatatlansága, átfordíthatatlansága az új rendszerre, ami kiemelt probléma az egész régióban, különös tekintettel a távközlési versenyre (ld. az Egységes Hírközlési Törvény körüli „huzavonát" és azt a tényt, hogy néhány éven belül ez a második ilyen átfogó szabályozás a területen). Ugyancsak problematikus többek között az elektronikus aláírás hazai alkalmazása – hiába van törvény, a végrehajtása évek óta késlekedik; a sokáig érvényben lévő egyhatodos korlátozás a kábeltévés piacon, az emlékezetes szabályozási fiaskó a drótnélküli hálózatok használata kapcsán; vagy a reprográfiai díj bevezetése a nyomtatóknál.

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy – a rendelkezésre álló adatok alapján – kijelenthető: lemaradunk más országokhoz képest. A kettős szorítás létezésének van azonban egy ennél sokkal fontosabb következménye, mégpedig, hogy úgy jelenik meg, mintha kizárólagos volna a folyamatok meghatározásában: a gazdasági szereplők körében ugyanis kialakult az a sajátos felfogás, hogy az előrelépés a felhasználók és az állam hibájából, felkészületlenségéből, szűklátókörűségéből nem valósulhat meg. Ez olyan erős meggyőződés, amely jelentős hatással van a szereplők döntéseire, a kialakuló diskurzusokra és jelentős részben – ha nem is teljes egészében – áthárítja a gazdaság, valamint a cégek felelősségét rajtuk kívül álló tényezőkre, úgy állítva be a helyzetet, mintha önhibájukon kívül kényszerpályán mozognának.[120]

Összecsúszik tehát a mérésbeli problémákból fakadóan a teljes képet egyébként felmérni képtelen adatok, illetve az azok okait értelmező bújtatott felfogás, hogy kinek is „köszönhető" mindez. Az adatokat látva nem is annyira számokat látnak a szereplők, hanem önigazolást. Ezért is zavaró, ha az ennek az állandósult képnek nem megfeleltethető adatsorok jelennek meg valamely részterületre vonatkozóan, mivel nem működik az automatikus felfogás és nehéz megmagyarázni, hogy vajon mi is történhetett. Valójában azonban nem csak a felhasználók-megrendelők és az állam tehető felelőssé a lemaradásért, hanem minden szereplő, így maguk a cégek is. A kettős szorítás *létezik*, de ez nem jelenti azt, hogy *csak ez* létezik. Alapvetően tehát ettől a két tényezőtől és legalább ugyanilyen mértékben a gazdasági szereplőktől függ, hogy a jelenlegi pozícióból mennyiben és hogyan képes elmozdulni a magyar információs társadalom és gazdaság. Ezzel nem azt állítom tehát, hogy lemaradásunk ne lenne igazi és kézzelfogható, viszont sajátosan kontextualizálódik.

Az egyre nyomasztóbb hangulatot jól jellemzi, hogy 2004-ben már Romániával „riogatták" a közvéleményt, az adatok alapján egyébként nem egészen alaptalanul. Az Informatikai Vállalkozások Szövetsége (IVSZ) például több hazai cégre hivatkozva az internet penetráció alacsony voltára és lassú ütemű növekedésére utalva kongatta meg a vészharangot:

> „Az információs társadalom építésében egyre élénkülő nemzetközi versenyt tekintve hazánk pozíciói romlottak: a rendelkezésre álló, nehezen összevethető hazai és nemzetközi kutatások alapján hazánk a számok tükrében Magyarország (sic!) az információs társadalom kiépítésében egyre inkább lemarad, nem csupán a fejlett nyugat-európai országokhoz, hanem a csatlakozó országokhoz képest is. Itthon 25% körüli az Internet penetráció, amely évente 3%-ot nő (WIP 2003), ez az érték jelentősen elmarad az Európai Unió 50% körüli átlagához képest. Több kutatóintézet egybevágó mérései szerint a régió vezető országa Ausztria, ahol a lakosság 53%-a Internet használó, ez a szám Szlovénia esetében 50%, Csehország esetében 33%.

[120] Ezt kettős szorításból fakadó sajátos látásmódot koncentráltan lehet tetten érni a szakmai konferenciákon, azok diskurzusaiban, központi témáiban, kérdésföltevéseiben, konklúzióiban. Például a 2002-es Internet Hungary konferencián: „a piac (illetve jelen esetben az egyik meghatározó cége) a saját szerepével kapcsolatban csak azt tudta kiemelni, hogy *megpróbálják "követni a kormány törekvéseit"*. […] Beck György bemutatta azokat a tényezőket is, amelyek talán nagyobb teljesítményt adhatnának az országnak a sztrádán. Ilyen például az EU-csatlakozás, az *államigazgatás korszerűsítése* és a *felhasználói nyomás*. […]Új Péter egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy véleménye szerint bőven elég lenne a gyorsítósáv eléréséhez, ha biztosítanák a lehetőséget az emberek számára a PC és az internet eléréséhez. A többit megoldja maga a társadalom, *nem kell itt túlzott kormányzati szerepvállalás*. Ezzel az állásponttal a többi előadó *messze nem értett egyet*." (Molnár, 2002, kiemelés tőlem, P.R.). „[A] rendezvényt *Nádori Péter* (HVG Online) – kissé pongyolán idézett – gondolata foglalja össze, aki szerint a két nap leggyakoribb szavai a minisztérium, kormányzat, központ és támogatás voltak – amitől (nem csak neki) borzongott a háta…" (Eckert, 2002). Csupán a konferencia záró paneljében a nem gazdasági szereplők részéről merült fel az eretnek kérdés, hogy vajon – idézem – „az összefogásra képtelennek mutatkozó gazdasági szektornak önszerveződve, vagy az állami szférával is összefogva kéne-e már lépnie a "közjó" érdekében." A konferencia konklúzióját végül így fogalmazta meg Eckert: „A gazdasági szereplők mintha kicsit a kelleténél többet mutatnának a kormányzatra. A kormányzat pedig csak miniszteriális szinten mutat határozottságot és sodró lendületet." (Eckert, 2002)

> Magyarország éppen csak megelőzi Romániát, de elmarad Szlovákia és Horvátország mögött. (INFINIT: Internet penetráció KÓD Gazdasági- és Médiakutató Intézet).” (IVSZ, 2004)

De nem sokkal volt jobb az IT-piac megítélése sem 2004 elején, szintén az IVSZ részéről:

> „Az IDC kutatásai szerint világviszonylatban 2003-ban 1,9 %-os növekedés történt az IT piacon, a következő 5 év átlagos növekedési rátáját azonban 5-6% közé jósolják. Magyarországon a számítástechnikai eszközök piaca az IVSZ előzetes becslése szerint 14-18%-ot, a szoftver-piac 12-14%-ot, a távközlési piac 6-8%-ot, az Internet piac pedig 20 és 25% között nőtt az előző évhez képest. Ezek – az egyes piacokon bekövetkezett egységár-csökkenésekkel együtt – összességében mintegy 10%-os bevétel-növekedést hoztak a magyarországi ITC (sic!) piac vállalkozásainak. Az általános gazdasági recesszió következtében az állam és a nagyvállalatok is elhalasztották azokat az informatikai nagyberuházásokat, amelyek a magyar informatikai cégeknek évente több százmillió dolláros megrendelést és jelentős fejlődési esélyt jelentenek. […] Az első félévben nem indult érdemi méretű állami nagyprojekt, ami igen jelentős egy olyan piacon, ahol 30-40 %-os az állam szerepe.”

Azért némi optimizmusra ad okot az IVSZ szerint, hogy 2003-ban nőtt a PC-k száma és a megrendelések hiánya ellenére az állam tevékenysége is erősödött bizonyos szempontból:

> „Magyarországon 2003-ban az IDC szerint 290 ezer PC fogyott el. Ez mindenféleképpen nagyon komoly lökés, Magyarországon a háztartási számítógép-elterjedtség meglehetősen alacsony, 33 % körüli, amely a program segítségével közelíthet az Európai Uniós átlaghoz. […] A Kormányzat tevékenységét tekintve a 2003-as év eredményei között említhető az új Elektronikus Hírközlési Törvény, amely új verseny-, jogi- és együttműködési kereteket biztosít a távközlési szolgáltatók számára. Az IT szektornak ez előrelépést jelent, hiszen kiegyensúlyozottabbá és a felhasználók számára érzékelhetően olcsóbbá teheti a távközlési szolgáltatásokat. Ugyancsak jelentős eredménye a tavalyi évnek az eEurope program célkitűzéseivel összhangban elkészült Magyar Információs Társadalom Stratégia (MITS), amelynek elkészítésében az Informatikai Vállalkozások Szövetsége intenzíven részt vett. Ezenkívül elindult néhány nagyon fontos program is, például a Sulinet Expressz Program, amelynek keretében 20 milliárd forint feletti forgalom mellett körülbelül 25 ezer darab számítógép és százezres nagyságrendű egyéb elektronikai, informatikai termék került a fogyasztókhoz.” (IVSZ, 2004)

Az előrelépések ellenére nemzetközi összehasonlításban azonban továbbra is jelentős Magyarország lemaradása, nem csak a felhasználókat, vagy a piacot és az állami megrendeléseket tekintve, hanem magát az „új gazdaságot” is. A területet elég szűken felfogó eEurope+ Final Progress Report (EFPR, 2004) szerint a website-tal rendelkező cégek (EFPR, 2004: 34), azon cégek aránya, amelyek fogadnak online megrendeléseket (EFPR, 2004: 34), azon cégek aránya, amelyek bevételének legalább 1%-a az e-kereskedelem tevékenységből származik (EFPR, 2004: 35), az online vásárló cégek aránya (EFPR, 2004: 36) és az online fizetést lehetővé tévő cégek (EFPR, 2004: 36) tekintetében is lemaradt Magyarország a csatlakozó országok többségéhez képest. A 2002-es adatok szerint hazánk minden említett területen a leszakadók csoportjában, és többnyire Romániával vagy Bulgáriával található egy szinten.

Persze, ahogy fentebb említettük, ez az e-kereskedelemre, online jelenlétre fókuszáló megközelítés nem írja le az „új gazdaság” egészét, annak csak a „kemény magjára” koncentrál. Nem ritka tehát az „új gazdaság” ilyen értelmű leszűkítése idehaza sem. Ezt tekintve egyértelműen gyászos kép festhető a magyar „új gazdaságról”, hiszen egy-két kivételtől eltekintve idehaza nem beszélhetünk dotkom sikerekről vagy nagy befektetésekről és nem virágzik az online kereskedelem sem, Magyarország kimaradt a dotkom szektor felfutásából.

De az ettől tágabb, a *hardver-szoftver ipart*, a *kommunikációs eszközgyártást*, valamint az ezekhez köthető *szolgáltatásokat* megtestesítő IT-iparra koncentráló elképzelés szerint is

több területen (különösen a számítógépek és internet használata terén, leszámítva például a mobiltelefóniát) jelentős az elmaradottságunk.

Néhányan azonban kitörési lehetőséget látnak az „új gazdaság” kiépítésében, de ez is sajátos kelet-közép-európai módon ölt testet, egyrészt egyelőre inkább beszélnek róla, semmint, hogy kézzelfogható programok vagy előrelépés lenne ezen a téren, másrészt sokkal inkább felülről jövő erőként a *megteremtéséről* és nem alulról jövő erőként a *kialakulásáról* van szó. Remek példa erre a sajtóban egy ideig igen felkapott Talentis-program, amely „magyar Szilícium-völgy”-et (vagy másként tudásalapú régiót, regionális innovációs klasztert, közép-európai innovációs övezetet, tudásvölgyet) kíván létrehozni kisebbségi állami támogatással a Zsámbék-medencében.[121] A program 2003-as bejelentése óta azonban keveset hallani a kezdeményezésről, és bár ez az ötletgazdák szerint a magyar gazdaság „kitörési pontja” lehet, vannak, akik ezzel egyáltalán nem értenek egyet:

> „Csath Magdolna közgazdász (aki az országgyűlési választásokon még Budapesten indult a MIÉP színeiben) nem érti, honnan veszik a 2 százalékos GDP-növekedést és az 50 ezer új munkahelyet, miközben nincsenek egyértelműen kitűzve a célok, nem látni a hozzárendelhető erőforrásokat és a befektetőket; a gazdasági, társadalmi környezet kiszámíthatatlan változásáról nem is beszélve. "Azon még elnevetgéltem, hogy a 'Miért van szükség például golfpályára?' kérdésre a válasz: 'Hogy legyen fenntartható fejlődés.' Az viszont már elkeserített, amikor az összes felmerülő óhajra (újítsák fel az iskolát, legyen jobb a közvilágítás stb.) gondolkodás nélkül rábólintottak, a többség pedig elhitte."” (Bogár, 2003)

Mindenesetre a Talentis megállapodott több önkormányzattal, minisztériumokkal, az Akadémiával, a Földalappal stb. tehát a projekt több mint ötlet, bár messze van a megvalósulástól.

Még ha az „új gazdaság”, mint kitörési pont a Talentis program jelenlegi állapota alapján „légvárnak” is tűnhet, egyrészt ez a megalománnak tűnő elképzelés nem kizárólagos, tehát nem feltétlenül ez A Kitörés, másrészt minden kétkedés ellenére sem lehet figyelmen kívül hagyni a gazdaság modernizációjának „új gazdaságra” vonatkozó körülményeit. A Talentison túl léteznek más, például állami kezdeményezések a területen. Az állammal kapcsolatos gazdasági elvárásoknak (kiszámítható makrogazdasági környezet megteremtése és fenntartása, szociális elkötelezettségek fenntartása és teljesítése, a gazdaság versenyképességének elősegítése; Czakó, 2003: 114) találkozniuk kell egy, az információs társadalmat gazdasági szempontból erősítő irányvonallal. Erre láthattunk példát a hatodik fejezetben, a Széchenyi-terv kapcsán, hiszen ez a program a globális információs gazdaság kontextusából indult ki. A gazdasági környezet „kikényszerített” informatizáltsága az „új gazdaság” konszolidálódása után, ha lehet még erősebben hat. Ezt a 2002 után hivatalba lépő

[121] „A Talentis regionális térségfejlesztési program célja az, hogy a következő 20 év alatt csaknem 300 projekt révén, egyebek között egyetemváros, innovációs központ és technológiai park felépítésével, 75-80 százalékban magántőkéből, illetve 20-25 százalékban EU-s és nemzeti támogatásból létrejöjjön az első közép-európai tudásvölgy a Zsámbéki-medencében.
[…] A következő 20 év során csaknem 12 milliárd euró értékű beruházás valósulna meg itt, s az 50 ezer munkahelyet létrehozó fejlesztés Magyarország és Közép-Európa vezető régiójává avathatná a Zsámbéki-medencét. A Talentis központi projektjei nemcsak országosan, hanem helyben is hatalmas tudástőkét generálnának, lehetőséget teremtve az ott élőknek arra, hogy részesei legyenek a tudásvezérelt gazdasági fejlődésnek. A Zsámbéki-medence térségének fejlesztései "svájci színvonalú életkörülményeket teremtenének" az itt élő és dolgozó emberek számára.
[…] A programban érdekelt magánbefektetők 5 milliárd forintot biztosítottak saját forrásaikból a projekt elindítására. Érthető törekvés, hogy valamikor vissza is szeretnék nyerni befektetésüket egy olyan beruházási program nyomán, amely szakértők szerint 2 százalékkal járulna hozzá a GDP növekedéséhez, az állam pedig négyszeresen kapná vissza azokat a forrásokat, amelyeket erre szán.” (Kirajzolódik a magyar Szilícium-völgy, 2003).

kormány is felismerte[122], még ha az információs társadalom építésének programja nem is átfogóan, hanem egy informatikai ágazatra korlátozódó formában valósul is meg. Az informatikai tárca vezetője szerint:

> „a 2003-2006-os időszakban kiemelt feladat a gazdaság hatékonyságának és a versenyképességnek a növelése, melyhez elengedhetetlen az IT iparág fejlesztése, a versenyképes távközlés. Ennek eredményeként beindulhat az e-gazdaság, melyet segíteni fog az elektronikus aláírás rendszerének kiépítése." (Medgyessy: versenyképességünk az informatikától függ, 2003)
>
> „Magyarország több területen elmarad a csatlakozó és tagjelölt országoktól: nálunk a használják a legkevesebben az internetet, e-kereskedelem és az e-banking szolgáltatások pedig fejletlenek. […] A jogharmonizáción túl vagyunk, ami hátravan, az a teljes gazdasági integráció és a termelékenység javítása – fogalmazott a miniszter." (Közepest kaptunk információs társadalomból, 2004)

Nem véletlen tehát, hogy a terület megjelenik a Nemzeti Fejlesztési Terv Gazdasági Versenyképesség Operatív Programjában is, annak negyedik prioritásaként, amely „az elektronikus gazdaság és kereskedelem, az információs iparág, az elektronikus közigazgatás fejlesztését és a szélessávú távközlési infrastruktúra bővítését támogatja 2004 és 2006 között összesen 35 milliárd forint értékben." (Az IHM értékelte saját eddigi teljesítményét, 2004). Ezt a keretet ugyanerre az időszakra a várakozások szerint további 25 milliárd forint egészíti ki az EU strukturális alapjából.

Mindez azonban arra utal, hogy a kormányzat egyelőre a szűken vett „új gazdaság" megközelítés mentén a folyamatok központjában elhelyezkedő ágazat modernizációja mellett tette le a voksát és nem átfogó „tigrisugrásban" gondolkodik, amely az egész gazdaságot érintő átalakítást és a fentebbi összeg sokszorosának az átcsoportosítását igényelné. Így elképzelhető, hogy továbbra is megmarad az iszapbirkózás, ami a cégek, a felhasználók és a kormányzat között zajlik a területen immáron évek óta.

Befejezés: reménykedés, tanácstalanság és felzárkózási kényszer

Mindent összevetve Magyarországon az „új gazdaság" fejlődése ellentmondásos. Alacsony a fejlettség, zárványszerűek az előremutató folyamatok, a fejlesztők – tehát a szereplők – részéről pedig egy az informatikára és az e-kereskedelemre („kemény magra") koncentráló leszűkítés figyelhető meg. A területhez való hozzáállás pedig erősen ambivalens:

1. Egyrészt egy „bummra" várás érzékelhető, amely végre a felhasználók számát jelentősen megnöveli, ezáltal egyre nagyobb piacot teremt, mind lakossági, mind piaci, mind állami oldalról. De egy ehhez hasonló másik „csodavárás" is jelentkezik – nem csak a gazdasági szereplők, hanem a lakosság körében is[123] –, hogy az Állam tegyen már valamit, például szabályozzon, támogasson, törje le az internet, a telefonálás, az eszközök árát, teremtsen versenyt a szolgáltatások terén, modernizálja az apparátusát, adjon tartalmat, nyújtson önmaga elektronikus szolgáltatásokat – tehát húzza ki a gödörből egymaga a szekeret.
2. Másrészt időnként tapasztalható egy teljes kétségbeesés, tanácstalanság, belefáradás minden szereplő részéről, főként, ha azokat a nemzetközi adatokat nézik, amelyek

[122] Erre utal a következő idézet is: „Medgyessy Péter miniszterelnök kifejtette: a globalizáció és a digitális forradalom a fő meghatározó folyamatok a nemzetközi gazdasági életben. A kormány feladata az, hogy e folyamatok pozitívumait minél jobban az ország hasznára fordítsák." (Medgyessy: versenyképességünk az informatikától függ, 2003)

[123] Ezzel részletesebben is foglalkozunk a következő fejezetben.

Magyarország lassú, de az utóbb években megállíthatatlan leszakadását mutatják, immár nem a jövőre vonatkozó fenyegetésként, hanem a jelenben ható valóságként.

Az „új gazdaság" azonban tágabb értelemben is létezik, még ha a szereplők nem is gyakran beszélnek róla, ez pedig beágyazódik a társadalom egészének a működésébe, így csatlakozik a Kutatáshoz és Fejlesztéshez, az oktatáshoz, az állami tudatossághoz, a szabályozáshoz, a társadalmi felkészültséghez stb. Ez az „új gazdaság" a gazdaság egészének a teljesítményét határozza mag.

Hosszútávon csak egy, az informatikai- és kommunikációs eszközökkel átitatott, hálózati működésmódhoz adaptálódott, globálisan integrálódott (új) gazdaság létezik, még ha ez ma nagyon kevés szereplő számára jelenti is az igazodási pontot, nem csak Magyarországon, hanem a kelet-közép-európai régióban egyaránt: „[a]z „új gazdaság" robbanásszerű fejlődése, illetve korábban ismeretlen problémái ma még csak aránylag kevés kormányzati és vállalati szakértőt foglalkoztatnak Közép-Európa átalakuló, és uniós csatlakozásra törekvő gazdaságaiban." (Török, 2003: 8). De sem ez, sem a világban tapasztalható lassuló fejlődés nem ok a tétlenkedésre, mert a lemaradásunk tovább nőhet: „[a]z e-gazdaság világszerte tapasztalható fejlődés-lassulása azonban nem jelenti azt, mintha a tagjelölt országok számára megnőne az e-gazdaság térhódításához való alkalmazkodás lehetséges vagy elfogadható időtartama. Ennek az ellenkezője igaz: az alkalmazkodás lassúsága e gazdaságok világgazdasági, s így esetleg európai integrációját is lefékezheti." (Török, 2003: 8).

Ahhoz azonban, hogy a felzárkózás folyamata sikeres legyen az átformálódó tudatosságon túl további kutatásokra is szükség van[124], amelyek tisztázzák, hogy hogyan terjed el az információs-és kommunikációs technológia a gazdaságban és a társadalomban, milyen kölcsönhatásokba lép a már létező intézményekkel és működésmódokkal, hogyan alakulnak át a kelet-közép-európai gazdaságok az új hálózati logika mentén.

[124] „Elképzelhető tehát, hogy szigetszerűen még ezekben a kevésbé fejlett gazdaságokban is léteznek az „új gazdaság" zárványai. Ennek a feltevésnek a verifikálásához azonban széles körű vállalati elemzés volna szükséges, amely az infrastrukturális feltételek mellett képes az „új gazdaság"-gal összefüggő vállalati magatartási minták elkülönítésére és azonosítására is." (Török, 2003: 21)

9. Társadalmi aktivitás, nyilvánosság és közbeszéd

Bevezetés: az információs korszak hétköznapi szemmel

Mi a társadalmi változások értelme az egyes ember nézőpontjából? Ha röviden akarnánk erre a kérdésre válaszolni, akkor azt mondhatnánk, hogy boldogabb-teljesebb életet élni, ami természetesen csak egy szubjektív értékhierarchia mentén nyerhet értelmet és igazolást, vagyis a „boldogság" – az, hogy kit, mi tesz boldoggá – személyre szabott. Ehhez a technológia csak egy eszköz, a társadalmi fejlettség pedig nem feltétlenül a legfontosabb tényező. Így tulajdonképpen szűkebb témánk – az információs társadalom fejlettsége-fejlesztése és annak társadalmi megítélése, megragadása – szempontjából visszajutunk a felvilágosodás korabeli kérdéshez, ami a dijoni akadémia 1749-es pályázatának megfogalmazásában még így szólt: „Előbbre vitték-e a művészetek és a tudományok az emberiséget?" Rousseau akkoriban meglepőnek számító válasza szerint – amivel el is nyerte az első díjat – a civilizáció az erkölcsöket inkább rombolja, mintsem javítja. Vörösmartyval szólva pedig, megközelítőleg száz évvel később, így hangzott közel ugyanez a dilemma: „Ment-e a könyvek által a világ elébb?"[125] Tehát a tudás könyvekben megtestesülő felhalmozásának vajon milyen hatása van az életünkre? Végül, további százhatvan évvel később, 2004-ben, talán így fogalmazhatnánk meg ezt a kérdést (bár nincs még klasszikusnak számító remekmű, amelyben megjelent volna már) „megy-e az internet által előbbre a világ?" Vagy kitágítva a kérdést: előbbre jut-e a világ az információs társadalom révén? Visszatérve pedig az egyes emberhez: hozhat-e boldogságot, teljesebb életet a jelenlegi információs társadalmi átalakulás?

Ugyanezt a problémát Dessewffy – Toynbee-t idézve – már kissé tudományosabban, huszadik század végi formában, az *Erő és Erény* szembenállásaként ragadja meg:

> „[a]z a haladás, amit mi civilizációnak nevezünk, technikában, tudományban, az erő személytelen kezelésében elért tökéletesedés; a morálban, az etikában nincs tökéletesedés. Minden technikai tökéletesedés magával hoz erőbeli növekedést, és ezt az erőt fel lehet használni jóra is és rosszra is. A mai társadalom legriasztóbb vonása az, hogy a technika által nyújtott erő újabban példátlan mértékben megnövekedett, viszont az emberi lények morális – vagy immorális – viselkedése, akik ezt a roppantul megnövekedett erőt kezelik, változatlan maradt vagy valójában talán rosszabbodott." (Toynbee – Ikeda, 1992, idézi Dessewffy, 2002: 124).

A *haladás* tehát nem feltétlenül jelent előbbre lépést minden területen, sőt, bizonyos dolgokat érintetlenül hagy, és nincs ez másképpen az információs társadalmi fejlődéssel sem.

Az információs társadalom tétje ugyanakkor az emberek számára napjainkban a társadalmi felzárkózás vagy a kirekesztődés (Castells, 1998b), ami egyben az egyéni boldogulásuk *kontextusa* is.[126] Bár kétségtelenül vannak olyanok Magyarországon, akik akkor

---

[125] Vörösmarty Mihály: Gondolatok a könyvtárban (1844):
„Ment-e A könyvek által a világ elébb?
Ment, hogy minél dicsőbbek népei,
Salakjok annál borzasztóbb legyen,
S a rongyos ember bőszült kebele
Dögvészt sóhajtson a hír nemzetére."

[126] Castells egy 1998-as előadásában az emberi fejlődés sarokpontjának a technológiai eszközökhöz való viszonyt, illetve az azt meghatározó kulturális fejlettséget nevezte: „[a] társadalmi fejlődés ma attól a képességtől függ, hogy a technológia és az emberi értékek közötti szinergikus kapcsolatot sikerül-e megalapozni. […] Az

is jól él(né)nek, ha az ország lemaradása erősödne fel, indokolt azt feltételezni, hogy többek jólétét (még ha egyúttal automatikusan a boldogságát nem is) garantálhatja egy, az információs korban felzárkózó ország.

Innen nézve tehát *látszólag* teljesen mellékes, hogy tudják-e az emberek mit is jelent az információs társadalom, vagy sem, sokkal fontosabb a társadalmi közegre vonatkozó reflexív tudásnál az, hogy a mindennapjaikban hogyan élik meg az információs társadalomba való átmenetet, kirekesztődésnek vagy felemelkedésnek. Ez azonban nincs teljesen így, ezúttal is megfigyelhető, hogy jelentős *diszkomfort érzetet* okoz, ha az emberek képtelenek a körbevevő világot megérteni és az abban zajló folyamatokat megmagyarázni. Ahhoz ugyanis, hogy otthon érezzék magukat benne, magyarázatokra, elvekre van szükségük, még ha hétköznapi és nem tudományos formában is. Hiszen ezek a világról kialakult sztereotípiák, magyarázatok segítik őket döntéseikben, cselekedeteikben, elvárásaikban és interakcióikban. Az információs társadalommal kapcsolatos hétköznapi diskurzusoknak, magyarázatoknak és percepcióknak tehát igen nagy a szerepe a fejlesztési folyamatok társadalmi beágyazódásában – hogy hogyan értékelik a folyamatokat – és így az átalakulás sikereiben-kudarcaiban, végeredményben az ezen a téren tapasztalható társadalmi fejlettségben. Ez azonban általában elsikkad, és ritkán számolnak vele megfelelő súllyal.

Az információs társadalomhoz köthető folyamatok kapcsán általános trendként megfigyelhető – nem csak idehaza – a köznapi mítoszok[127] elburjánzása, illetve az információs társadalom középpontjába vetített, jól látható, kézzelfogható technológia (főként a számítógép) kiemelése, valamint az internetre redukálás. Így gyakorta csupán csak a folyamatok fókuszában lévő, informatikai eszközöket rendszeresen használó, interaktív kisebbséget tekintik az információs társadalomhoz tartozónak, akiknek a további, még kisebb létszámú elitje veszi például igénybe a meglévő elektronikus szolgáltatásokat is. Mindeközben pedig sokszor rejtve marad, hogy a többség életét – még ha csak közvetett formában is – a megváltozó társadalmi közeg révén mára már gyökeresen átalakította az információs korszak.[128]

A világban az ezen a téren tapasztalható általános jelenségeken túl – mint a mítoszok elburjánzása – sajátos a magyar fejlődésben, hogy a már többször említett módon kicsi és lassan növekszik annak az (inter)aktív kisebbségnek a létszáma, amely a hétköznapi felfogásban a középpontban található. Ugyancsak fontos jellemző az idegenkedés, a kapcsolódó folyamatokra vonatkozó közbeszéd leszűkítettsége, ritkasága; a mindenhol megfigyelhető általános mítoszok mellett a saját mítoszok megjelenése; végül mindezek kapcsán a lemaradás hangsúlyozása, valamint a lemaradásnak a valósághoz képest némiképp torzított képzete. Mindent összevetve sajátos társadalmi aktivitásról adhatunk számot az információs társadalmi átalakulásban idehaza, ami két fő területen jelentkezik: egyrészt az

---

információs és kommunikációs eszközök kritikus szerepe a fejlődés stimulálásában kétélű fegyver. Egyrészről, lehetővé teszi az országok számára, hogy a gazdasági fejlődésben fokokat ugorjanak át azáltal, hogy modernizálják a termelési rendszerüket, és gyorsabban növelik a versenyképességüket, mint a múltban. […] Másrészről, azon gazdaságok számára, amelyek képtelenek alkalmazkodni az új technológiai rendszerhez halmozottan jelentkezik a lemaradás. Az Információs Korszakba való belépés sikere azon a képességen múlik, hogy az egész társadalom iskolázottá tehető-e, valamint, hogy képesek-e befogadni és kezelni a komplex információkat. […] És mindez természetesen erősen kötődik a kulturális fejlődés teljes folyamatához, beleértve a funkcionális analfabétizmus szintjét, a média tartalmát és az információ szétosztását a nemzeten, mint egészen belül." (Castells 1998b). Egy olyan folyamatos kört kapunk tehát, amelyben a kulturális és oktatási fejlődés meghatározza a technológiai fejlődést, ami meghatározza a gazdasági fejlődést, ami meghatározza a társadalmi fejlődést, ami meghatározza a kulturális és oktatási fejlődést, és ezzel teljesen körbeértünk.

[127] Ezekkel foglalkoztunk a második fejezetben is, illetve röviden ejtek róluk szót a fejezet későbbi, médiáról szóló részében.

[128] Ennek a közvetett, rejtett hatásnak a természetével – ami az egyes embereket is érinti, attól függetlenül, hogy ők maguk használják-e az új információs-és kommunikációs eszközöket, vagy sem – a következő, befejező fejezetben foglalkozunk részletesebben.

internet-felhasználók és nem használók felől, másrészt a közbeszéd tárgyában és fórumain, vagyis a nyilvánosságban. Ezekkel foglalkozunk tehát ebben a fejezetben.

Középpontban az alacsony internet-használat

A társadalomban élő emberek más-más metszetben fogyasztóként, alkalmazottként és állampolgárként is megjelenhetnek. A gazdaság és az állam számára is munkaerőt, valamint termékeiknek és szolgáltatásaiknak a „felvevőpiacát" jelentik, még ha ez jellegzetesen eltérő retorika mentén formálódik is az állami szférán és a gazdaságon belül, illetve a gazdasági és politikai ideológiák mentén lényeges különbségek találhatók állam és állam (kormányzat és kormányzat), gazdaság és gazdaság (vállalat és vállalat) között. Az információs korszakban modernizálódó gazdaság és állam számára sem változik meg a társadalomban élőknek ez a „funkciója", ellenben gyökeresen átalakulhat a társadalommal ápolt viszonyuk jellege, a kapcsolattartás formája, azoknak az intézményeknek a működése, amelyek a társadalmi integrációt gazdasági és politikai szempontból elvégzik. Az átalakuló állami és gazdasági működésmód, társadalmi kapcsolattartás és beágyazódás következtében, az államnak, illetve a gazdaságnak egyre inkább felkészült, tudatos polgárokra van „szükségük", akik rendelkeznek azokkal a készségekkel, illetve eszközökkel, amelyek az új információs korszakban „elengedhetetlenek", mint például az *információs írástudás* és a hálózatra kötött személyi számítógép.

Egy haladáselvű, a *lemaradást* – tehát végeredményben a versenyképességet, a „túlélést" – középpontba állító gazdasági és állami információs társadalmi hozzáállás (nem ideológiát mondok, mert ez egyenlőre(?) nem annyira tudatos és kiforrott, hogy az lehessen) számára létkérdés a megfelelő társadalmi felkészültségnek – a piacnak és a képzett alkalmazotti körnek – a megteremtése, még ha ennek a társadalmi forradalomnak erőltetett modernizációként, mintegy felülről is kell végbemennie. Az így kialakuló helyzet azonban paradox, mert a társadalom jólétéért folyó fejlesztések csak egy bizonyos pontig mehetnek szembe a társadalom egy jelentős részének az életkörülményeivel-lehetőségeivel és igényeivel.[129] A modernizáció végeredményben a társadalmat kellene, hogy szolgálja és nem fordítva, tehát nem túlnyomórészt az embereknek kellene idomulniuk a gazdasághoz vagy az államhoz. Ha a *haladás* kirekesztődést hoz a társadalom többsége számára, akkor ez visszaüt, és a haladás hosszútávon mégiscsak lemaradásban ölt testet.

Egy erősen cizellált társadalomban tehát – amilyennek a magyar társadalom az információs felkészültség szempontjából tekinthető – komoly dilemma elé kerül a társadalomban élő lemaradókért és élenjárókért egyszerre felelős állam, illetve kisebb mértékben a gazdaság. Mennyire lehet erőltetett a modernizáció, milyen eszközök megengedhetők és mekkora árat érdemes még kifizetni az egyelőre még csak vélt előnyökért?

Tény, hogy az információs társadalmi modernizációt zászlajukra tűző szereplők – élükön az állammal és a gazdasággal[130] – számára ma már Magyarországon mindenek előtt az a legnagyobb probléma, hogy alacsony az információs és kommunikációs eszközökkel rendelkezők és az azokat rendszeresen használók számaránya. Relatív elmaradottságunk különösen nemzetközi összehasonlításban szembetűnő és az egyébként hasonló adottságú,

[129] Az ellentmondást csak fokozza, hogy miközben egyes emberek számára inadekvát a modernizáció egésze és felkészületlenek arra, egy meghatározó kisebbség számára túl lassú és nehézkes a folyamat és maga az állam/gazdaság tűnik felkészületlennek. Ez a kettősség még nehezebbé teszi a felülről jövő modernizációt.

[130] A pontosság kedvéért persze fontos újra megjegyezni, hogy a progresszív ↔ nem progresszív törésvonal nem a társadalom ↔ állam és gazdaság, között húzódik, hanem keresztülmegy az államon és gazdaságon is, tehát az állami és gazdasági szférán belül is sokszor érzékelhető a felkészületlenségből fakadó feszültség. Ezekkel a jellegzetességekkel azonban a korábbi fejezetekben foglalkoztunk, itt most nem térünk ki rájuk.

szomszédos országokat tekintve igazán „kétségbeejtő”. (eEurope+ Final Progress Report (EFPR), 2004: 29).

Az elmúlt években ez a lemaradás csak fokozódott: miközben 2000-ben még a regionális elsőbbségre törekvés sem volt a valóságtól teljesen elrugaszkodott ötlet (ld. az akkor készülő stratégiát, a NITS-et), 2002-ben már csak az erős középmezőnyhöz tartozás tűnt reálisnak, 2004-ben viszont már csak a leszakadók táborának az elkerülése jelentheti a legfőbb célt. Ha a lakossági ICT használatot nézzük, akkor idehaza – a csatlakozó és csatlakozásra váró országok között – például alacsony a felhasználók e-üzlet aktivitása, így az e-bankolás (EFPR, 2004: 32) vagy az elektronikus vásárlás (EFPR, 2004: 33).[131] Ugyancsak leszakadó teljesítményt mutatnak a magyarországi internetezők az e-kormányzat szolgáltatások igénybevétele szempontjából (EFPR, 2004: 38; Government online, 2002: 16-18). Mindez persze nem csak a társadalmat (felhasználókat), hanem a gazdaságot és a szolgáltató államot is minősíti.

Az alacsony internet penetráció természetesen kihatással bír minden szereplő aktivitására, így elsősorban az „új gazdaság” és az információs társadalom középpontjában található e-szolgáltatásokra és az IT iparra – egyrészt a lakossági felvevőpiac kis mérete miatt, másrészt a rendelkezésre álló munkaerő felkészültsége okán. Ugyanezen okokból pedig hátráltatja az állami szféra informatizálását is: a legmodernebb szolgáltatásokat nem feltétlenül éri meg kiépíteni a kis célcsoport méret miatt, de nem is biztos, hogy a közigazgatásban jelenleg dolgozó szakembergárdával egykönnyen sikerül felállítani és üzemeltetni egy informatizált közigazgatást.

Az alacsony felhasználói adatsorok hátterében számos tényező található, az információs írástudás alacsony szintjétől, a negatív attitűdökön át az érdektelenségig, a technológia alacsony elfogadottságáig, különböző hasznossági megfontolásokig és a „drága” hozzáférésig[132]… Minden korábbi vélekedés ellenére 2003-2004-re többé-kevésbé szakmai konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy a használat gátját elsősorban nem az eszközök vagy az internet-hozzáférés magas ára jelentik leginkább – még ha ezek fontos okok is –, hanem a nem-használat mögött húzódó kulturális tényezők, értékpreferenciák és az érdektelenség. A 2003-ban már harmadik éve folyó longitudinális World Internet Project (WIP) szerint a vizsgált időszakban átrendeződés volt megfigyelhető a nem-internetezés okai között:

> „[a] terjedés gátjaként azonosítottuk az anyagi természetű és kulturális okokat, a magas számítógép- és internetezési árakat, a vonzó tartalmak és a digitális írástudás hiányát. A felsorolt okok eltérő mértékben járulnak hozzá ahhoz, hogy az internet-diffúzió nem kapja meg a régóta várt lendületet. Éppen ez évi vizsgálatunkból derült ki, hogy az okok sorrendjében átrendeződés tapasztalható: a számítógép hiánya miatt nem internetezők aránya az utóbbi egy évben jelentősen lecsökkent (44%-ról 30%-ra), és leggyakrabban a kérdezettek azzal magyarázzák a nem használatot, hogy „nincs szükségük” az internetre (36%), illetve „nem érdekli” (26%) őket. A kulturális tényezők fontos szerepére – a magyarországi távközlési piac sajátosságai és a fizetőképes lakossági kereslet kemény korlátai mellett – a WIP kutatás több alkalommal is ráirányította a szakmai közvélemény figyelmét.” (WIP, 2003: 4).

További fontos tényező, hogy teljesen eltérő az otthoni internet hozzáférés megítélése az *egyáltalán nem* internetezők, az *otthon nem* internetezők és az *otthon is* internetezők

[131] És ennek egy másik felmérés szerint még csak nem is a bizalomhiány vagy a biztonsággal kapcsolatos negatív vélekedések jelentik a legfőbb okát, mint ahogy Nyugat-Európában már ezek a legfőbb gátló tényezők (SIBIS 2003: 30-31). Idővel azonban feltehetően ezekkel a kérdésekkel is szembe kell majd nézni idehaza.

[132] A drágaság és a drágaság *képzete* központi tényezők a magyar fejlődésben. Sokszor összecsúszik, hogy a szolgáltatások és az eszközök tényleg drágák-e, illetve, hogy annak gondolják-e őket (elméletileg a relatíve olcsó hozzáférésről is lehet az a társadalmi közvélekedés, hogy drága). A drágaságról szóló közbeszéd véleményem szerint a fejlődés egyik legfontosabb jellemzője idehaza, ezért ezzel lentebb külön alfejezetben részletesebben is foglalkozok, mint központi diskurzussal.

között. Míg a nem internetezők a fentebb bemutatott módon távolmaradásukat elsősorban a szükséglet (36%), illetve az érdeklődés hiányával (26%), másodsorban az eszköz hiányával (30%), végül az árral (18%) és a hozzáértés hiányával (17%) magyarázzák (WIP, 2003: 25), addig egy másik felmérés szerint az otthon nem, de máshol gyakran internetezők – akik a leginkább közel állnak a hálózat otthoni bevezetéséhez – elsősorban az anyagi tényezőket és csak kisebb részben az otthoni szükséglet hiányát jelölik meg fő okokként.[133] Az otthoni hozzáféréssel rendelkező gyakori internetezők számára is az ár a legfontosabb tényező a szolgáltatás kiválasztásakor – a sebesség és a korlátlan elérés mellett –, de „csak" a negyedük tartja drágának az internetezést.[134] Így a három csoportnál hol az érdektelenség, vagy a szükséglet hiánya, hol az eszköz vagy a hozzáértés hiánya (egyáltalán nem internetezők); hol az eszköz és a szolgáltatás ára és a szükséglet hiánya (otthon nem internetezők), jelenti a legfőbb problémát, amit nem lehet egységesen, együttesen kezelni, csak célzottan, az adott társadalmi csoportra szabottan.

Az otthoni internettel kapcsolatos sajátos helyzetet mutatja, hogy Magyarországon az elmúlt években nőtt azoknak a háztartásoknak a száma, amelyeknél nincs infrastrukturális oka a hálózatból való kimaradásnak, tehát rendelkeznek otthoni számítógéppel, mégsem interneteznek.[135] Ugyanakkor a társadalom jelentős része egyáltalán nem használ PC-t, nem hogy rendszeresen internetezne. A két csoport – a PC-t használók és nem használók – informatikai írástudása pedig igen messze áll egymástól:

> „Magyarországon a 15 év feletti lakosság egyharmada, mintegy 2,9 millióan tanultak már számítógépekről, szoftverekről valamilyen szervezett formában vagy autodidakta módon. Túlnyomó többségük a jelenlegi PC-használók táborába tartozik, míg a számítógépet egyáltalán nem használók körében az informatikai analfabétizmus az emberek 92 százalékát jellemzi." (5,6 millióan még nem tanultak a pc-ről, 2004).

A nem-használat és az információs analfabétizmus ilyen mértékű átfedése arra utal, hogy végeredményben sokkal mélyebb problémáról van szó, mint az eszköz hiánya vagy túl magas ára. A társadalom jelentős részénél *sem* az eszközök és szolgáltatások esetleges biztosítása, *sem* az olcsóbb ára nem képes a készségek hiányából fakadó problémákat orvosolni, így rövidtávon bizonyosan nem várható ennek az 5,6 milliós tömegnek a felhasználóvá válása, úgymond csatlakozása az „információs társadalomhoz" – feltételezve, hogy elfogadjuk a fejlesztők premisszáját: csak az internetezők részesei a folyamatoknak a többiek ki- és lemaradnak.

Tovább nehezíti a modernizálók helyzetét, hogy – ahogy már fentebb is részben láthattuk – ennél a nem-használó, információs írástudás szempontjából felkészületlen

---

[133] A 2003 augusztusi NetMonitor felmérése szerint: „[a]z otthoni hozzáféréssel nem rendelkező gyakori internetezők állnak legközelebb az otthoni internet bevezetéséhez, így ez a csoport véleménye kiemelten fontos otthoni előfizetések számának növelése szempontjából. Ez a csoport három fő okot jelöl meg arra, hogy eddig miért nem vezettek még be internetet otthonukba. Ezek az okok a következők: 53 százalék állítja, hogy nem engedheti meg magának anyagilag; 38 százalék túl drágának tartja; és 34 százalék szerint nincs otthoni internetelőfizetésre szükség." (Drágállják a szélessávot az otthoni felhasználók, 2003)

[134] Szintén a 2003 augusztusi NetMonitor alapján: „[a]z otthoni hozzáféréssel rendelkező gyakori internetezők számára a három legfontosabb szempont az internet szolgáltatással kapcsolatban az ár (58 százalék), a gyorsaság (52 százalék) és a korlátlan elérés (38 százalék). Az otthoni előfizetők 51 százaléka elégedett az internet szolgáltatója sebességével, ár tekintetében viszont csak 34 százalék nyilatkozott pozitívan. Fontos azonban megjegyezni, hogy az otthoni előfizetéssel rendelkezőknek csak a negyede tartja kifejezetten magasnak az internet költségeit. […] Általánosságban az otthoni felhasználók átlagosan 5-10 ezer forint között költenek havonta internetre." (Drágállják a szélessávot az otthoni felhasználók, 2003)

[135] Ezt a furcsa helyzetet egyébként az internet-szolgáltatók is felismerték: „[a]z Axelero szerint az internet terjedését korlátozó tényezők közül már közel sem az infrastruktúra hiánya vagy a magas ár szerepel az első helyen: 680 ezer háztartásban nincs infrastrukturális korlátja a belépésnek." (Axelero: Kiugró évet zár a hazai internetpiac, 2003)

csoportnál egyelőre még csak nem is elsősorban az eszköz vagy a hozzáértés hiánya húzódik a nem-használat mögött, hanem az érdektelenség és a szükségletek hiánya. Az információs analfabétizmus és az internet használat alacsony szintje ellenére azonban – a Tárki 2003 májusi felmérése alapján – a társadalomnak mindössze a 4%-a nem tudja, hogy mi az internet.[136] Az internet kifejezés ismerete azonban a Tárki felmérése szerint sem jelenti azt, hogy az emberek égető szükségét éreznék az internet használatának, mindössze 21% ért egyet azzal az állítással, hogy „[a]mikor mások az internetről beszélnek, úgy érzi, elmaradt a világ változásaitól" és 56% nem ért vele egyet. Szintén 21% ért egyet azzal az állítással, hogy „[a]zok, akiknek nincs internethozzáférésük, komoly hátrányban vannak az élet minden területén", de 46%-uk nem osztja ezt a véleményt (Csepeli, 2004). Mindez arra utal, hogy a társadalom jelentős része számára nem gond, hogy nem használja az internetet, egyszerűen nem érzékelik ezt problémaként. Ez persze nem (feltétlenül) azt jelenti, hogy ez baj, de azt mutatja, hogy jelentős *felfogásbeli különbség* van a fejlesztésért felelősök és azok között, akiket ők lemaradóknak tekintenek. Ha viszont a fejlesztők fejével gondolkodva úgy véljük, hogy az internet-használat a társadalmi felzárkózás záloga, akkor ez a tudatosság-hiány központi problémává válik. Hiszen hogyan lehet valakit motiválni, ha saját maga sem érzi, hogy valamiben hiányt szenvedne?[137] A fejlesztők felől nézve a társadalom számos csoportjában az emberek nem érzékelik, hogy valamitől el lennének zárva, valamihez nem jutnának hozzá, ami pedig alapvető volna a számukra. A *hasznosság felismerésének elmaradása* az egyik legfontosabb társadalmi jellemzője a jelenlegi magyar fejlettségnek, fejlődésnek.

Felhasználóvá tenni mindenkit: tartalom, hozzáférés, eszközök és információs írástudás

A hosszú távú – 15-20 éves – cél tehát, hogy mindenki felhasználóvá váljon a társadalomban. Mint ahogy azonban a távolmaradásnak is számos oka van, úgy azoknak a motivációknak a száma is igen nagy lehet, amik valakit felhasználóvá tehetnek. A felhasználóvá válás kapcsán jelenleg három fő témát, irányvonalat lehet elkülöníteni, amik az ezredfordulótól számítva a legerősebbek az állami, gazdasági és civil kezdeményezésekben:[138]

- Felhasználó vs. tartalom (ki és mit használ az interneten)
- Eszköz és hozzáférés (mivel éri el az internetet)
- Információs írástudás (hogyan, mennyiben és mire képes használni önerejéből az internetet)

[136] A válaszadók megoszlása arra a kérdésre, hogy mi az internet, a következő: világháló (52%), számítógépek hálózata (20%), adattárház (13%), kommunikációs eszköz (11%), nem tudja (4%). Ugyanakkor csak 13% tudta megmondani, hogy mi az a szélessáv (Tárki, 2003 májusi omnibusz, hivatkozza Csepeli, 2004). Ennek némileg ellentmondó eredményre jutott a TNS Hungary felmérése, szerintük: „a felnőtt lakosság több mint 40%-a eddig semmilyen kapcsolatba nem került az internet világával, nincs tisztában az internet kifejezés jelentésével." (Peczöli, 2002: 55). (Az eltérés részben talán módszertani okokkal magyarázható /nyílt válaszadási lehetőség, azaz nem feleletválasztós, hanem maguknak a kérdezetteknek kell megfogalmazni saját szavaikkal a választ/, illetve az utóbbi felmérés 2002-es adatokat tartalmaz, tehát korábbi állapotokat rögzít.)

[137] Ezzel a dilemmával egyébként eljutunk a szociálpolitika egyik legfontosabb klasszikus kérdéséhez az *objektív relatív depriváció* fogalmához (Ferge, 1991). Ennek jellemzője, hogy az objektív relatív depriváltak nem érzékelik, hogy valamitől meg lennének fosztva (depriváció), számukra ez nem jelenik meg veszteségként, vagy olyan helyzetként, amiből ki kellene törniük, emiatt rendkívül nehéz a helyzetük társadalmi kezelése.

[138] Ez persze nem jelenti azt, hogy összesen ez a három létezne a világon, vagy ez a három lenne egyúttal a legrelevánsabb is. Azt állítom csupán, hogy ez a három központi irány a legjellemzőbb Magyarországon.

Az *első* diskurzus a tág értelemben vett online tartalmakra és a hálózaton elérhető szolgáltatásokra (pl. vásárlás, elektronikus ügyintézés stb.) koncentrál, és azt állítja, hogy amíg nincs megfelelő minőségű és mennyiségű tartalom, illetve elérhető szolgáltatási kör az interneten, addig nem várható az emberektől, hogy úgy érezzék, kimaradnak valamiből, ha nincs hozzáférésük.[139] Az érem másik oldala persze a felhasználók alacsony száma. Az ellenérvek szerint, amíg Magyarországon ilyen kicsi az aktív internetezők száma, addig nem éri meg bizonyos szolgáltatásokat elindítani. Ez persze nem egyszerűen a százalékoktól függ, a *kritikus tömeg* gyakorta az internetezők nyers számát jelenti. Így fordulhat elő, hogy a nagy népességgel rendelkező országokban viszonylag alacsonyabb arányú internet-penetrációnál is életképesek lehetnek bizonyos szolgáltatások (pl. Oroszország, Kína vagy India), míg elképzelhető, hogy egy kisebb országban a teljes népesség sem tudja egyedül eltartani ugyanezeket a szolgáltatásokat (pl. Észtország, Szlovénia vagy éppenséggel Magyarország). Tehát az „előbb a felhasználó", vagy „előbb a tartalom" kérdése klasszikus tyúk-tojás probléma.

Tágan értelmezve a tartalom és a szolgáltatások kérdése azonos a „mit lehet csinálni az interneten?" kérdésével. Innen nézve a *hasznosságot* kell kommunikálni, ami persze a különböző szereplők nézőpontjából máshogy „néz ki", de a végcél közös, a felhasználók számának a növelése és a magyar nyelvű internet[140] tartalmának a javítása. A legnagyobb hazai internet-szolgáltató vezetőinek például meggyőződése, hogy:

> „az internethasználat terjedését elsősorban az fogja a jövőben befolyásolni, hogy sikerül-e megismertetni a potenciális felhasználókkal az internet nyújtotta előnyöket – többek között az információszerzés, a levelezés, a szórakozás, az ügyintézés, a munkavégzés terén […] Másrészt olyan új és vonzó – állami és a privát szektorból származó – tartalmak létrehozása szükséges, amely önmagában is alkalmas az új felhasználók vonzására." (Axelero: Kiugró évet zár a hazai internetpiac, 2003)

A szolgáltatók és a piac felől részben a „killer application" (*gyilkos alkalmazás*) kereséséről van szó, amely egymaga képes felkelteni az érdeklődést az internet iránt és eladni azt a széles tömegeknek. Ilyen lehetne például az e-mail, vagy az internetes keresők – arról azonban nincs egyetértés a hazai szakmai szereplők között, hogy pontosan mi is lehetne ez a legsikeresebb alkalmazás idehaza. Nem csak egyszerűen az nehezíti a szolgáltatók dolgát, hogy az internet eleve túl összetett és ezért nehéz eladni – mert ki kell emelni valamit a sokszínű kínálatból azaz, hogy lehet vele levelet küldeni, újságot vagy egyéb már megírt szöveget, például könyvet olvasni, képeket és mozgóképeket nézegetni, de chat-elni, fórumokba írni vagy publikus naplót (blogot) vezetni is, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Hanem az adatokat nézve az is elmondható, hogy nincs igazán követhető minta a magyar piac előtt, mert a magyar felhasználó internetes aktivitása jellegzetesen eltérő még a többi kelet-közép-európai országhoz képest is, nemhogy a fejlett Nyugathoz mérve, ahonnan a sok adat, divatos eszme, minták, marketing eszközök stb. többnyire érkeznek a piaci szereplőkhöz és az államhoz. A magyar internetező jellemzően a következőkre használja az internetet – összevetve a csatlakozó és csatlakozásra váró országokkal (EFPR, 2003):

---

[139] Bence György szerint például a tartalom jelenti az egyik legfontosabb gondot: „[a] hálón megjelenő magyar nyelvű tartalom mennyisége csekély, választéka szegényes, minősége nem kielégítő. Ezért hovatovább a tartalom válik szűk keresztmetszetté a digitális kultúra növekedésében. A tartalom nem csak szöveg. Az internetes zsargonban mindent tartalomnak neveznek, ami a laikus felhasználó számára elérhető formában jelenik meg." (Bence, 2003)

[140] Fontos megjegyezni, hogy az internet terjedésének idehaza gátja az idegen nyelvek alacsony ismerete is, kevesen beszélnek és olvasnak jól Magyarországon akár egy idegen nyelven is, lemaradásunk ezen a téren még a kelet-közép-európai országokhoz képest is megfigyelhető. Ez az oka annak, hogy az interneten fellelhető hatalmas mennyiségű tartalom jelentős része elzárva marad a felhasználók előtt, így a csak magyarul tudó a „szegényes" magyar kínálatra van ráutalva.

- információ keresés: 78% (csatlakozó és csatlakozásra váró országok átlaga: 84%), a magyar adat jellemzően alacsony
- Játékok: 32% (átlag 38%), alacsony
- E-mail: 63% (átlag 77%), a *legalacsonyabb* az összes vizsgált ország közül!
- Chat / fórumok: 41% (átlag 32%), a második *legmagasabb*!
- Internet bank: 9% (átlag 23%), alacsony
- Termékinformációk utáni keresés: 41% (átlag 51%), alacsony
- Termék megvásárlása (B2C): 5% (átlag 12%), a második *legalacsonyabb*!

Jól látszik tehát, hogy a máshol slágernek számító elektronikus levelezéssel vagy az információkereséssel nem lehet olyan hatékonyan eladni az internetet Magyarországon, mint más országokban. Végeredményben országra szabott, a magyar helyzetből kiinduló kommunikációra volna szükség.

Persze a tartalom és a hasznosság kérdése nem csak az internet-szolgáltatóknak okoz fejtörést, a fejlődés sokban függ az államtól és az általában vett gazdaságtól, mint a legnagyobb adatbázisokkal, potenciális tartalommal és tőkével rendelkező szereplőktől, akik ráadásul a technológia közvetítésével elektronikus szolgáltatásokat is nyújthatnak. Anélkül, hogy mélyebben belemennénk ebbe a hatalmas témába, jól látható, hogy az állam esetében az átfogó tartalomfejlesztési, digitalizálási akciók sokkal több nehézséggel járnak, mint ahogy azt eredetileg feltételezték néhány évvel ezelőtt; a gazdaság felől pedig az üzleti modellek hiánya jelenti a legnagyobb kihívást. Ahogy Bence igen sommásan megjegyzi:

> „Az állami támogatások szétosztásának keretei aligha fognak megváltozni. A kormány által nemrégiben bejelentett grandiózus tartalomfejlesztési tervekből valószínűleg megint csak üresen kongó díszépületek és műromok lesznek.
>
> Elkeseredésre azért nincs ok. A digitális kultúrában annyi életerő van, annyira vonzó, különösen a fiatalok számára, hogy előbb utóbb áttöri a tartalomfejlesztés elé tornyosuló akadályokat. Lehet, hogy nem az állam, hanem a piac felől. Ehhez azonban ki kell alakulnia a tartalompiacnak és a tartalomszolgáltatáshoz kapcsolódó egyéb fizetős szolgáltatásoknak, mert hirdetésekből nem lehet minőségi tartalomfejlesztést finanszírozni. (Bence, 2003)

Ugyancsak változik a kép, ha végül nem az internet-szolgáltató, az állam vagy a gazdaság, hanem a felhasználó felől nézzük. A látogatottsági adatokból elég szegényes kép rajzolódik ki: a mainstream internet ma Magyarországon tulajdonképpen elég keveset nyújt:

> „Aki mostanában [2003] válik felhasználóvá és felcsatlakozik az internetre, az egy ingyenes levelezőrendszeren [freemail], két közéleti hírportálon [origo és index] egy óriáskatalóguson [startlap] és pár színes elektronikus bulvármagazinon kívül mással nem nagyon találkozik. Ez az, ami a tömegszerűséget jelenti, a hivatalos látogatottsági adatok alapján *ezek a szolgáltatások képezik a teljes magyar nyelvű, ismert internet felhasználás 70-80 százalékát.*" (Homoki, 2003: 56, kiemelés az eredetiben, [keretesben a saját kiegészítéseim, P. R.]).[141]

Mindent összevetve a felhasználó vs. tartalom vita kapcsán elmondhatjuk, hogy egyelőre még nem ismerjük részleteiben a felhasználók és a nem használók világát, és ez jelentősen korlátozza a hasznossággal kapcsolatos kommunikáció sikerét, mert amíg „nincsenek pontos információk a felhasználói attitűdök helyzetéről és alakulásáról, a mit és hogyan kérdéseire a közvélemény számára elfogadható módon csakis általános értékek mentén és nagy vonalakban lehet választ adni." (Homoki, 2003: 56). Nincsenek tehát megfelelő ismeretek a *fel nem ismert hasznosság* célcsoportra szabott megközelítéséhez, ami nagyban rontja annak

[141] Persze még alaposabban körbejárva a témát az össztársadalmi szinten leglátogatottabb tartalmon túl különböző felhasználói típusokat találunk, akik között jelentős különbségek vannak az internetes tevékenység-szerkezetüket illetően. A hazai felhasználói típusokról lásd Fekete (2002: 64-69), vagy Homoki (2003: 54).

esélyét, hogy a megtermelődő tartalmak és szolgáltatások – bármennyire is relevánsak legyenek a társadalom egésze számára – azt az érzést keltsék a széles tömegekben, hogy vesztenek az internettől való távolmaradásukkal.

A *második* – a felhasználó-tartalom diskurzushoz hasonló fontosságú – kérdés idehaza az eszköz és hozzáférés biztosításának a fókuszba helyezése. Az irányvonal központi állítása, hogy növelni kell a hozzáférés lehetőségét, ezen belül pedig kiemelten kell kezelni a háztartások PC-penetrációját és az otthoni internet-használatot – de nem elfeledkezve a közösségi és nyilvános hozzáférésről sem. Ennek érdekében csökkenteni kell az eszközök és a hozzáférés költségeit, olyan programokat indítva, amelyek ösztönzik a lakosság körében az informatikai eszközök beszerzését és használatát, megteremtve az olcsó internetezés körülményeit.

Az IHM 2002 nyári felállításáról a BellResearch ugyanazon év szeptemberében készült felmérése szerint a háztartások 57%-a szerzett tudomást, de „[a]z eredményekből olyan kép körvonalazódik, hogy pont azon hátrányosabb helyzetben lévő családok nem értesültek az Informatikai és Hírközlési Minisztérium létéről, amelyeknek infokommunikációs felzárkóztatását a kormányzat kiemelt prioritású feladatának tekinti." (Növekvő ismertség, 2002: 39). Szintén ezen felmérés szerint a minisztériummal szembeni lakossági elvárások közül kiemelkedett a vezetékes telefonálás, a vizsgálat alapján a megkérdezett családfők 83%-a várta el, hogy az IHM síkra szálljon az olcsóbb vezetékes telefonálás mellett. Ugyanakkor ugyanez az arány az otthoni internetnél (csatlakozási és telefondíjak mérséklése vagy megszüntetése) 50% volt, a PC-vásárlásnál (kedvezményes vagy ingyenes számítógéphez jutás) 32%, az informatikai oktatásnál pedig 30%. A PC-vel rendelkező családoknál még nagyobb igényt találunk a beavatkozásra, több mint háromnegyedük szerette volna, hogy a minisztérium tegyen valamit az internet költségek letöréséért. Mindebből kirajzolódhat egy „szociális" informatikai minisztérium képe, amely rászorultsági vagy egyéb alapon támogatja, vagy teljes egészében átvállalja a társadalom egy részének informatikai és hírközlési fogyasztását. De elsősorban nem az internet vagy a számítástechnika, hanem a telefónia terén – az IHM sokak szemében a „telefon" minisztériuma és még csak nem is az interneté vagy a számítógépé, hogy az információs társadalom még tágabb területét ne is említsük.

Ezek a szociális természetű társadalmi elvárások olyan politikát igényelnek, ami az általam másodikként említett – eszköz és hozzáférés fókuszú – csapásirányba illeszkedik. A hozzáférés és az eszközök biztosítása, valamint a költségek lefaragása folyamatosan jelen volt a hazai politikában, de főleg 2000-et követően vált kardinális kérdéssé a felhasználók számának növelésében. Szinte minden, a területre belépő politikai szereplő az olcsóbb hozzáférésért és eszközökért emelte fel a hangját, de kivétel nélkül csalódást okoztak a radikális változásokban bízók szemében, csak lassú elmozdulásokról, de annál hevesebb média- és társadalmi visszhangokról lehet számot adni.[142]

A minisztérium már említett megalakulása idején például a Matáv bejelentése borzolta fel a kedélyeket, amely alapján a cég 2002 augusztusában megszüntetette addigi telefonos internetes kedvezményeit. Az így kényszerhelyzetbe hozott minisztérium részben ezek helyére kívánta beállítani a támogatott 15 és 40 (illetve e fölötti) óraszámú internetes csomagjait, ezek azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött társadalmi reményeket és a gyakori internetezők számára nem, csak a belépőknek jelenthettek igazán megoldást. De például a később, a 2003 február 18-án a miniszterelnök évértékelő beszédében bejelentett[143] 25 százalékos internetes árcsökkenés sem hozott áttörést a felhasználók számát tekintve.

[142] Ennek a folytatásos telekommonikációs-infokommunikációs „szappanoperának" egy sajátos vetületéről számolok be részletesebben az internet drágaságáról szóló későbbi alfejezetben.

[143] A kapcsolódó sajtóközlemény szerint „[a] tavaly augusztusi első lépések után idén márciustól jelentős, 25%-os árcsökkenés valósul meg az internetezésben. A legnagyobb szolgáltató szándéka szerint hamarosan olcsóbb

Az ehhez a vonulathoz tartozó állami programok közé sorolható az informatikai eszközök elterjesztését, az infrastruktúra szolgáltatói kiépítését, valamint lakossági beszerzését támogató kezdeményezések, például az internet szolgáltatók szélessávú beruházásait támogató 50%-os adókedvezmény is. Ez utóbbit azonban a legtöbb cég nem tudta igénybe venni, egyszerűen azért, mert a korábbi évek beruházásai miatt veszteséges, így ez nagyobb részt csupán gesztus maradt.[144] Hasonlóan nem hozott gyors „áttörést" a 2003 január elsejétől a munkáltatók által adható adómentes ingyenes vagy kedvezményes számítógép- és internethasználat, bár az ehhez kapcsolódó, a „Világ megismerhető" minisztériumi kampány-anyagai megjelentek valamennyi médiumban és fontos szerepet töltöttek be a tudatosságnövelésben.

A legnépszerűbb és legismertebb, lakosságot célzó kormányzati informatikai program nem egyedül az IHM-hez, hanem az Oktatási Minisztériumhoz és a Munkaügyi Minisztériumhoz is köthető Sulinet Expressz, amelynek első félévében (2004 januárjáig) 23 milliárd forintért vásároltak a 60 ezer forintos adókedvezmény révén informatikai eszközöket. A program bírálói szerint viszont a támogatás jelentős részét nem új PC-kre költötték, ezért kétséges, hogy a lakossági PC penetráció jelentős növelését el tudja-e érni a kezdeményezés. A program sorozatos átalakításai mindenesetre – a létrehozók szándékai szerint – azt szolgálják, hogy igazságosabb, hatékonyabb (és egyúttal az állam számára olcsóbb) legyen a Sulinet Expressz.[145]

Végül szót kell ejteni a közösségi hozzáférést célzó programokról, amelyek közül a legjelentősebb az eMagyarország pontok kiépítése. Ezek a sztenderdizált nyilvános internet hozzáférést (Public Internet Access Point, PIAP) és szolgáltatási kört lehetővé tévő terminálok, bár nem oldják meg az otthoni hozzáférés problémáit, lehetőséget kínálnak az internet „kipróbálására" és használatára azok számára, akik egyébként nem férnének hozzá a világhálóhoz.[146]

Erről a második irányvonalról – eszköz és hozzáférés – végeredményben azt lehet elmondani, hogy miközben a *felhasználás növelését* célzó erőforrások legnagyobb részét erre a területre összpontosítja a kormányzat, valamint itt a legnagyobbak a társadalmi elvárások és ez kapja a legnagyobb társadalmi figyelmet is, egyúttal ezen a területen a legnagyobbak az indulatok és az elégedetlenség. Tennivaló tehát a jövőben is bőven akad e téren. A fentebb bemutatott erőfeszítések ellenére ugyanis nincs áttörés a lakossági internet penetrációs adatokat illetően, az „internet-bummra" még várni kell (feltéve, hogy egyáltalán eljön), bár a korábbi évek stagnálásához képest az elmúlt egy-másfél évben mintha gyorsuló mozgás lenne

---

internet-hozzáférési tarifát eredményező új konstrukciók lesznek elérhetőek az internet-szolgáltatók és a felhasználók számára." – áll a miniszterelnök "országértékelő" beszédét követő sajtóközleményben." (IHM: márciustól 25 százalékkal csökkennek az internetezés költségei, 2003)

[144] „Az UPC részéről közölték: a széles sávú hálózatok építésére vonatkozó befektetési célú, 50 százalékos adókedvezményt általában azért nem tudják igénybe venni az internetes vállalatok, mert a korábbi évek jelentős fejlesztései miatt veszteségesek." (IHM: márciustól 25 százalékkal csökkennek az internetezés költségei, 2003)

[145] A program 2003 és 2004 során többször is jelentős átalakuláson ment keresztül. Megváltoztatták a termékkört (például kivették az igen népszerű digitális fényképezőgépet a programból), a jogosultak eredeti körét kitágították, de korlátozták a felső jövedelmi határt és 50%-os önrészt vezettek be. A kereskedők egy része szerint az önrész bevezetésével az érdeklődés és a kereslet jelentősen vissza fog esni 2004 júliusától és a program lassan jelentőségét veszti. Egyelőre azonban nehéz lenne előre megjósolni a változtatások következményeit.

[146] A @ jelet ábrázoló közlekedési táblával jelzett pontokból 2800-at tervez felállítani a minisztérium 2004 végéig. Az elsőt az érdi Szociális Gondozó Központ Gyermekjóléti Szolgálatának irodájában avatták fel 2004 áprilisában. Az Európai Unióban kiemelt prioritásként kezelt nyilvános hozzáférés helyszínéül könyvtárak, teleházak, kulturális és önkormányzati intézmények, kisposták, egyházi helyiségek jönnek elsősorban szóba. A terminálok egységes szerkezetben, egységes dizájnnal és képzett segítőkkel működnek.

érzékelhető.[147] Feltehető, hogy a mostani aprómunkának néhány évvel később lesz egyértelműen értékelhető (pozitív vagy negatív) hatása, a jelenlegi indulatok és egymással ellentétes elvárások, helyzetértékelések azonban nem teszik lehetővé ezen az átpolitizált területen az elfogulatlan véleményalkotást.

Harmadik irányvonalként – a tartalom és az eszköz-hozzáférés mellett – meg lehet említeni az információs írástudás fejlesztésére vonatkozó kezdeményezéseket is, csakhogy amíg a tartalom és az eszköz-hozzáférés vonatkozásában parázs viták mellett átfogó, a társadalom egészét érintő kormányzati/gazdasági fejlesztések indultak, illetve a fejlődés eleve a növekvő szolgáltatási kör, a növekvő tartalom felé mutat, addig az információs írástudás megteremtésével kapcsolatban nincsenek ugyanekkora horderejű központi akciók. Ez persze nem azt jelenti, hogy egyrészt a terület ne lenne igen fontos, vagy hogy ne lennének ilyen programok, csakhogy az ECDL-tanfolyamok[148], illetve a kisebb volumenű „akciók", például a „kattints rá nagyi"[149] és társai – tehát az információs írástudás programok – egyelőre nem a fő csapásirányt jelentik.

Amíg jelentős tartalék van a társadalomban – értve ezalatt, hogy egyrészt több százezer háztartásban használnak számítógépet, csak éppen az nincs az internetre kötve, illetve rengeteg háztartásban eleve nincs is PC – addig a politika szemszögéből nézve a tartalom és az eszköz jelenti elsődlegesen a szűk keresztmetszetet, és ide koncentrálódik a tenni akarás. Várható azonban, hogy idővel az infrastrukturális és tartalmi kérdések kezelésével párhuzamosan egyre nagyobb hangsúlyt kapnak majd a jártassággal, készségekkel kapcsolatos kérdések, amint a penetráció közeledik az ötven százalék felé és kezdi elérni a fentebb említett 5,6 millió embert, akik jelenleg nem használnak számítógépet és túlnyomó többségük nem rendelkezik megfelelő tudással sem.

Mindent összevetve a három csapásirány ellenére sincs érdemi elmozdulás a hazai internet-penetráció terén, sőt lemaradásunk – a lassabb ütemű fejlődésünk miatt – az elmúlt években csak nőtt a környező és a fejlett nyugati országokhoz képest.

Percepciók, diskurzusok és mítoszok a társadalomban, illetve a közbeszédben

A nyilvánosság és ennek révén a média – mint amely a témáról folyó közbeszédet részben tematizálja – az információs társadalom fejlesztésének az egyik legfontosabb

[147] A KSH szerint az elmúlt időszakban növekedett az internet-előfizetők, főleg a szélessávú technológiát használók száma „[e]gy év alatt közel 50 százalékkal 700 ezer fölé nőtt a hazai internet-előfizetők tábora. Legnagyobb mértékben a szélessávú kapcsolatok száma emelkedett, az internetszolgáltatók bevétele 40 százalékkal ugrott meg – áll a KSH legfrissebb jelentésében. Az első negyedév végére az internet-előfizetések száma meghaladta a 709 ezret, ami 5 százalékkal több az előző negyedév végi és 41 százalékkal több a 2003. első negyedév végi értéknél." (Robbant a szélessávú internetpiac, 2004).

[148] Az Európai Számítógép-használói Jogosítvány, az ECDL, európai mintára működik idehaza is: „[a]z ECDL **megbízható** (a PC használatához szükséges valamennyi ismeretet garantálja), **egyszerű** (konkrét követelményrendszere van, moduláris formája számos előnyt jelent), **minőség-orientált** (az EU által támogatott, és a nemzetközi ECDL Alapítvány által felügyelt vizsgarendszer), végül, de nem utolsósorban pedig **független**, azaz készségeket alakít ki, amelyek a hardver és szoftver típusától függetlenül biztosítják az alapvető alkalmazásokban való jártasságot." (Részlet az ECDL oldaláról, /2004 június 7/, kiemelés az eredetiben, http://www.ecdl.hu/)

[149] A Budapesti Művelődési Központ (BMK) programja „[a] ***"Kattints rá, Nagymama!"*** képzés **az elektronikus kommunikáció elsajátítására ad módot a harmadik életkorban lévők számára 25 órás tanfolyam keretében**, ahol a résztvevők megismerkedhetnek a számítástechnikai eszközök használatával, az új típusú ismeretszerzés és kommunikáció lehetőségeivel." (Részlet a BMK honlapjáról, /2004 június 7/, kiemelés az eredetiben, http://kattintsranagyi.bmknet.hu/)

szegmense. Sokszor meghatározóbb, hogy mi és hogyan jelenik meg a médiában, mint, hogy „valójában" mi történik például egy-egy fentebb is említett program körül, ugyanis döntő hatással van a társadalmi fogadókészségre, a percepciók világára, ahogy lefordítódnak a politikában-gazdaságban zajló események a hétköznapi ember számára. Az a világ ez, ahol közkeletű elképzelés, hogy a politika „úri huncutság", ahol a hatalomban lévők az „ők", a társadalom pedig a „mi". Ebben a környezetben terjednek az információs társadalom koncepciójával kapcsolatos hétköznapi magyarázatok és a bevezetőben említett mítoszok is.

Az információs társadalommal kapcsolatosan legfontosabbnak gondolt társadalmi kérdést – az internet felhasználóvá válást – és az ehhez köthető fejlesztéseket, valamint az azok középpontjában álló programokat többnyire élénk érdeklődés, helyenként pedig hatalmas viták és média-visszhang kíséri.

A TNS Hungary 2000-2002 közötti időszakot felölelő vizsgálata szerint az emberek az internettel kapcsolatos információik jelentős részét a médiából szerzik, a legfontosabb forrásnak a televízió számít, de legalább ugyanennyire meghatározóak a személyes kapcsolatok is:

> „Az internet népszerűsítését, az ismeretek bővítését célzó kampányok megtervezésének fontos kérdése, hogy a társadalom milyen kommunikációs csatornákat használ leginkább erre a célra.
>
> A leggyakoribb információforrásnak a televízió bizonyult (64%). A hagyományos médiák közül az újságokat, magazinokat az internetet ismerők 36%-a, a rádiót 19% említi. Mindez arra utal, hogy a hagyományos média meghatározó szerephez jut az internetre vonatkozó információk népszerűsítésében. Mindamellett, hogy jelenleg a televízió a legfőbb információs forrás az internet világára vonatkozóan, ez az információs csatorna enyhén csökkenő trendet mutat.
>
> A személyes csatornák kiemelkedő szerephez jutnak: a barátoktól, kollégáktól szerzett információk többet számítanak, mint az újságból, vagy a rádióból szerezhetőek. Személyes csatornán keresztül (barát, kolléga, családtag) összességében a válaszadók több mint négyötöde (82%) informálódik az internetről, és ezeknek a kapcsolatoknak a szerepe rendre növekedett az elmúlt két év [2000-2002] alatt. A személyes csatornák mellett az – egyre nagyobb számban megjelenő számítástechnikai és internetes – újságok tudták jelentőségüket növelni, míg a rádióból megközelítően ugyanannyian tájékozódnának ma az internetről, mint 2000-ben." (Peczöli, 2002: 55-56, [keretesben a saját kiegészítésem, P. R.]).

Döntő fontosságú tehát, hogy hogyan jelenik meg az információs társadalom, illetve az internet a televízióban, illetve, hogy mik a diskurzus-formáló témák a személyes beszélgetések során. Mindkettő – a televízió és a személyes beszélgetések is – alapvetően két forrásból merítenek, egyrészt vannak általános jellegű, a világon mindenhol megjelenő közkeletű elképzelések, kérdések, amelyek helyi mutációi nem nagyon térnek el egymástól, másrészt pedig vannak az adott kultúrához, közösséghez köthető sajátos diskurzusok, amelyek érvrendszere lokális, a kívülállók számára nehezebben követhető.[150]

Az első, általános körbe tartozó makacs elképzelésekkel – mítoszokkal – röviden foglalkoztunk a második fejezetben, így említettük a megbízhatóság, hitelesség kérdését, a valóságérzék elvesztését, az elidegenedést, az identitásvesztést, az agressziót, a pornográfia-pedofília megjelenését, a kommunikáció elszürkülését és az adatóceánba való „belefulladást" (Krajcsi, 2000). Anélkül, hogy elmerülnénk ezeknek a meghatározó diskurzusoknak a részletkérdéseiben, fontos leszögezni, hogy bár ezek mítoszok és tévúton járnak, akik ebből próbálnak képet alkotni a valóságról, mégis hatalmas *hatással* bírnak az attitűdökre és olyan gondolkodási sémákat adnak, amelyek rendkívül népszerűek. Amikor például az erőszakos

[150] E kettő természetesen nehezen különíthető el teljesen egymástól a valóságban, az általános témákra is helyi rétegek rakódnak, így van egy átmenet a globális és a lokális témák között. Globális jelenség például, hogy a gyermekpornográfia „térnyerése" ellen mindenhol felemelik a hangjukat, de az általános érvek teljesen más színezetet kapnak, ha például egy helyi eset kerül az érdeklődés homlokterébe.

számítógépes játékok hatásáról van szó, legtöbben az elsődleges, közvetlen hatásra asszociálnak – például hogyan változtatja meg a játékosok (gyermekek) viselkedését, agresszióját, reakcióit a játék a különböző szituációkban. Valójában – a példánál maradva – nem feltétlenül a számítógépes játékok közvetlen, játékosokra (gyerekekre) gyakorolt hatása a legnagyobb, hanem az a társadalmi „hisztéria" ami a jelenség körül kialakul.[151] A fentebb felsorolt mítoszok körül folyó, érzelmektől sem mentes társadalmi viták a *morális pánikok* klasszikus szerkezetét követve működnek, felnagyítva és össztársadalmi szinten veszélyesként beállítva tulajdonképpen elszigeteltnek tekinthető eseteket, amelyek azonban a média révén nagy nyilvánosságot kapnak és felnagyítódnak.

Csepeli arra mutat rá, hogy ilyen környezetben rendkívül könnyű olyan érvet találni, amely ideológiai igazolást adhat az internettől való távolmaradáshoz. Például a Tárki 2003 decemberi felmérése szerint a magyar társadalom 68%-a egyetértett azzal az állítással, hogy „[a] gyerekek rengeteg nem nekik való információhoz juthatnak az interneten keresztül" (Csepeli, 2004).[152]

Tovább nehezíti a helyzetet, hogy az internettel kapcsolatosan eleve rosszak a *társadalmi látásviszonyok* (Angelusz, 2000b) – tehát nem tudni, hogy pontosan ki, mit is csinál a világhálón –, ami melegágya lehet a rosszindulatú meggyőződéseknek és ez az internettől való elfordulásban ölthet testet. Az NRC 2003-as vizsgálata szerint (Csepeli, 2004) megdöbbentő különbség van a valóságos, és a feltételezett internet-használat között. A megkérdezett felhasználók saját bevallásuk szerint a következőkkel töltik idejüket az interneten: film, tudomány, humor, zene, tanulás, utazás, játék, egészség, pénz, politika, szex, munka, animációk, irodalom, sport, bulvár, szerelem, horror és kábítószerek. Más felhasználók viszont – ugyanezen kérdezettek (tehát a felhasználók) véleménye szerint – már a következőkre használják a világhálót: szex, játék, pénz, film, bulvár, humor, zene, utazás, sport, szerelem, politika, tanulás, egészség, horror, munka, kábítószerek, tudomány, animációk és irodalom. Az „én nem, de mindenki más igen" (pl. szex, játék), vagy fordítva, az „én igen, de rajtam kívül senki sem" (pl. tudomány) témák ilyenfajta, kettős mérce szerint való megítélése arra utal, hogy az internet személyes és társadalmi hasznosságának megítélése között óriási szakadék tátong, a legtöbb felhasználó sem hiszi azt, hogy az internetet az emberek „jóra", hasznosan használnák. Inkább azt feltételezik, hogy a szexuális vágyaikat élik ki, játszanak (ami „persze" időpazarlás), pénzéhségüket csillapítják stb.. Mindennek természetesen kihatása van a hétköznapi vitákra, és persze a valóság alakítására, alakulására is. Különösen akkor fontos ez, ha újra felidézzük, hogy a tűzzel-vassal felhasználókat akaró, felülről jövő forradalom célja megnyerni az embereket és motiválni őket, hogy ismerjék fel, valami fontosból maradnak ki, ha nem használják az internetet. Maguk az internetezők szerint viszont – akik a személyes beszélgetésekben meghatározóak a nem internetezők számára az internetről, mint témáról beszerzett információkban – a szexről, játékról, pénzről, filmekről, bulvárról stb. marad le, aki kimarad, hiszen az emberek eredendően erre használják a világhálót.

De nem csak az általános mítoszok és azok helyi variációi azok, amelyek megjelennek a közbeszédben és a nyilvánosságban. Legalább ennyire fontosak a kifejezetten helyi (magyar) mítoszok, illetve a lokális, országos vagy ennél is kisebb relevanciájú diskurzusok, amelyek révén a szereplők legalább korlátozottan kifejthetik a véleményüket.

---

[151] Z. Karvalics például parazitáknak nevezi az ilyen mítoszokat, mert „elrontják" az információs társadalom diskurzusokat, elfedve a releváns kérdéseket (Z. Karvalics, 2003). Ez például egy olyan jelentős közvetett hatás, ami a társadalom egészét érinti.

[152] Ne feledjük, hogy a felmérés idején a társadalomnak – méréstől függően – 20-25%-a volt internet használónak tekinthető. Tehát a társadalom túlnyomó része hallomásból, közvetett információkra hagyatkozva alkotott véleményt valami olyasmiről, amivel személyesen még nem is találkozott.

Ilyen, a média fősodrába bekerülő sajátosan magyar címlapsztorik voltak – a teljesség igénye nélkül – az elmúlt néhány évben: az esztergomi ketchupos bomba[153], a „Csisztu-video”[154], vagy legutóbb a halapenz.hu[155] oldal. Ezekkel a témákkal azonban két nagy gond is adódik. *Először* is, a média perverz logikájának megfelelően az ilyen és ehhez hasonló történetek szinte kivétel nélkül a „botrány” szemszögéből, mint szenzációk kerülnek bemutatásra, a történetekhez köthető fontos tanulságok (pl. emberi szabadságjogok, információk áramlásának megváltozó módja stb.) pedig elsikkadnak. A magyarázatok mindvégig másodlagosak, nem a történések megértése a fontos, hanem a puszta meztelenségük, sokkoló mivoltuk. Mindez persze nem az internetnek szóló kitüntetett figyelem, hanem az ezredvégi média sajátos bája. *Másodszor* pedig, miközben ezek a történetek a maguk módján a középpontba kerültek, számtalan, az információs társadalom szempontjából fontos esemény legfeljebb mínuszos hírként, valami eldugott helyen/időben került említésre a médiában és kihullott az emlékezetből (például az európai integrációhoz köthető idevágó folyamatok-események, mint a 2004. február végi budapesti miniszteriális konferencia vagy az ENSZ Információs Társadalom Világtalálkozó sorozata – World Summit on Information Society, WSIS).

Végül, ha a média-típusok mentén (televízió, rádió, nyomtatott sajtó; másként: kereskedelmi, állami, civil; ismét másként általános vagy tematikus; szórakoztató vagy szakmai) megnézzük, hogy hogyan jelenik meg az információs társadalom a nyilvánosságban, akkor azt láthatjuk, hogy a téma leginkább az IT és internet kapcsán kaphat rivaldafényt. De míg a mainstream-ben leginkább csak botrányok, szenzációs hírek formájában szerepel, addig a nem-mainstreamben valamilyen száműzött szakmai rovatban-műsorban, lehetetlenül eldugott helyen vagy idősávban formálódik meg és bezárul egy olyan nyelvi univerzumba, amit csak a bennfentesek értenek meg.

Mindent összevetve tehát egyelőre egymás ellen dolgoznak a fejlesztők (állam, gazdaság, civil szervezetek) és a média, ami leginkább az anyagilag rövidtávon is érdekelt internet-szolgáltatóknak a szívfájdalma, de minden az internet meghatározó szerepét valló felelősségteljes szereplőnek neuralgikus pont, hiszen a média nélkül éppen a középpontban álló percepciók megváltoztatására nyílik kevés esély:

---

[153] Esztergomban még 1996-ban robbant fel egy ketchup-os dobozba rejtett bomba, a rendőrség az esetet követően az internet-szolgáltatókhoz fordult és a környék előfizetőinek az adatait kérte, a „kérést” a megyei ügyész ellenjegyezte. A Magyar Narancs, az Internetto-ra, az akkori legolvasottabb internetes oldalra hivatkozva a következőket írta az esetről: „a magyar Internet-szolgáltatók többsége (Datanet, Elender, Eunet, YSYS) a megyei ügyészi ellenjegyzéssel nyomatékosított rendőrségi kérésnek eleget téve kiadta előfizetői nevét az esztergomi ketchupdobozos robbantási ügyben nyomozóknak, kivéve a MatávNetet, amely jogerős bírói végzés nélkül nem volt erre hajlandó. A rendőrség azért kérte az adatot, mert felmerült a gyanú, hogy a tettes a hálózatról szerezte a bomba készítéséhez szükséges ismereteket.” (rövidhír a Cyberia rovatban, 1996/36-os lapszám). Egyébként minden, ismertté váló házilagosan kivitelezett robbanószerkezet (pl. a 2003. augusztusi Nyugati-téri 6-os villamos-robbantás) kapcsán megjelenik a hírekben a szokásos fordulat, hogy az ilyen szerkezetek előállításához szükséges receptek – mint ahogy az „közismert” – bárki számára szabadon hozzáférhetők az interneten. (Azt persze már nem szokás hozzátenni, hogy ugyanezek a receptek minden bizonnyal a könyvtárakban is fellelhetők.)

[154] Az ismert volt sportolónőről és tévés személyiségről először egy női öltözőben illegálisan készült videó-felvétel látott napvilágot, majd egy állítólag őt és kedvesét bemutató „home” pornó-videó került fel a hálózatra 2001 májusában. (Ekkoriban a „csisztu” kifejezés világhódító útra is indult, miután bekerült a leggyakrabban keresett szavak közé a nagy nemzetközi kereső szoftverek oldalain).

[155] A szülész-nőgyógyász orvosokkal kapcsolatos, magán-kezdeményezésre létrehozott fórum-szerű (tehát párbeszédre épülő) internetes oldal a szülés kapcsán orvos-választás előtt állóknak kismamáknak-kispapáknak kívánt információkat nyújtani, nem hivatalos formában, hanem első kézből, személyes tapasztalatokból kiindulva. Miután az oldalt a média felfedezte – hónapokkal az indulása után – eljárás indult a működtető ellen, azzal, hogy adatbázist épít és az orvosok személyes adatait (pl. mobiltelefonszám) azok megkérdezése nélkül tette közzé. Sajátos, hogy például ebben az esetben sem az internetes nyilvánosság kérdése, hanem az apropó, ezúttal a hálapénz évtizedes problémája került a viták középpontjába.

„A jövőben tehát a "nincs szükségem az internetre" és "az internet érdektelen" percepciók kezelése lesz a szolgáltatók és állam legfőbb feladata. Ehhez egyrészt arra van szükség, hogy a közvélekedést alakító hírek ne hátráltassák, hanem segítsék ezt a folyamatot: sajnálatos, hogy 2002-2003-ban a magyar sajtóban az internettel kapcsolatban megjelent cikkek több mint 60% negatív tartalmú volt, és további plusz 10% a pozitív tartalom ellenére negatív címmel vonta magára a figyelmet. Az Axelero szerint fontos ennek a folyamatnak a megfordítása." (Axelero: Kiugró évet zár a hazai internetpiac, 2003)

Röviden egy központi diskurzusról: a drága internet és a Matáv

Ki kell emelni ebből a fentebb bemutatott közegből egy nagyon fontos diskurzust, ami meghatározója a magyar információs társadalom és internet fejlődésének, ezért érdemes alaposabban is körbejárni, mert rendkívül jól jellemzi a fejlesztésekkel kapcsolatos elvárásokat-félelmeket és félreértéseket.

Az egykor monopóliummal bíró távközlési vállalattal, a Matávval kapcsolatos folyamatos elégedetlenség fontos kísérőjelensége a hazai információs társadalom (ki)alakulásának. Már a hetedik fejezetben is említett, az internet használat körülményeit, trendjeit bemutató első Internetto Fehér Könyv idején (Fehér Könyv, 1998), tehát 1998-ban elterjedt nézet volt az akkor még „maréknyi" internetező között, hogy a monopóliummal rendelkező cég a kerékkötője a fejlődésnek. Ez a vélekedés időközben sem tűnt el teljesen, sőt, bizonyos fokig csak erősödött a monopólium 2002-es végével.

A „Matáv-sztori" jelenkori fejezete 2002. április 29-én vette kezdetét, amikor az új kormány megalakulása idején a Matáv bejelentette, hogy ugyanezen év augusztusában megszünteteti a csúcsidőn kívüli átalánydíjas internetelérést segítő „Mindenkinek" telefonos csomagot, illetve eltörli a népszerű 150 forintos éjszakai kedvezményt. Ekkoriban több felmérés[156] is foglalkozott a bejelentés hatásaival: „A fogyasztók véleménye szerint mindez váratlan, barátságtalan és az internetes kultúrát megfojtó döntés volt. A Matáv Rt. álláspontja szerint viszont éppen a liberalizált piachoz való alkalmazkodást jelenti az átalánydíjas – ráadásul veszteséges – szolgáltatás megszűntetése." (Peczöli – Klenovszki – Kuti, 2002: 77).

Elmondható, hogy a Matávval szembeni ellenérzések az internet drágasága körül kialakuló vélekedésben kulminálnak, ami az évek során lassacskán önálló életre kelt és a folyamatoktól-áraktól függetlenül a magyar viszonyokat „egyszer és mindenkorra" jellemző hittételként jelenik meg a társadalomban, jól láthatóan több tényező sajátos együttes játékának eredményeként:

„Drajkó szerint négy fontos elemet kell kiemelni: a piac, a percepció, az állam és a média szerepét. Az Axelero úgy látja, hogy a nem-felhasználók egyetlen dolgot tudnak csak biztosan: azt, hogy az internet drága. Ennek pedig nem az az oka, hogy sokat kérnek az internet előfizetésért és a telefonvonal használatáért, hanem az, hogy a média ezt közvetíti az emberek felé. A magyar médiára jellemző "bulvárkommunikáció" csak a "balhét" közvetíti, a jó dolgokat nem. Túl kellene már lépnünk azon, hogy az internet drága Magyarországon akkor, amikor "a gyerekek az iskolai óra alatt elesemesezik a tízórai árát"." (Molnár, 2002)

A „túl drága az internet" értelmezés alapján tehát azért nincs Magyarországon megfelelő számú internet-felhasználó, mert az internet drága és azért drága, mert a Matávnak nem érdeke – nincs piaci vagy szabályozási eszközökkel rákényszerítve – hogy olcsóbban adja a hozzáférést. A folyamatban a Matáv „kezére játszik" az állam, egy más verzió szerint viszont egyszerűen csak gyenge, tehetetlen a Matáv lobbijával szemben. A Matáv szempontjából

[156] Lásd például Peczöli-Klenovszi-Kuti, 2002 (TNS Hungary – Net Reesearch Center); Virágh, 2002 (Kód Gazdaság- és Médiakutató Intézet).

viszont – merthogy természetesen a történetnek van egy ilyen értelmű olvasata is – a versenytársak, a média és az internetezők hosszú éveken keresztül azt sulykolták bele az emberekbe, hogy az internet drága, míg az üzenet végül „átment" és az internetről legelőször az jut az emberek eszébe, hogy az drága.

Anélkül, hogy személyesen állást foglalnánk ebben a hitvitában, ezzel a diskurzussal két nagy probléma adódik. Az *első*, hogy az *összeesküvés elméleteknek* megfelelően minden más alternatív magyarázatot képes kiszorítani és csökönyösen az ár kérdését állítja a középpontba. Mindeközben azonban – még ha az ár magas is – ez csupán az egyik tényező az internettel kapcsolatban. Mint fentebb is láthattuk, a társadalom túlnyomó többsége nem azért nem internetezik, mert az internetet drágának tartják. Akik hisznek a drágaságban, mint fő okban, azt feltételezik, hogy ha az internet kellően olcsó, netalán ingyenes (például alanyi jogon járó) lenne, akkor mindenki, vagy majdnem mindenki internetezne Magyarországon. Csakhogy a korábban ismertetett számokat látva ez egészen biztosan nincs így: több mint öt millió ember nem elég felkészült a számítógép, és így a hálózat használatára sem, és nem mellékesen nem is *érdekli* az internet, nincs motivációja, hogy időt, pénzt és energiát áldozzon az eszközökre, vagy az ismeretek elsajátítására. És ebben végeredményben az is megerősíti őket, hogyha azt hallják, hogy az internet „drága", hiszen akkor úgysem engedhetik meg maguknak.

A *második* probléma, hogy ez a meggyőződés az árat *objektív* tényezőként kezeli, mintha kontextustól és értékhierarchiától független lenne az, hogy valamit drágának vagy olcsónak tekintünk. A *drágaság relatív*. Nem csak azért, amit az Axelero állít, hogy: „[a] háztartások havi átlagos vezetékestelefon- (6800 forint), mobiltelefon- (közel 9000 forint) vagy kábeltévé- (2800 forint) költései mellett az internetre fordított 8700 forintos összeg közel sem kimagasló érték." (Axelero: Kiugró évet zár a hazai internetpiac, 2003). Hanem azért sem, mert ezen relativitás nélkül nem lehetne megmagyarázni a társadalmon belüli (miért használják egyesek a drágaság ellenére) és a társadalmak közötti különbségeket, például az észt számítógép- és internet-penetrációt sem. Más országokban ugyanis a miénknél magasabb árak sem vetették vissza ennyire a fejlődést: míg – a 2003 júniusi adatok szerint – Magyarországon a családi havi átlagkereset 125%-a volt szükséges egy PC megvásárlásához, addig Észtországban ugyanez 184% volt. Magyarországon 27%-os volt a PC-k elterjedtsége a háztartásokban, Észtországban pedig 37%-os (EFPR, 2004: 16). Mindeközben Észtországban 26%-os volt a háztartások internet penetrációja, Magyarországon viszont csak 8%(!) (EFPR, 2004: 17). Az internettel rendelkező észt háztartások átlagosan a havi jövedelmük 4,2%-át költötték internetre, a magyar háztartások a 4,7%-át (EFPR, 2004: 19).

Mindezzel nem azt akarom állítani, hogy az árak nem játszhatnak fontos szerepet, hanem azt, hogy nem játszanak *kizárólagos* szerepet egy ország felkészültségének, internet-penetrációjának a meghatározásában. A szakmai egyetértés szerint az internet nem tekinthető különösebben drágának Magyarországon[157], csakhogy a drágaság körüli diskurzus már nem is annyira az áraktól, hanem a társadalmi meggyőződéstől függ, ami ismét csak meghatározó hatással bír az internet hazai (nem) terjedésére.

Befejezés: az átalakulás tétje

[157] Sok mindenben nem értenek egyet a piac szereplői, de az árakat illetően igen, ahogy ez például egy 2003-as tévé műsorból is kiderült: „Magyarországon nincs monopolhelyzet, nem is értem, hogy miről beszélünk" - mondta Simó György, az Axelero vezérigazgató-helyettese az M2 Záróra című műsorában csütörtökön, a magyarországi internethelyzetről rendezett beszélgetésen. A megjelent internetszolgáltatók képviselői ezt ugyan vitatták, de abban szinte mindenki egyetértett, hogy Magyarországon nem drága az internet." ('A térség sereghajtói vagyunk', 2003)

Szemben a fentebb vázolt, társadalmilag hol pesszimisztikus, hol közönyös képpel, a társadalomnak mindössze 3 százaléka véli úgy, hogy sohasem jön el az az időszak, amikor az emberek jelentős része az interneten fogja beszerezni az információi nagy részét. 21%-uk teszi ugyanezt 5 éven belülre, a legtöbben (31%) azonban 5-10 éven belülre saccolják, de jelentős azok aránya is, akik 10-20 év közé (23%) vagy még távolabbra, 20 éven túlra tolják ki ezt (13%). Pesszimistábbak az emberek az interneten keresztüli vásárlás elterjedésével kapcsolatban: negyedük szerint 10-20 év kell hozzá, ötödük szerint pedig több mint 20 év és csak tizedük gondolja azt, hogy ez 5 éven belül megvalósulhat. (Mojzes, 2002: 63). Az emberek tisztában vannak tehát azzal, hogy az információk elektronikus beszerzése és az internet elterjedése jelenti az elkerülhetetlen „jövőt" és viszonylag kevesen állítják: sohasem terjednek el ezek az eszközök és szolgáltatások. Csak az ehhez szükséges időt tekintve találunk jelentős különbségeket. Ez azonban meghatározó lehet, egyrészt az idősebb generációkat tekintve, akiknek nincs 15-20 évük kivárni a változást[158], másrészt a bevezetőben említett társadalmi lemaradás-felzárkózás szempontjából: amíg a folyamatok elején (az internet elterjedése a világban) még előnyt jelent a gyorsabb adaptáció, a folyamatok végéhez közeledve hátrányt jelenthet az adaptáció hiánya. Amikor az újdonság hétköznapivá válik, kirekesztődik az, aki nem akar, vagy tud (együtt) élni vele. Miközben ez az általánossá váló információs közeg sokak számára szinte a jelenben is elképzelhető (5-10 év), jelentős azok aránya is, akik számára a távolabbi, megfoghatatlan jövőhöz kötődik – biztos eljön, de az meglehetősen soká lesz, már-már sci-fibe illő.

Ezek az adatok azonban semmiféleképpen nem jelentik azt, hogy nyugodtan rábízhatjuk magunkat az időre, hiszen az majd mindent megold. Bár vannak előre mutató folyamatok[159], a wilsoni négyesnek – a kormányzatnak, gazdaságnak, társadalomnak (az ide sorolt civil szférával és médiával együtt), illetve a kutatóknak – még rengeteget kell tenniük ahhoz, hogy az elvárások valósággá is váljanak.

Csepeli szerint (Csepeli, 2004) – aki egyszerre a kérdés tudományosan elismert szakértője és az IHM politikai államtitkáraként az információs társadalmi programok „felvilágosult abszolutistája" – a társadalom egészét érintő kulturális forradalomra volna szükség. A sikerhez, az információs társadalmi felzárkózáshoz, teljesen át kell alakulnia a *magyar önképnek*, el kell tűnnie a magyarokra olyannyira jellemző rossz tulajdonságoknak, mint a szalmaláng, a széthúzás, a patópáloskodás, vagy a sült galambra várás. Biztató jel, hogy generációváltás zajlik a magyar társadalomban: a korábbi nemzedékek mellett, amelyeknek alapvető generációs élményét és összetartozását valamilyen nemzeti szintű tragédia, vagy megalkuvás adta[160], egy új digitális nemzedék jelenik meg, amely a változás reményét hozza magával. Ez az új nemzedék egy újfajta pszichoszociális fejlődési pályával, és saját értékrendszerrel jellemezhető.

Az átalakulás teljes sikeréhez, a „turáni átok" levetéséhez azonban Csepeli szerint szükség van a „sarc mentalitás" helyett a „hitel mentalitás" megjelenésére, a bizalom társadalmi szintű megerősödésére, a társadalmi kontextus kicserélődésére. *Bizalomra* van

[158] Más kérdés, hogy feltehetően sokuk nem is érdeklődik az aktív részvétel iránt, meglehet azért, mert azt feltételezik, hogy ebben a formálódó jövőben nekik ez már nem annyira létfontosságú, legfeljebb gyerekeiknek-unokáiknak.

[159] Például a fentebbi adatokat bemutató Mojzes véleménye szerint „[a] mai magyar társadalom az informatika tömeges elterjedésének közelébe jutott. Mutatóit tekintve az elmaradás ma még jelentős, de csökkenő tendenciát mutat. Az emberek tisztában vannak az információ hasznosságával, birtoklásának előnyeivel, hiányainak hátrányaival. Az internet fontosságát még nem ismerték fel tömegesen, ez alól csak a magasabb iskolai végzettségűek jelentenek kivételt. Mindez aláhúzza az oktatás kiemelt szerepét, de hangsúlyozni kell, hogy egyetlen korosztályról sem szabad lemondani." (Mojzes, 2002: 65).

[160] Ezek a történelmi nemzedékek a következőképpen írhatók le, vagy a következő eseményekhez-korszakokhoz köthetők: békeévek, Trianon, üldözöttek és üldözők, ostrom, 1956, 1968 Prága, fogyasztói szocializmus, rendszerváltás, posztszocializmus, digitális generáció. (Csepeli, 2004).

szükség, új szisztémára, amely „sikerköröket” generál. Ma még ugyanis mindenkinek azt kell elhitetnie a környezetével, hogy nincs semmije, mert meg akarják sarcolni, tehát bizalmatlan; a *hitel* világában viszont azt kell elhitetnie, hogy hitelképes, tehát van valamije. Mindez azért különösen fontos, mert mindkét mentalitás önbeteljesítően hat:

Táblázat: A sarc és hitel mentalitás összevetése (Csepeli, 2004)

	Sarc mentalitás	**Hitel mentalitás**
Adózás	Kijátszás	Teljesítés
Ön-bemutatás	Negatív	Pozitív
Személyközi attitűd	Gyanakvás	Bizalom
Rendszer attitűd	Félelem	Biztonság
Világfelfogás	Aggodalom	Remény
Önbeteljesítő jóslat	Kudarc	Siker
Kultúra	Panaszkodás	Büszkeség

Az új digitális generáció azonban magában hordozza annak lehetőségét, hogy hosszú idő után ismét – mentálisan is – Nyugat-Európához tartozhassunk. Ezzel pedig lehetővé teszi, hogy a keleties alkatelemű magyar fejlődés sokban közelítsen, hosszú távon pedig beolvadhasson a nyugati fejlődési modellbe.

10. Befejezés: a kutatás konklúziói

Elszigetelten és elrugaszkodottan: az információs társadalom elmélet kritikája

Dessewffy szerint (Dessewffy, 2004) három fő kutatási aktivitás figyelhető meg az információs társadalom kapcsán a társadalomtudományokban, azon belül is elsősorban a szociológiában:

1. Meta-szint: a posztmodernnel szembeni idegenkedés Castells három kötetes információs társadalomról szóló opusával (1996, 1997a, 1998a) jelentősen gyengült nem csak a szociológiában. A mai társadalmi jelenségek kapcsán muszáj Castells-re reflektálni a szociológiában, még ha nem is kell Bibliaként forgatni a könyvét. Az olyan szerzők, mint Beck vagy Giddens ugyancsak az újfajta modernitásról értekeznek – új szakasz kezdődik a modernitásban és e mellett nem lehet elmenni, muszáj megérteni, a szociológiai vizsgálódás tárgyává tenni.
2. Internet: az internet átalakítja a világot, új folyamatokat indít el, így megjelenik az olyan hagyományos szociológiai kutatási témákban is, amelyek az elmúlt évszázad során az érdeklődés homlokterében álltak, mint amilyen például a kulturális tőke, a politikai részvétel, a kapcsolathálók, vagy a társadalmi egyenlőtlenség stb.. Probléma ugyanakkor, hogy egyrészt a változások kezdetén állunk, ezért a kutatások is többnyire a kérdésfeltevés szakaszában, a hipotézisek megfogalmazásánál tartanak, másrészt a társadalomtudományos kutatások hagyományos ciklusának ideje (10-12 év) túl hosszú idő a gyorsan fejlődő internet hatásainak a megértéséhez, fel kell tehát gyorsulni a folyamatokhoz a kutatásban is, ha meg akarjuk érteni őket.
3. Új témák: végül, teljesen új területek jelennek meg, amelyek eddig nem léteztek ebben a formában, még ha csírájukat meg is találjuk korábban. Ilyen például Lawrence Lessig „kódról" szóló könyve (Lessig, 1999). Várható egyébként, hogy egyre több ilyen forradalmian új kutatási terület jelenik meg a jövőben, aminek a feltárását el kell végezni.

Ezek alapján evidensnek tűnhet, hogy egy szociológiai doktori értekezés, amelynek témája az információs társadalom, ebből a három szintből választ megközelítési irányokat és fogalmi hálót. Ez az írás azonban, bár elsősorban az információs társadalomról – és nem az internetről vagy az új jelenségekről – szól, paradox módon mégsem kizárólag az első szinthez (metaszint) tartozó megközelítéssel él, pedig a besorolás alapján ez lenne kézenfekvő. Ennek azonban nyomós oka van. A vizsgálatom tárgyául választott magyar fejlődés aktorai által meghatározott információs társadalom jelenségköreire ugyanis állításom szerint egyáltalán nem reflektál az első szintű társadalomtudományos információs társadalom kutatás – a „*grand theory*". A gyakorlatban, a mindennapi életben a politikai szféra és a gazdasági szereplők által oly gyakran hangoztatott „információs társadalom" – mint a korábbi fejezetekben láthattuk – az informatikai ágazatra, az internetre, az információs-és kommunikációs technológiák elterjesztésére koncentráló elképzelés. A nagy elmélet viszont az információs társadalmat a lehető legtágabban, a mai modernitás egészeként értelmezi, amely az 1960-70-es évektől létezik, és például a volt keleti blokk felbomlása is sokban köthető hozzá. Így az a helyzet adódott az értekezés írása közben, hogy vizsgálatom tárgya (a magyar információs társadalom fejlődése és modellszerűségének kérdései) valamint az információs társadalom elmélete, egy-két pontot leszámítva (pl. gazdaság átalakulása) teljességgel elváltak egymástól. Az elmélet

ugyanis egyáltalán nem beszél azokról az erőfeszítésekről, amit maguk a társadalom központi szerepben lévő politikusai és gazdasági szereplői információs társadalom fejlesztése címén napról-napra tesznek. Nem beszél információs stratégiáról, információs társadalmi monitoringról, az „új gazdaság" sajátos dilemmáiról, a társadalmi mítoszokról, és a felhasználóvá válásról, tehát azokról a jelenségekről, amelyeket maguk a társadalom tagjai azonosítanak az információs társadalommal. Nem használja azokat a divatos hívószavakat, amelyekkel manapság a szereplők „megtöltik" ezt a világot, a távmunkától az elektronikus aláíráson át az intelligens településig. Legalább két információs társadalom létezik tehát, egy átfogó a kutatók számára, amelyet vizsgálnak és leírnak és egy szűkebb a szereplők révén, amit fejlesztenek.

Célom inkább az utóbbi körbe tartozó, hétköznapi, politikai-gazdasági jelenség-együttesnek, egy sajátságos fejlődési modellnek a tudományos igényű leírása volt. Miután ez azonban úgymond egy párhuzamos univerzumban létezik a castellsi, társadalomtudományos értelemben vett információs társadalomhoz képest, csak igen korlátozottan használhattam a „nagy elmélet" elgondolásait. Mindez azt a kettősséget, szinte „skizofrén" helyzetet hozta magával, hogy miközben az információs társadalomról beszéltem, legtöbbször nem tudtam és nem is lehetett társadalomtudományi értelemben értelmezni ezt a fogalmat, hanem a leszűkítő politikai-gazdasági vagy felületes tömegkulturális megközelítés került a középpontba. Olyan ellentmondásos helyzet alakult tehát ki, hogy a már létező tudományos elméleteket minimális mértékben lehetett a tudományos elemzésben felhasználni, a létező tárgyról viszont – a magyar információs társadalom fejlesztéséről – csak korlátozott számban állnak rendelkezésre tudományos vizsgálódások.

Így talán az az érzés alakulhatott ki az olvasóban, hogy a vizsgálódás tárgya, annak tulajdonságai (pl. pontatlanságok, forradalmi hevület, elnagyoltság) átragadnak az értekezésre is. Esetleg csapongónak és egyúttal követhetetlenül összetettnek tűnhettek az itt bemutatott gondolatmenetek, egymásra épülő fejezetek. Még ha így is volna, egy vezérgondolat azonban Ariadné-fonalaként húzódik végig az egész értekezésen, mégpedig, hogy az információs társadalom fejlődése egy rejtőzködő-rejtett folyamat, ami azzal jár együtt, hogy a társadalomtudományi elméleteket leszámítva a hétköznapokban gyakorta az internetre és az ICT eszközök használatára-terjedésére redukálják azt, miközben az átalakulás hatásai, mélyszerkezete rejtve marad. Az információs technológiák társadalom átalakító ereje ugyanis nem pusztán a közvetlen használatban rejlik, hanem sokkal inkább az intézményi közvetítők megváltoztatásában és a főbb szereplők tudatosságában, rátermettségében. A fejlettség megállapításához nem elég a technológiák közvetlen használati szintjének az adataira koncentrálni.

Végeredményben azt állítom tehát, hogy Castells és a nagy elméletek ismerete legfeljebb *szükséges*, de egész biztosan *nem elégséges* feltétel a magyar információs társadalmi fejlődés megértéséhez. Ez az elméleti fősodor egyrészt a központról és nem a perifériáról szól, másrészt általánosságban értelmezi az információs társadalmat és nem a szereplők felől, harmadrészt az információs társadalom jelenségeiről és nem a fejlesztéséről fogalmaz meg állításokat, negyedrészt – talán az egyedüli Castellst leszámítva – évekkel van lemaradva a folyamatok értelmezésében és a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején élte fénykorát, de a kilencvenes évek közepe óta lezajló hihetetlen erejű és gyorsaságú változások társadalmilag teljesen elszigetelték. Mindennek az a következménye, hogy a „nagy elmélet" szinte egyáltalán nem hat a leegyszerűsített információs társadalom képre, nem képezi a diskurzusok tárgyát, de nem hogy a politikusok, gazdasági szereplők vagy média számára idegen, hanem sokszor még az internet-penetráció kutatásában elmélyült kutatók számára sem nyújt releváns fogalmi kapaszkodókat.

Ennek köszönhető, hogy a korábbi négy fejezetben minden esetben egy sajátos információs társadalom fogalom lépett életbe a vizsgálódásaim során: a kutatásé, a politikáé-

gazdaságé, és a társadalomé. Ezek alaposabb leírásához, azonban még több kutatásra volna szükség. Az állam és piac megközelítései (forradalom felülről, koncentrikus elképzelés az ICT-vel és e-szolgáltatásokkal a középpontban) sokban egybecsúsznak egymással, az akadémiai mély értelmű („nagy elmélet"), de elszigetelt; végül a társadalmi sokkal felszínesebb mindkettőnél (mítoszok és elvárások), a három azonban egészen nehezen közelíthető egymáshoz.

Mindennek tehát az a következménye, hogy az akadémiai fogalmi hálóval szinte lehetetlen érdemben feltárni és megvizsgálni az információs társadalom fejlesztését, a politika és a gazdaság változásait. Minden szereplőnél a saját megközelítést is figyelembe kell venni, a kiindulópont tehát adott, de a téma további alapos kutatásokat igényel.

A rejtőzködő információs társadalmi fejlődés magyar „modellje": a fejlesztési politika kritikája

A korábbi fejezetekben a magyar helyzet körüljárásával szándékom szerint tehát egy *rejtőzködő információs társadalmi modellt* mutattam be részletesebben, amelynek középpontjában egy internetre, ICT-re koncentráló információs társadalom kép áll, fő állítása pedig a lemaradás, a verseny elvesztése. Ez a rejtőzködő modell a különböző szereplőknél röviden a következőkben ölt testet:

1. Politika: a gyakorlatot illetően (információs politika) elmondható, hogy a rejtőzködő információs társadalomban a politika ezen a téren – mit és hogyan fejlesszünk – másoló, az egész téma másodlagos a számára, prioritásaiban nem szerepel előkelő helyen az információs társadalom fejlesztése, ami zajlik, az részben kirakat jellegű és az információs társadalom koncepciójának informatikára és az eszközökre koncentráló ágazati leegyszerűsítésén alapul...
2. Kutatás: a jelenlegi információs társadalom kutatás részben az információs társadalom elméletének összetettsége, elvonatkoztatottsága, töredezettsége miatt nem képes kielégítő képet adni, módszertana pedig hiányos, így felületesebb a kapott eredmény annál, mint amilyen az átalakulás valójában. Nem a hatásokra, hanem az intenzitásokra-gyakoriságokra, mennyiségi kérdésekre ad választ, ezért csak korlátozott segítséget nyújt a szereplők döntéseihez.
3. Gazdaság: a gazdaság terén a kettős fejlettség (jelentős IT-termelés, alacsony IT felhasználás) előtérbe helyezése és az elektronikus szolgáltatásokra redukáló elgondolás elfedi a tágabb szerkezeti átalakulás, a hálózati működésmód esetleges megjelenésének mélyebb következményeit a különböző ágazatok esetében. A gazdaság a társadalomtól (felhasználók) és az államtól várja a helyzet megoldását, a holtpontról való elmozdulást.
4. Társadalom, nyilvánosság: végül a társadalom véleményem szerint egyrészt nem foglalkozik a témával a maga súlyán, másrészt a közbeszéd nem a releváns kérdések, hanem a mítoszok és morális pánikok körül forog, szenzációs hírek, botrányok állnak a középpontjában, a rossz társadalmi láthatóság, az összeesküvés elméletek és a sajátos hittételek pedig teljesen félreviszik a kérdésről való vitákat és az együttgondolkodást...

A rejtőzködést tehát a politika/állam, akadémia/kutatás, gazdaság, társadalom/közbeszéd terén vizsgáltam. Mindezek szintézise, hogy a magyar információs társadalmi fejlődést sokkal alaposabban le lehet írni, mint az egyszerű penetrációs adatok, amik valójában igen keveset érnek a *miértek* és *hogyanok* megválaszolásakor.

Bár az elvégzett vizsgálat alapján azt nem lehet kijelenteni, hogy egyértelműen igazolható volna egy teljesen elkülönült magyar információs társadalmi modell létezése – főként, mivel a vizsgálat csak minimális mértékben volt komparatív jellegű –, de bizonyosan állítható, hogy az információs társadalom építésének negyedik fejezetben megjelenő kelet-közép-európai módjához képest *sajátos* a magyar információs társadalom (ki)alakulása. A leírtak alapján az információs társadalom fejlesztésének „felvilágosult abszolutista" rendszere bontakozik ki idehaza – egy autoriter, kiművelt, felülről modernizáló szűk elittel (fejlesztők), akiknek nem feltétlenül intézményesülnek a kezdeményezései, tevékenységük nyomán pedig nem épül tartós struktúra és ennek következtében a haladás sem a rendszerből, hanem magukból a felvilágosult, hatalommal bíró egyénekből fakad. Amint az „abszolutista" fejlesztő politikai és vagy gazdasági okokból elveszíti hatalmát, nem marad olyan biztosíték, intézményi vagy strukturális formában tovább élő garancia, amely a megkezdett fejlesztéseket az egész társadalomban biztosan továbbvinné és terítené. Váltás következik, új egyénekkel és új elképzelésekkel. Sarkosan megfogalmazva: a társadalom egészét nézve inkább kívülről jövő kényszer a modernizálás és nem belülről fakadó igény, leszámítva egy szűk elitet és a társadalom egy kisebb hányadát, a társadalom közömbös az információs társadalmi változások iránt. A kitörést ebből a modellből az intézményi stabilitás – az egyes személyek sorsától függetlenné váló, rendszerbe szerveződő, garantált fejlesztések – illetve a társadalmi tudatosság és felemelkedés megteremtődése adhatja, amely intézményesíti az információs társadalom fejlesztését.

A hazai rejtőzködő információs társadalom azonban eleddig társadalompolitikai szinten az elszalasztott lehetőségben öltött testet: másodlagosságban, leegyszerűsítésben, másolásban, alárendelt információs társadalmi célokban és az egyedi megoldások hiányában.

A vizsgálat kiterjesztése és kutatási kérdései – a modell rövid leírása

A modellekről szóló harmadik, és az azt követő, a kelet-közép-európai fejlettséget bemutató negyedik fejezet szólt arról, hogy ez a „köztes" régió már az ipari forradalom idején is ötvözte a keleti és nyugati megoldásokat. Ez a sajátosság meglátásom szerint továbbra is megmaradt, és érzékelhető az információs társadalmi átalakulás idején is, jellemző rá a megkésettség, a másolás és a fél-periférikus megoldások.

Ennek a regionális modellnek az alaposabb feltárásához érdemes volna a magyar fejlődés kapcsán elvégzett szisztematikus vizsgálódást kiterjeszteni Kelet-Közép-Európa további országaira – ami legalább nyolc országot jelentene. A magyar helyzetből kiindulva az egyes területeken a következő kérdések alaposabb vizsgálatára volna szükség:

1. Politika:
- van-e erős ember a területen
- stratégiatörténet: stratégiagyártó országról van-e szó, végrehajtják-e a stratégiát, hogyan intézményesül és ágyazódik be az a politikába
- a rendelkezésre álló anyagi források és politikai prioritás mértéke,
- ágazatként vagy átfogó fejlesztési keretként kezelik-e az átalakulást
- az információs kihívás szervezeti keretei, minisztériumok együttműködése, ki a gazda a területen
- politikai ciklikusság hatása, pártpolitikai csatározások, a konszenzus mértéke
- egyediség és másolás a célkijelölésben

2. Kutatás:
- vannak-e szisztematikus kutatási programok

- mit kutatnak-publikálnak az elméleti szakemberek
- mi a szakmai viták tárgya, érzékelhető-e az internet-centrikusság
- mekkora az EU kapcsolódó K+F programjaiban való részvétel
- mit mérnek a stratégia végrehajtása kapcsán
- vannak-e módszertani újításra utaló törekvések
- az előző kettőhöz kapcsolódóan: mérnek-e tágabb társadalmi hatásokat

3. Gazdaság-rendszerek:
- az „új gazdaság" fogalmának helyi értelmezése leszűkítő-e, megfigyelhető-e az internetre redukálás
- a csúcstechnológiai ágazatok szerepe mennyire meghatározó a gazdaságban és mennyire beágyazott az a termelési rendszer egészébe
- a technológiai penetráció mértéke, IT és internet használat a gazdaságban és a fogyasztók körében
- fejlesztői vs. felhasználói modernizáció, melyik csoporthoz sorolható az ország
- felhasználók és állam kettős szorítása mennyire erős
- meggyőződése-e a gazdasági szereplőknek, hogy kizárólag az állam kezében van a döntés (milyen a fejlődés kontextusa),
- jellemző-e a csodavárás és a kétségbeesettség (tanácstalanság) egyszerre ható kettőse
- mennyire megteremtett vagy alulról kialakuló az új gazdaság és a piac
- csak ágazati modernizáció vagy átfogóbb gazdasági kitörés az IT és az internet
- mik a szakmai konferenciák témái, mik a gazdasági szereplők meggyőződései

4. Társadalom, közbeszéd:
- kialakult-e „lemaradás"-kép, ha igen, akkor mennyire határozza meg a fejlesztések kontextusát
- mik a politika/gazdaság fő fejlesztési csapásirányai a társadalom kapcsán (mennyire erősek a tartalom, eszköz-hozzáférés és információs írástudás programok)
- mit céloznak a társadalmi elvárások a területen, érzékelhető-e az államra irányuló szociális és egyéb nyomás
- mit jelent a társadalom számára az információs társadalom, mennyien állítják, hogy tudják mi az
- milyenek az attitűdök az új technológiák felé
- közbeszéd tárgya-e az információs társadalom, hogyan jelenik meg a sajtóban: tévé (mainstream, híradó, szakmai műsorok), újság (politikai, bulvár, szakmai), rádiók
- honnan szerzik az emberek a releváns információkat az internetről és információs társadalomról
- hogyan jelennek meg a nemzetközi relevanciájú információs társadalmi hírek a helyi sajtóban (pl. mi kerül címlapra)
- mítoszok: nemzetközi és saját mítoszok szerepe (vannak-e saját botránytémák)?
- központi diskurzus-e az internet drágasága, mi a helyzet a távközlési monopólium terén (volt-e, van-e, mik a feltételezett következményei a közbeszéd szerint)
- végül, mekkora a társadalmi bizalom mértéke a változások sikerében

Mindezek alapján eldönthetővé válna, hogy mennyiben beszélhetünk magyar, visegrádi vagy kelet-közép-európai fejlődési útról. A fentebbiek alapján arra kell keresni a választ, hogy hol vannak azonosságok és hol találhatók olyan jelentős eltérések, amelyek döntő következményekkel járnak a fejlettséget tekintve. Ennek köszönhetően a „legjobb gyakorlatok" táránál alaposabb, mert egyúttal a „legrosszabb gyakorlatokba" is betekintést

nyújtó vizsgálati eredményeket kapnánk, amely mentén az adott országban folyó fejlesztések kereteit lehetne megismerni és így tanulni egymás sikereiből-kudarcaiból.

Rejtőzködő rendszerek és human interface – további kutatási javaslatok a társadalmi átalakulás hatásainak megragadásához: az információs társadalmi kutatások kritikája

Az értekezésben kifejtett elmélet felveti annak igényét is, hogy a jövőben olyan módszertan jelenjen meg, amely képes az információs társadalmi fejlődésben érzékelhető rejtőzködést, rejtett hatásokat valamilyen sztenderdizált, egzakt módon megmutatni és belekalkulálni az országok közötti összehasonlításba. Ennek kialakítása és kipróbálása azonban rendkívül szerteágazó kutakodást igényel, valamint meglehetősen munka- és időigényes. Ugyanakkor az sem elvitatható, hogy igen sokan dolgoznak például a jelenlegi mérési módszerek csiszolásán és megújításán.[161] A következőkben kicsit hosszabban kifejtve javaslatokat fogalmazok meg arra vonatkozóan, hogy véleményem szerint hogyan lehetne a *rejtőzködést* vizsgálni.

A gyakorisági és intenzitási kérdések előtérbe helyezése elfedi az információs társadalom kialakulásának bizonyos mélyebb rétegeit, azokat a társadalmi hatásokat, amelyekkel az átalakulás jár. Az egyszerű penetrációs adatokra koncentráló megközelítés a különböző gazdasági ágazatok és nagy ellátórendszerek esetében sem képes megmutatni a szerkezeti átalakulás mélységeit. A probléma kétségtelenül a kapcsolódó kutatások hetedik fejezetben bemutatott általános módszertani hiányosságaiból fakad, ugyanakkor a már meglévő adatok segítségével mégis érzékeltethető, ha pontosan le nem is írható, hogy milyen új megközelítésekkel volna lehetséges megragadni az információs társadalomba való átmenetet társadalomtudományi szempontból is.

Érzésem szerint három, egymással szorosan összefüggő és csak mesterségesen szétválasztható kiindulópont lehetséges a rejtőzködő folyamatok leírására, annak feltárására, hogy szinte észrevétlenül hogyan alakul át az életünk az új technológiákkal való kölcsönhatás révén:

1. Mikroszint – az egyének, társadalmi csoportok tevékenységháztartása és köznapi tevékenységei felőli megközelítés: hol hatja, alakítja át a mindennapokat, az egyes tevékenységekre szánt idő mennyiségét és belső szerkezetét megbontva az új technológiával való kapcsolat?

A tevékenység- és időháztartás vonatkozásában legalább két szintű hatást kell feltételeznünk:

- *Közvetlenül*, annak révén, hogy a cselekvő maga használja az eszközt: ez általában jól látható, egyértelmű következményekkel jár az alany számára is, még ha az átalakulás időben el is nyújtott, így „természetesnek", evolutívnak és nem radikális változásnak tűnik fel.[162] Természetesen az így létrejövő hatásoknak egy része rejtett marad maga a cselekvő előtt is, tehát elkülöníthetünk látens és manifeszt hatásokat egyaránt.

[161] Lásd például a finn Statisztikai Hivatal vonatkozó kiadványait (*On the Road…* 1997, 1999), vagy a SIBIS anyagait (2001-2003), illetve az Eurostat kezdeményezéseit az ötödik, illetve a hatodik keretprogramban (pl. IST, 2000).

[162] Egy kedves tanszéki munkatársam például arról számolt be, hogy a hetvenes években, amikor egy vegyész-laborban elkezdett dolgozni, az első években még úgy ment a munka, hogy egy hétig *mértek*, egy hétig *számoltak*. Amikor megkapták az első négy alapműveletre képes számológépet (aminek használatát, beosztását természetesen egy kis piros füzetben gondosan vezették), ez a két hetes ritmus egy hétre rövidült, elég volt egy napig számolni azt, amit korábban egy hétig kellett. Végül, amikor az 1990-es évek elején eljött a laborból, a

- *Közvetve*, annak révén, hogy a cselekvő nem maga használja az eszközt: mint ahogy az ipari forradalom idején (és az ipari társadalomban) sem volt mindenkinek például gőzgépe, sőt nem is kellett gőzgéppel rendelkeznie ahhoz, hogy az ipari társadalom szinte összes áldásából, illetve átkából részesedhessen, az információs társadalmi átalakulás is megjelenhet akár ott is, ahol közvetlenül nem érzékelhető az ilyen eszközök jelenléte. Tehát, attól, hogy valaki nem használ például számítógépet, mobiltelefont vagy internetet, az ő életét is átalakítja az, még ha közvetve és távolról is, inkább látens, mint manifeszt módon.

A tevékenységháztartás átalakulása egyrészt lehet mennyiségi (a belső arányok megváltozása, pl. kevesebb alvás, több szabadidő stb.), másrészt minőségi (akár az egyes tevékenységre fordított időmennyiségnek az esetleges változatlansága mellett is intenzitási, tartalmi eltérések lehetnek a korábbiakhoz képest, pl. az egységnyi időre eső elvégzett munka növekszik, tárgya megváltozik stb.).

Ennek a tevékenységháztartásban bekövetkező változás együttesnek a vizsgálatához számtalan terület kínálkozik, amiknek kibontása sokszorosan meghaladná ennek az értekezésnek a kereteit és lehetőségeit egyaránt. A teljesség igénye nélkül a következőkről lehet szó:

- munka,
- szórakozás/kikapcsolódás/játék,
- médiafogyasztás (tévézés, olvasás),
- vásárlás,
- házimunka,
- közlekedés,
- gyermeknevelés,
- szükségletek kielégítése (pl. alvás, evés)…

Végeredményben ennél a megközelítésnél a tevékenységekbe ágyazva ragadhatjuk meg az információs társadalmi átalakulást.

A jelenlegi, az információs fejlettséget az egyén szintjén vizsgáló kutatások többnyire felhasználókról, azok szokásairól, ritkábban attitűdjeikről beszélnek, ennyiben a fentebbi tipológia alapján a *közvetlen, manifeszt* dimenzióra korlátozódnak és nem a hatásokról, hanem gyakoriságokról-intenzitásról szólnak. Még abban az esetben is a közvetlen-manifeszt dimenzió van a középpontban, ha használókat és nem használókat, a köztük lévő különbségeket („digitális szakadék") vetik össze, ugyanis még ilyenkor is a „használat – nem használat" a mérvadó, vagyis a technológiával rendelkezés vizsgálata tematizálja a kutatás egészét.

2. **Mezoszint – a nagy rendszerek, az ún. *back office* átalakulása és a közvetítő intézmények, szervezetek felőli megközelítés.** Ebben az esetben nem az egyéni vagy közösségi hozzáférésre és a közvetlen használatra koncentrálunk, hanem az intézmények, a közvetítő rendszerek átalakulására és ennek tágabb kihatásaira.

Ilyen intézmények-szervezetek lehetnek – ismét csak a teljesség igénye nélkül:

- önkormányzat,

---

legújabb masinába elég volt az egyik oldalon betenni a vizsgálni kívánt anyagot, a másik oldalon kis idő múlva „kijött" az eredmény. A gép a húsz évvel korábban két hétig tartó munkát végezte el néhány perc alatt. Húsz év alatt apró lépésenként, de végeredményben gyökeresen átalakult a laboránsok munkája is. Persze nem egyszerűen csak a tevékenység változott meg, hanem a laboránsok maguk is – ismerősöm állította, hogy sokkal jobban szerette a régi, két hetes ritmusú munkát, mert akkoriban azt érezte, hogy úgymond „közelebb" van a munkájához, benne van a dolgok sűrűjében, ő maga csinálja, amit csinál. A gépekkel ez az érzés, a „munka öröme" részben odaveszett. Végeredményben az új eszközökkel való kölcsönhatás megváltoztatta a munkát magát, a munkást és végül a munkához való viszonyt is.

- hivatalok, nagy közszolgáltatók
- kórház,
- iskola,
- művelődési ház, kulturális intézmények
- egyház,
- szakszervezet,
- politikai párt,
- kisközösségek – civil szervezetek,
- cégek-boltok,
- média (televízió, rádió, újságok)…

Ezeknek a vizsgálata alapvetően két szinten jelentkezhet:

- *back office*: magát az intézményt-szervezetet, annak belső szerkezetét, működésmódját, munkatársainak kapcsolati hálóját stb. hogyan alakítja át az új információs és kommunikációs technológiákkal való találkozás. Nyilván ebben az esetben is el lehet különíteni látens és manifeszt, illetve közvetett és közvetlen hatásokat az intézményen belül. Vannak intézmények, amelyek élenjárnak ezekben a folyamatokban, míg mások ellenállnak a változásoknak, illetve az intézményekben dolgozók hozzáállása is változó lehet, ennyiben igen összetett a vizsgálódás tárgya.
- *front office*: az intézmény átalakulása tágabb társadalmi kihatásokkal is jár, hiszen minden intézmény kapcsolatban van a környezetével, egyrészt más intézményekkel-szervezetekkel, másrészt az (állam)polgárokkal, fogyasztókkal.

Végeredményben a fentebbi, a mikroszintre koncentráló megközelítésben az egyének tevékenységháztartásának rejtett átalakulása sokban ezeknek a közvetítő rendszereknek a sorsától függ. Ha a társadalomban kulcsszerepet játszó közvetítő rendszerek modernizációja sikeres, akkor az mindennapos szinten is kihatással bír a társadalom egészére.

A jelenlegi, az információs fejlettséget a nagy rendszerek-szervezetek felől vizsgáló kutatások nem a hatásokat, hanem a technológiai eszközök számát, elterjedtségét tekintik mérvadónak, például, hogy rendelkeznek-e weboldallal, azon keresztül milyen információk és szolgáltatások érhetők el stb.. Ami azonban különösen érdekes lehet, az az ilyen intézmények-szervezetek kapcsolata a technológiát közvetlenül nem használó állampolgárokkal, fogyasztókkal, akik így közvetve, akár észrevétlenül tapasztalhatják meg a front office-on keresztül az információs társadalmi átalakulást (pl. ügyintézésben, vásárlásban stb.).[163]

3. A human interface felőli megközelítés. A fentebbi két megközelítés fókuszpontjában lévő egyén, illetve intézmény-szervezet találkozásánál találhatjuk a *human interface-t*, azt az emberi közvetítői felületet, amelynek tagjai hozzáférhetővé teszik, lefordítják a háttérben lévő rendszert az olyan hétköznapi emberek számára is, akik nem használják maguk azokat az újfajta eszközöket, amelyek segítségével esetleg közvetlenül – pontosabban nem emberi interface segítségével – férhetnének hozzá a szervezet-intézmény által nyújtott szolgáltatásokhoz, termékekhez vagy speciális információkhoz, szaktudáshoz.

[163] Hogy érthetőbbé tegyem, hogyan használom a back office és a front office fogalmát, például egy étteremben – leegyszerűsítve – a back office a konyha, a front office pedig az étterem vendégek által látogatható része, illetve a pincér, akinél megrendelem, hogy mit készítsenek számomra a konyhában. Tehát a pincér jelenti a kapcsot köztem és a konyha között, tulajdonképpen ő az étterem kommunikációs felülete, arca. Nekem nem kell tudnom főzni ahhoz, hogy ehessek, tehát ismerni mindazokat az eszközöket és eljárásokat, ami ahhoz kell, hogy az ételemet megfőzzék. Viszont, ha a konyha jól felszerelt, az ott dolgozók pedig felkészültek, akkor feltehetően én is jobban fogom érezni magam az étkezés egésze folyamán.

Ezek a human interface-k – újra a teljesség igénye nélkül, a fentebbi topológiák alapján – a következők lehetnek:

- önkormányzati, hivatali ügyintézők,
- kórházi ügyintézők, ápolók[164]
- tanárok,
- művelődésszervezők,
- papok,
- szakszervezeti „bizalmik”,
- politikai aktivisták,
- eladók, pincérek, anyagbeszerzők, raktárosok, titkárnők, személyi asszisztensek
- bemondók, hírolvasók, újságírók…

Kézenfekvő, hogy ezek a közvetítői csoportok kulcsszerepet töltenek be az információs társadalmi átalakulásban, az informatizálás folyamatában, mert hozzáállásuk, nyitottságuk vagy elzárkózásuk alapvető hatással bírhat egyrészt magának az általuk képviselt intézménynek, rendszernek (back office) a működésére, másrészt a rendszerrel általuk kapcsolatba kerülők életére. Meghatározók abból a szempontból is, hogy a szervezetbe bekerülő új információs és kommunikációs eszközök ténylegesen átalakítják-e az abban zajló folyamatokat, esetleges szembenállásuk majdhogynem lehetetlenné teszi a hatékony és sikeres átalakulást. Éppen ezért minden, a modernizálást célul tűző szereplő számára alapvető cél lehet őket megnyerni a változásoknak. A helyzet paradoxona ugyanakkor, hogy az új információs és kommunikációs eszközök számos esetben a pontosan ebben a human interface szerepben lévőknek a pozícióit kezdik ki leginkább[165], hiszen a rendszerhez közvetlenül, az új eszközök segítségével hozzáférők számára szinte teljességgel feleslegesek, helyüket a *non-human interface* (pl. egy internetes felület) veheti át, ez esetben az információs társadalmi változásokkal párhuzamosan újra kell definiálni munkájuk tartalmát.

A klasszikus fejlettségi kutatások nem fektetnek különösebb hangsúlyt az intézmények vizsgálatánál az abban rejtetten „kulcsszerepet” betöltő, közvetítői szerepben lévő, human interface munkatársak vizsgálatára. A kiemelten vizsgált csoportok közé sokkal inkább a döntéshozók semmint a „kapcsolattartók” tartoznak, így ez utóbbiakról, például az információs társadalmi átalakuláshoz való hozzáállásukról, attitűdjeikről, információs írástudásuk szintjéről kevés megbízhatót tudni, legfeljebb az informatikusok anekdotáiból sejteni, hogy nem feltétlenül pozitívan állnak a változásokhoz.[166]

Látható tehát, hogy a nagy makroszinten található intézmények meghatározóak az információs társadalom kialakulásában. Csalóka az információs fejlettséget ezen „rejtőzködő” rendszerek figyelembe vétele nélkül vizsgálni. Például az alacsony lakossági internet penetrációra való koncentrálás elfedheti az intézményeken-szervezeteken keresztül

[164] Gyakorta a human interface csoportba sorolhatók az orvosok is, egyrészt, mint olyan szaktudás hordozói, amihez egyébként igen nehéz hozzáférni, másrészt, mint közvetítők az egészségügyi rendszer és a páciens között.

[165] Leggyakrabban azokban az esetekben küszöbölhető ki az emberi közvetítő, amikor a személyes jelenlét egyik fél részéről sem szükséges a tranzakcióhoz, és ugyanakkor valamilyen fizikai formában létező tárgy, áru közvetlen bemutatására (pl. igazolvány), vagy átadására sem kell, hogy feltétlenül sor kerüljön. Így tehát az olyan rendszerek, amelyek ezen alapulnak, nem elektronizálhatók teljesen. Egyébként a teljesen elektronizálható rendszerek hagyományos „felületeinek”, pl. hivatalok és ügyintézőik, eltűnése sem várható még középtávon sem, mivel a társadalom egy jelentős része nem képes vagy nem akar áttérni az új eszközök használatára, ami teljesen helyénvaló reakció.

[166] Ilyen városi legenda, amikor az alkalmazott letöri a számítógép CD-olvasóját, mert kávéscsésze tartónak hiszi; vagy nem találja az ANY gombot a billentyűzeten, amikor üzenetként megjelenik, hogy ’Press any key’; illetve az a titkárnő, aki az egeret az egérpadról felemelve, majd fel-le emelgetve meg van győződve arról, hogy az nem működik, pedig rendesen „mozgatja”, ahogy kell: fel-le.

érzékelhető közvetett hatásokat, mivel azt sugallja, hogy a legfejlettebb szolgáltatásokhoz eleve kevesen férhetnek hozzá, hiszen kevesen rendelkeznek az ahhoz szükséges eszközökkel. Ez a feltételezés azonban nem számol azzal, hogy az új eszközökhöz, azok előnyeihez a rendszereken keresztül, a human interface-ek révén, közvetve is hozzá lehet jutni, ehhez nem kell feltétlenül az eszközökkel rendelkezni.[167] Különösen az olyan társadalmakban, ahol a technológia otthoni penetrációja alacsony, hajlamosak figyelmen kívül hagyni a rendszerek közvetett szerepét is és ennek révén rejtve maradnak az információs társadalmi átalakulás tágabb hatásai. Belátható, hogy ezek mentén jelentős különbségek lehetnek akár két, azonos mértékű lakossági internet penetrációval rendelkező társadalom között az információs társadalom fejlettségét tekintve, ez azonban a statisztikák elől többnyire rejtve marad.

Az új kommunikációs eszközöknek nem csak a közvetlen, hanem a közvetett használatát és annak hatásait is mérni volna szükséges. Az elektronikus formában hozzáférhető szolgáltatások nem az egyetlen formái az információs társadalom előnyeinek, legalább ugyanennyire ezek közé tartoznak azok a hagyományos szolgáltatások és termékek, amelyek egyáltalán nem, vagy nem ebben a formában, nem ilyen áron lennének elérhetők az adott társadalomban az új technológia létezése nélkül.[168] De persze nem csak előnyökről van szó, hanem hátrányokról, mellékhatásokról is, ezek sem korlátozódnak az elektronikus szolgáltatásokra, hanem érintik mindazokat a változásokat, amelyeket közvetve okozott az új technológia. Ahhoz azonban, hogy ezek úgymond a „felszínre jöjjenek" számos, az eddigieknél alaposabb és szemleletükben megújult kutatásokra volna szükség.

Befejezés

Jól látható tehát ebből az összegző fejezetből is, hogy számtalan kutatási kérdés merül fel az információs társadalom kapcsán. Az elmélet közelítése a gyakorlati problémákhoz és a fejlesztésekhez, az információs társadalom modelljei, a kelet-közép-európai fejlődés kérdései és a rejtőzködés szisztematikus vizsgálata csak az általam legfontosabbnak vélt konklúziók, amelyek a megelőző fejezetek során megfogalmazódó tanulságokat összegzik.

Azt hiszem abban a helyzetben vagyunk, mint oly sok huszadik századi elődünk, akik fontos társadalmi változások idején éltek Magyarországon, de eszméiket és gondolkodásukat a tudományosság középpontjának számító Nyugatról kölcsönözték, majd felismerve, hogy ez csak korlátozottan használható idehaza, kiadták a jelszót: fedezzük fel Magyarországot! Nekünk azonban nem csak a Magyarországon zajló, témánkhoz köthető változásokat kell felfedeznünk a következő években, hanem egyrészt a tágabb régiót is, másrészt pedig az információs társadalmat és annak új kérdéseit általában is érdemes körbejárnunk.

[167] Magyarán, nem csak az internet használó élvezheti az internet előnyeit és nem csak az ő életére van hatással az új technológia terjedése.

[168] Történelmi példával élve, az iránytű és a navigálással kapcsolatos ismeretek hozzájárultak a nagy földrajzi felfedezésekhez, így közvetve egy új növénykultúra európai elterjedéséhez (paradicsom, kukorica, burgonya, dohány stb.), végeredményben az európai étkezési szokások gyökeres megváltozását hozva. De nem kellett ismerni az iránytűt ahhoz, hogy ezeket a növényeket termeszthessék, vagy megvehessék, megehessék Európában az elterjedésüket követően. Az internet és a számítástechnika is számos olyan változást indukál, amik nem lennének elérhetőek a létezése nélkül (pl. számítógéppel tervezett autók, filmjelenetek, vagy egészségügyi berendezések, vizsgálatok stb.). Az, hogy mennyire rá vagyunk utalva az informatikai eszközökre, például a vírusok okozta rendszerleállások növekvő kárértékéből is jól rekonstruálható.

Melléklet:

1. A Széchenyi Terv informatikai programjának kezdeményezései

Kormányzat alprogram:

1. Stratégia és monitoring: Az információs stratégia elkészítését a Széchenyi-terv jelölte ki, forrásokat különítve el a stratégia folyamatos felülvizsgálatára és ami különösen fontos, olyan adatok megtermelésére, amelyek lehetővé teszik az információs társadalommal kapcsolatos változások folyamatos nyomon követését. A monitoring egy szisztematikus kormányzati tudásbázis felépítését jelentette, amely alapja lehet a területet érintő szakmai lépéseknek.
2. Elektronikus kormányzat, szolgáltató állam, elektronikus demokrácia: Az elektronikus kormányzat megteremtése előfeltétele a jövő demokratizálódásának. Az állam egyre inkább szolgáltató szerepbe kerül és feladatait elektronikus felületek és eszközök segítségével látja el (fontos feladat például az elektronikus közbeszerzés lehetővé tétele).
3. Jogszabályi környezet, szabványok elterjesztése: A kormányzat egyik legfontosabb feladata az információs korszakban – amelyet sem a gazdaság sem a civil szféra nem tud elvégezni helyette – a „játékszabályok" meghatározása. Az Európai Unióhoz való csatlakozás számos jogharmonizációs lépést is felvetett ezen a területen. Az elektronikus aláírás és az egységes hírközlési törvény volt akkoriban a legfontosabb ezen a téren.

Ellátottság- és hozzáférés alprogram:

4. Közösségi és intézményi hozzáférés: Rövid-és középtávon nem biztosítható a széleskörű hozzáférés a közösségi és intézményi infrastruktúra javítása nélkül. A Széchenyi-terv egyik kiemelt feladata az infrastrukturális feltételek javítása, az intézmények felszerelése volt. Ezt célozták különböző pályázatok például az iskolák, könyvtárak, laktanyák stb. számítógéppel való ellátása révén.
5. Egyéni/családi/otthoni ellátottság- és hozzáférés-bővítés: A Széchenyi-terv ígérte, hogy költségátvállalás és egyéb ösztönzők révén elősegíti a lakosság hozzáférésének a javítását. Kiemelt feladat volt, hogy az igen alacsony társadalmi felhasználói szintet növelni lehessen, aminek a megfelelő eszközök hiánya jelentette az egyik akadályát.
6. E-önkormányzat, intelligens település: A kormányzat informatizálása mellett szükséges a polgárok számára több kapcsolatot jelentő helyi, önkormányzati kapcsolódási pontokat is informatizálni. Ehhez létre kell jönnie a helyi stratégiáknak, amelyek az országos stratégiával összhangban állapítanak meg célokat ezen a területen. Szükséges külső, elsősorban Európai Uniós források bevonása – ehhez kívánt segítséget nyújtani a Széchenyi-terv is.
7. Szoftverprogram: A cél a szabad szoftverek minél nagyobb arányú elterjesztése, illetve a már használt gépeken futó programok legalizálása volt.

Az e-gazdaság megalapozása alprogram

8. Elektronikus üzletvitel: Az Európai Unióval és más nemzetközi szervezetekkel összhangban a vonatkozó jogszabályokat folyamatosan felül kell vizsgálni. A kormányzat célul tűzte ki a gazdaságra vonatkozó szabályozásról folyamatosan

tájékoztató rendszer felállítását. Az intelligens kártyák és regionális hálózat felállításával elő kívánta segíteni az elektronikus gazdaság megerősödését.

9. Távmunka elterjesztése: A fő cél a távmunkához szükséges munkajogi szabályok meghozatala, illetve kísérleti távmunka-programok beindítása valamint a képzések támogatása volt, hogy hazánkban is meghonosodjon ez a munkavégzési forma.

Információs kultúra és tartalomipar alprogram

10. Információs írástudás, élethosszig tartó tanulás és iskolán kívüli képzés: Az iskolából már kikerültek folyamatos át-és továbbképzésében hangsúlyos szerepet kell kapnia az informatikának. A tudatosság növelése kiemelt cél. Olyan tananyagok és módszerek kidolgozását is támogatni kívánták, amelyek segítenek ezen célok kivitelezésében.
11. Tartalomipar, a kultúra digitalizálása, a digitális (tömeg)kultúra támogatása: patronálni kívánta a Széchenyi-terv a magyar nyelvű tartalom bővítését és rendszerezését. A nemzeti kulturális kincset digitalizálni kell, illetve elő kell segíteni a magyar nyelvű elektronikus publikációt. Különösen fontos a magyar nyelvi technológia piaci alapú kifejlesztése.

Életminőség- és tudatosságnövelés alprogram

12. Civil társadalmi szervezetek bevonása: A civil szervezetek infrastrukturális helyzetének javításán túl szükség van azok bevonására a szélesebb társadalmi rétegek megtalálásához. Ugyanakkor egy adatbank révén elő kell segíteni a munkájukat – pályázatok, szakmai kapcsolatok… összegzése révén.
13. Hátrányos helyzetűek bevonása: Az információs társadalom lehetőséget nyújthat a hátrányos helyzetűek magasabb szintű társadalmi integrációjára, ennek elősegítése érdekében szükséges a specifikusan őket megszólító programok kidolgozása. Az érintettek már részt vehetnek akár a célok meghatározásában is.
14. Társadalmi tudatosság, népszerűsítés: Az előretekintő tudatosság megteremtése az eszközök-tartalmak világán túl az egyik legfontosabb feladat egy igazi információs társadalom megteremtésében. Így például ismeretterjesztő kiadványok készítése, a médiaformálókkal és a médiával kapcsolatos információk készítése-előkészítése az információs társadalom területén.

2. A Magyar Információs Társadalom Stratégia (MITS) központi kiemelt programjai röviden

A MITS 19 központi kiemelt programja a 2004-2006 közötti időszakra jelöl ki feladatokat, illetve ismerteti a programok működési modelljét és költségvetését. A programok célkitűzései és rövid leírása (*Magyar Információs Társadalom Stratégia*, 2003):

Új gazdaságot!
e-munka: az internetes állásbörzétől a távmunkáig
A program célkitűzései 2006-ig:

- korszerűsödjön a közigazgatásban végzett munka (pl. munkaszervezés),
- javuljon a gazdasági szervezeteknél a munka hatékonysága,
- egyszerűsödjön a munkát keresők és kínálók találkozása a munkaerőpiacon,
- erősödjön a hátrányos helyzetűek bevonása.

Mindezek érdekében a program globális, integrált információs rendszereket alakít ki a közigazgatásban; ösztönzi a vállalkozásokat az információs és kommunikációs technológiák használatára, egyes folyamatok automatizálására, az elektronikus szolgáltatások hátterének kialakítására, a vállalatok közötti üzleti kapcsolatok elektronizálására (B2B). Létrehozza és működteti az Egységes Munkaügyi Nyilvántartást, távmunka-börzét hoz létre és támogatja a hátrányos helyzetűek munkavállalását a korszerű eszközöket használó szektorokban.

e-business és e-commerce: a vásárlói információktól a vállalkozások informatizálásáig
A program célként tűzi ki:

- a kis-és középvállalatok információtechnológiai felzárkóztatását,
- a gazdasági tartalomfejlesztést, a közvetlenül a vásárlót érintő folyamatok (B2C) informatikai támogatását,
- a „nagy szolgáltatók" (közművállalatok, pénzintézetek) ügyfélkezelő rendszereinek rövidtávú modernizálását (váljanak alkalmassá ügyintézésre, igazolások kiadására, magas szintű tranzakciók bonyolítására),
- az inkubátorházak támogatását – az uniós gyakorlatnak megfelelően az állami források és a magántőke együttes részvételével.

Kulcsfeladat a vállalati intelligens rendszerek fejlesztése, bevezetése és használatuk elterjesztése, az elektronikus kereskedelem folyamatos bővítése és egy elektronikus közbeszerzési rendszer megvalósítása.

intelligens közlekedés: az internetes menetrendtől az elektronikus jegyig
A 2006-ig terjedő időszak főbb céljai:

- interneten alapuló közlekedési tájékoztató rendszer kiépítése, amelynek segítségével minden közlekedési formára vonatkozó információk elérhetők,
- egy olyan kísérlet elindítása, amely egy városra vagy szolgáltatóra nézve lehetővé teszi az elektronikus fizetés kipróbálását a tömegközlekedésben,
- fedélzeti navigációs berendezések beépítése az új vasúti járművekbe, illetve a forgalomirányítási rendszerek összehangolt fejlesztése egyes nagy forgalmú pályaszakaszokon.

A program keretén belül várható új internetes szolgáltatások elindulása (információ, foglalás, jegyértékesítés).

modern mezőgazdaság: az elszigeteltségtől az esélyegyenlőségig

A stratégia a következő témakörökre koncentrál:

- nagy érdeklődésre számot tartó tartalmakat közvetíteni képes információszolgáltatások beindítása (piac-és termékinformációk, szabványok, EU-hírek, stb.),
- mezőgazdasági és vidékfejlesztési adatbázisok fejlesztése és elektronizálása,
- olyan szakemberek megtalálása és számuk növelése, akik egyszerre értenek az agráriumhoz valamint az informatikához, a helyi viszonyokkal tisztában vannak, és élére állhatnak az információs kultúra terjesztésének, népszerűsítésének.

Kiemelt cél az Interneten alapuló tudásközpontok létrehozása, a kommunikáció elősegítése, az „élhető vidék" kialakítása, hogy megálljon a vidéki népesség elvándorlása, csökkenjen a magas munkanélküliség és erősödjön az egészséges környezet megőrzése. Az ehhez szükséges infrastrukturális fejlesztések egy másik program részeként a *Közháló* projektben jönnek létre.

Elektronikus közigazgatást!
elektronikus kormányzat: a rendszertől az ügyfélig

A közigazgatás működését kettős cél újítja meg:

- az ügyfelek igényeinek minél magasabb szintű kielégítése, a korábbi szolgáltatás-orientált működés felváltása ügyfélorientált megközelítésre (ez többek között 20 különböző – az Európai Unió által meghatározott közszolgáltatás – mihamarabbi bevezetését jelenti az adózástól kezdve a vámügyintézésen át a lakcímváltoztatásig),
- a közigazgatás belső folyamatainak, hatékonyságának emelése, az ügymenet digitalizálása.

Az elektronikus-kormányzat hatékony működése növelheti az ország versenyképességét, az állampolgárok, üzleti szereplők számára elérhető, felhasználható szolgáltatások létrehozása pedig csökkentheti az információs és kommunikációs eszközökhöz való hozzáférésből, illetve használatából adódó egyenlőtlenségeket, elősegítheti a demokrácia intézményrendszerének és kultúrájának megerősödését. Ehhez egy egységes kormányzati kapuvá fejlődő portálrendszer és a nagy figyelmet kiváltó új alkalmazások vihetnek leginkább közel.

elektronikus önkormányzat: önkormányzati portáltól az európai színvonalú közigazgatásig

A program céljai 2006-ig:

- jöjjön létre egy közös önkormányzati portál(rendszer) legkésőbb 2004 folyamán,
- az elektronikus szolgáltatások területén induljanak meg az Európai Unió által kijelölt nyilvános alapszolgáltatások 2006 elejéig, valamint ezek több mint kétharmada tegye lehetővé a kétoldalú információcserét és az integrált ügyintézést,
- 2006 elejéig fejeződjön be az önkormányzati információs infrastruktúra-menedzsment korszerűsítése.

A legfontosabb szolgáltatások, melyek teljes körű lefedése elsődleges: személyes dokumentumok (útlevél, jogosítvány), építési engedélyek, különféle bizonyítványok (születési, házassági), lakcímváltozás bejelentése. Ezek egyúttal elősegíthetik az új technológiák használatához szükséges „kritikus tömeg" gyorsabb elérését is.

Digitális kultúrát!
Nemzeti Digitális Archívum (NDA): az elfeledéstől az újrafelfedezésig

A program célja az „állagmegóvás" és a kultúra értékeinek terjesztése, egy jól strukturált, jól feltérképezett és széleskörű elérhetőséget biztosító rendszer kialakítása. A folyamat részeként a legfontosabb lépcsőfokok:

- a Nemzeti AudioVizuális Archívum létrehozása,
- a Kortárs Képzőművészeti Dokumentumtár létrehozása,

- a kulturális örökség célzott digitalizálása,
- országos közös katalógusok építése a könyvtári, múzeumi, levéltári állományokról,
- a digitálisan létrejövő dokumentumok összegyűjtése, archiválása és katalogizálása, illetve
- ágazati ajánlások és szabványok kidolgozása a digitalizálás, archiválás és szolgáltatás terén.

Az NDA válasz számos kihívásra: az információs írástudás kialakítására, a műveltségi szint megőrzésére és fejlesztésére, a globalizációs félelmekre, a mindennapok kultúra-fogyasztásának befolyásolására. A program egyúttal új elérési formát kínál a magyar kulturális értékek megismeréséhez nem csak a határontúli magyarság számára, hanem az EU-országok és más nemzetek tagjainak is.

Élethosszig tartó tanulást!
oktatás: a tanulópadtól a klaviatúráig és vissza

A stratégiai a következő célokat tűzi ki:

- jöjjön létre az európai követelményeknek (is) megfelelő egységes hallgatói és oktatói nyilvántartási rendszer, párhuzamosan az oktatásügyi intézmények elektronikus szolgáltatásainak bővítésével,
- szülessenek digitális tananyagok és háttéranyagok, legyen megoldva azok korlátozás nélküli elérhetővé tétele, valamint az oktatásba való bekerülése,
- a tanárok alakítsák ki az igényt önmagukban és a tanulókban is az egész életen át való tanulásra.

A közoktatási rendszert tehát nyitottá kell tenni a digitális tartalmak felhasználásának irányába, a tanároknak pedig egy szemléleti és kulturális fordulat letéteményeseiként képessé kell válnia arra, hogy a digitális írástudást elsajátíthassák és továbbadhassák.

Modernizált egészségügyet!
informatizált egészségügy: a betegkartontól a betegig

A program céljai:

- elektronikus információ-és tartalomszolgáltatások fejlesztése a szakmai célközönség és a lakosság számára,
- az egészségügyi és szociális szolgáltatók integrált információs rendszereinek és azok feltételrendszerének fejlesztése,
- az egészségügyi és szociális monitorozási rendszer korszerűsítése, harmonizációja az európai ajánlásokkal és nemzetközi adatszolgáltatási kötelezettségekkel; internet alapú egészségadattár működtetése.

A kiemelt célok megvalósítását közvetlenül szolgálja egy egészség-és szociális portál létrehozása, regionális eEgészség mintaprojektek megvalósítása 2004 és 2006 között; továbbá a digitális aláírás egészségügyi és szociális alkalmazási feltételeinek létrehozása.

Zöld információs társadalmat!
környezetvédelem: a tájékoztatástól a megóvásig

A program célja, hogy biztosítsa a korrekt, gyors és időszerű információkat a társadalom legszélesebb körének:

- 2006 végéig valósuljanak meg az Európai Unió által meghatározott nyilvános környezeti adatszolgáltatások,
- 2006 végéig épüljön ki a környezeti, természetvédelmi, meteorológiai, vízügyi adatbázisokhoz a nyilvános elérés lehetőségét biztosító portálrendszer.

A stratégiai célok megvalósításához szükséges a világhálón elérhető adatbázisok feltöltése, a helyi és a regionális környezeti információk teljes körének biztosítása, az elektronikus ügyintézés feltételeinek megteremtése és bevezetése.

Szélessávot!
közháló és Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program: a közintézményi hozzáféréstől az összekapcsolt közhálóig[169]
A program fejleszteni kívánja a hazai távközlési hálózati infrastruktúrát, és ennek érdekében a következő célokat tűzi ki:

- 2006 végéig minden hazai közintézmény csatlakozzon a szélessávú hozzáférést biztosító hálózathoz,
- induljanak modellértékű lokális és kistérségi hálózatfejlesztési programok.

A program keretében 2006 végéig létrejön egy, az ország valamennyi települését elérő szélessávú hálózat; a Közháló és annak „alhálói". A program a központi kezdeményezések mellé helyi, valamint kistérségi közös infrastrukturális fejlesztések sorát kívánja bekapcsolni – így számos más programhoz közvetlenül is kapcsolódik. Az új technológiai és piaci kihívásoknak megfelelően a program célja továbbfejleszteni és stabilizálni a felsőoktatási, akadémiai és közgyűjteményi kört hálózati szolgáltatásokkal ellátó Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési Programot.

Közösségi hozzáférést (is)!
eMagyarország-Pontok: az elszigeteltségből a bekapcsoltságig
A program a következő célokat tűzi ki:

- 2006 végére minden településen legalább egy nyilvános közösségi hozzáférési pont álljon a felhasználók rendelkezésére, amelyek (alap)szolgáltatásaik egy részét tekintve egységesek és innovatívak, ugyanakkor a lehetséges plusz feladatokat és szolgáltatásokat (ezen keresztül fenntarthatóságukat) tekintve sokszínűek,
- a hozzáférési pontokon az információkhoz és szolgáltatásokhoz való hozzájutásban szakképzett segítők személyes jelenléttel támogassanak minden érdeklődő polgárt.

Az Internethez való hozzáférést mindenki számára alanyi joggá kell tenni és használatát – az esélyegyenlőség megteremtése érdekében – segíteni szükséges. A már meglévő közösségi hozzáférési pontok (pl. teleházak, könyvtárak, kávézók) fejlesztése mellett a program keretében újak jönnek létre, akár eltérő üzleti modellekkel is: ezek összekapcsolása révén azonban a hozzáférési pontok egységes arculatú és egységes szolgáltatásokat nyújtó hálózata alakul ki.

Szabad betekintést!
közadat: a titoktól a nyitott adatbázisig
A program legfontosabb céljai:

- olyan szabványos felületek, meta-adat-rendszerek létrehozása, amelyek általános és korlátozásmentes adat-elérést tesznek lehetővé,
- a különböző fejlesztési és felhasználási igényeknek és az európai térinformatikai szabványoknak megfelelő alaptérképek az ország teljes területét fedjék le,
- többszintű adat-előállítással jöjjön létre a háttérszolgáltatásoknak egy olyan, szakosított rendszere, amely támogatja a ráépülő (üzleti és non-profit) megoldásokat,
- a szabad szoftverek esélyegyenlőségének biztosítása, önálló Nemzeti Szabad Szoftver Stratégia elkészítése megvalósíthatósági tanulmánnyal, amely biztosítja ezen szoftverek kormányzati munkában való felhasználását.

[169] Az eredetileg összevont programot végül kettéválasztották a MITS-ben.

A közigazgatásban hatalmas mennyiségű adat keletkezik, a gazdaságos működéshez pedig elengedhetetlen, hogy ezzel az adatvagyonnal ugyanúgy gazdálkodjunk, mint bármely más erőforrással. Az információs társadalom megerősödésének alapfeltétele, hogy az elektronikus térben megfelelő mennyiségű, minőségű tartalom jelenjen meg, s az adatok mindenki számára elérhetővé váljanak.

Digitális írástudást!
digitális írástudás: az ABC-től az egérig
Az egyre inkább az új technológiák használatán alapuló világban kézenfekvő a digitális írástudás elterjesztése. A program céljai:

- a társadalom minél szélesebb rétegeinek kampányszerű és nagy tömegeket megmozgató, egységes alapokon nyugvó képzése,
- érzékelhető előrelépés az internet-használat tömegesítésében.

A 21. század írástudásához vezető úton kulcs-szerephez jut az ismeretterjesztés, a meggyőzés aprómunkája is: az igények felébresztéséhez kedvet kell teremteni valamennyi érintett szereplő bevonásával. A program főbb célcsoportjai a köztisztviselők, a nyugdíjasok, a kismamák illetve az agrárszférában dolgozó és élő emberek – emiatt a program szorosan kapcsolódik az agráriummal és az esélyteremtéssel foglalkozó stratégiai feladatokhoz.

Biztonságot és beleszólást a döntésekbe!
biztonság és bizalom: a kiszolgáltatottságtól a bizalomig
A program kiemelt céljai 2006-ig:

- az informatikai rendszerekbe és a hálózatokba vetett bizalom erősítése, a tudatosság és a vonatkozó ismeretek fejlesztése,
- a jogszabályi háttér és a felelősségi rendszerek felülvizsgálata, megfelelő intézményi háttér felállítása (beleértve a felhasználó védelem és a civil kezdeményezések csatornáinak kiépítését is),
- már működő információs rendszerek, alkalmazások továbbfejlesztése elektronikus aláírás használatára.

Az informatikai biztonság elsősorban nem technológiai kérdés, bár megteremtésében és fenntartásában jelentős szerepe van az információtechnológiai megoldásoknak. Elsődlegesen a piaci szféra feladata, azonban vannak olyan területek, ahol a közszféra katalizáló szerepet játszhat. Az informatikai biztonság különösen fontos összetevője a felhasználói bizalom megnyerésének és megtartásának.

elektronikus demokrácia: a nyilvánosságtól a civil kontrollig
A 2006-ig terjedő időszak céljai:

- üvegzseb és átláthatóság: a nyilvános információk hozzáférhetőségének javítása, költségvetési intézményekhez köthető közcélú dokumentumok (pl. szerződések) és nyilvános információk folyamatos internetes közzététele,
- a társadalmi (civil) kontroll megerősítése (társadalmi vita, konzultáció, szakértői adatbázis),
- politikai tudatosság és az állampolgári jogok gyakorlási lehetőségének kiszélesítése, az országgyűlési és önkormányzati képviselők teljes körű elektronikus elérésének biztosítása,
- új, a demokráciához köthető információs és kommunikációs technológiák széleskörű kipróbálása (pl. egy elektronikus szavazási mintaprojekt kidolgozása), illetve lehetőség szerinti elterjesztése.

A demokrácia program jellemzően a civil társadalom, a politikai tudatosság továbbá a nyilvánosság témaköréhez tartozó kérdéseket öleli fel és végeredményben a politikai részvétel

megújítását szorgalmazza, ellépést egy aktívabb, a társadalmi döntésekbe való bevonódást erősítő demokrácia felé.

Több teret a kutatásnak és a fejlesztésnek!
K+F (kutatás és fejlesztés): az alapkutatástól az alkalmazásig
A program a kutatási és fejlesztési tevékenységek két, jól meghatározható körére kíván hatást gyakorolni:

- Az IT K+F egyik oldalról az információs és kommunikációs technológiák kutatását és használatuk elterjesztését segíti, ezzel nemcsak a kutatómunkát támogatja, hanem korszerűsíti a tudományos értékalkotás infrastruktúráját és megkönnyíti a tudás-és technológiatranszfert.
- A másik oldalról az információs társadalom ügye fontos kutatási feladatokat jelöl ki. Ez az információs társadalom szempontú helyzetértékelésnek, a stratégiai célok kimunkálásának, a megvalósítás segítésének és a változások mérésének gazdag, szerteágazó és folyamatos jellegű terepére visz: társadalompolitikai döntéseket megalapozó elmélyült kutatásokat, tudományos háttér-adatszolgáltatásokat, szakmai orgánumokat igényel, amelyeket létre kell hozni, illetve meg kell erősíteni.

A kutatások egyik fontos célja magának a K+F tevékenységnek a vizsgálata abból a célból, hogy a kooperáció és a tudományos-szakmai kommunikáció élénküljön, hiszen az információs és kommunikációs technológia nem jelent automatikus megoldást a meglévő tudáskapacitásunk optimális hasznosítására.

Esélyegyenlőséget!
digitális szakadék: a kívülállástól a felhasználóvá válásig
A program az élethelyzetből, területi vagy nyelvi okokból fakadó szakadékokat oly módon kívánja szűkíteni, hogy:

- normatív támogatási keretet képez, amelynek egyedi elosztási modelljét dolgozza ki,
- a támogatást az adott hátrányos helyzetű csoport társadalmi szervezetein keresztül juttatja el az egyénekhez, de nem a forrás „átadásával", hanem annak a kívánt eszközökhöz, szolgáltatásokhoz való hozzáférést biztosító felhasználásával.

Természetesen nem arról van szó, hogy az új információs és kommunikációs eszközök megoldanák a szegénység, a diszkrimináció problémáját, a társadalmi struktúrából eredő egyenlőtlenségeket. Ugyanakkor reális elvárás az, hogy ezek az eszközök segítsék elő a hagyományos társadalmi kizárás csökkentését, hogy révükön az eddigieknél sokkal szélesebb alapokon nyugvó társadalmi részvétel valósuljon meg.

3. A Harvard University readiness-vizsgálatának indikátorai[170]

1. Hálózati hozzáférés:

a.) *gyorsaság és minőség*:
- sikeres helyi telefonhívások aránya,
- a telefonvonal minősége,
- 100 telefonvonalra jutó hibás kapcsolások száma évente,
- a telefonon keresztüli átlagos Internet-elérés sebessége,
- helyi és országos gerinchálózatok száma és adatátviteli sebessége,
- a bérelt vonalak adatátviteli képessége,
- adatvesztés aránya

b.) *szolgáltatás és támogatás*:
- telefonvonal kiépítésének ideje az igényléstől a használatba vételig,
- a szolgáltatókkal való kapcsolattartás lehetőségei (telefon, levél, e-mail),
- hibabejelentéstől számított elhárítás ideje,
- online segítségkérés lehetősége,
- infokommunikációs eszközök (ICT) karbantartása és technikai háttere,
- web-design piac jellege (tartalomtól a technológiai fejlettségig).

c.) *Internet-hozzáférés*:
- helyi ISP-k száma 1 millió lakosra vetítve,
- rendelkezésre álló szolgáltatások sokszínűsége (sebesség, szolgáltatás, biztonság, minőség és ár szempontjából különböző választható megoldások léte),
- ISP-k milyen web-üzemeltetési segítséget nyújtanak (tanácsadástól a tárhelyig),
- nyilvános Internet hozzáférés lehetősége adott-e (az iskolán, munkahelyen és lakáson kívül): kávézók és teleházak,
- van-e megbízható modemes kapcsolat a helyi ISP-khez,
- bérelhető vonalak állnak-e rendelkezésre a gazdasági vállalkozások számára,
- vezeték nélküli (mobil) Internet elérés lehetősége.

d.) *Hardver és szoftver*:
- H+S boltok száma,
- a H+S-ek költségei,
- a H+S helyi nyelven is elérhető-e (termékleírások és maga a szoftver),
- a termékek származási helye (helyben termelt H+S termékek aránya).

e.) *Információs infrastruktúra*:
- vezetékes telefonvonalak száma 1000 lakosra vetítve,
- mobiltelefon elterjedtsége,
- kábelszolgáltatások elterjedtsége háztartásokra vetítve

f.) *Internet költsége*:
- telefonos hozzáférés költsége (nemzetközi hívás árú vagy helyi),

[170] A szerkezetet Jeffrey D. Sachs vezetésével a Harvard Egyetem Nemzetközi Fejlődési Központjában (Center for International Development) dolgozták ki, 2000-ben.

- bérelt vonal költsége,
- a piaci verseny jellege,
- van-e ingyenes ISP a piacon,
- az ár-sebesség és használat (adatmennyiség és idő) összefüggéseit figyelembe veszik-e beárazáskor,
- a korlátlan hozzáférés lehetősége időkorlát nélkül fennáll-e.

2. Hálózati tanulás:

a.) *iskolai hozzáférés*:
- milyen iskolai szinten elterjedt az ICT (egyetemtől az alsó tagozatig),
- ki fér hozzá az eszközökhöz (csak egyes tanárok – minden diák is),
- a számítógépek típusa (csak idősebb 386-486-os gépek vagy modern P3-as gépek is),
- hálózatba vannak-e kötve a gépek (helyi hálózat, iskolák közötti hálózat, Internet),
- az Internet elérés típusa (modemes-e),
- a számítógépet mire használják (csak elektronikus dokumentumkezelésre-e),
- van-e CD-ROM könyvtár,
- hány számítógép jut egy diákra,
- a számítógéplaborok nyitvatartása és hozzáférhetősége,
- van-e iskolai laptop,
- be van-e kötve az iskola a nemzeti iskolai hálózatba.

b.) *Oktatás az ICT segítségével*:
- ki használja a számítógépet és mire (tanár-diák, oktatásra-kapcsolattartásra),
- a számítógép szerepe és integráltsága a tantervbe,
- az oktatók-diákok számítógépes tudása mennyire szisztematikus,
- elengedhetetlen-e a számítógép az oktatásban?

c.) *ICT és munkaerő*:
- vannak-e ICT, informatika és programozói ismeretek oktatására szakosodott intézmények,
- a tanulási lehetőségek sokszínűsége (szoftver-és hardvergyártói, kereskedői oktatási programok, munkaadó szervezte oktatás, magánoktatói központok, nemzeti oktatási intézmények, távtanulási lehetőségek).

3. Behálózott Társadalom:

a.) *Online szervezetek és emberek*:
- a népesség hány százaléka hallott már az internetről,
- a népesség hány százaléka használta már az internetet legalább egyszer,
- mennyien használták az elmúlt három hónapban,
- a gazdasági szervezetek hány százalékának van regisztrált Internet neve és üzemeltet oldalt,
- 1000 főre vetítve mennyi Internet oldal van az országban,
- hirdetik-e az online oldalakat a hagyományos médiában,
- a felhasználók nemi, életkori sajátosságai és iskolai végzettsége (fiatal, magasan kvalifikált férfiak vannak-e többségben).

b.) *Helyi előállítású tartalom*:

- helyi tartalommal üzemelő oldalak száma,
- a helyi nyelven elérhető oldalak száma,
- a BBS, Usenet, levelezőlista és hírlevél elterjedtsége a közösségekben,
- az oldalak statikus-dinamikus jellege,
- oldalfrissítések rendszeressége,
- web-hez kapcsolódó oktatás költsége és hozzáférhetősége,
- a helyi tartalom előállítóinak sokszínűsége (nem csak hivatásosak).

c.) *Mindennapi élet*:

- az ICT mindennapi használatának elterjedtsége (mennyien használnak minden nap ICT-t),
- mennyire alapja a társadalmi kommunikációnak a papír,
- jól körülírható csoportok használnak-e: telefont, mobiltelefont, faxot, nyomtatót, számítógépet és személyi digitális asszisztenst (PDA);
- nyilvános telefonállomások száma és hozzáférhetősége,
- személyi számítógépek és Internet hozzáférés elterjedtsége,
- Internet kávézók, teleházak és más nyilvános hozzáférést biztosító intézmények-helyek száma a közösség egészéhez viszonyítva,
- mennyire elterjedt az otthonról bonyolított online vásárlás, banki szolgáltatások igénybevétele, befektetés;
- az online kereskedelmi kapcsolat, a B2B, a B2C, az online chat-elés elterjedtsége.

d.) *ICT a munkahelyen*:

- a gazdasági vállalkozások által leggyakrabban használt eszközök (hagyományos levél, telefon, fax, számítógép, e-mail, Internet),
- mire mit használnak,
- mennyi alkalmazottra mennyi telefonvonal, fax, számítógép jut;
- van-e belső hálózat, saját használatú e-mail; névjegykártyán e-mail cím szerepel-e.

4. Elektronikus Gazdaság:

a.) *Foglalkoztatottság*:

- az ICT-hez kapcsolódó állások aránya,
- a tudásmunkások aránya,
- az egyes vállalkozásoknál az ICT stratégiai szerepének felismerése.

b.) *B2C (business-to-consumer)*:

- a vállalkozások és a fogyasztók közti kommunikáció arányai: személyes kontaktus, papíralapú, telefonos, faxos, online;
- a helyi vállalkozások hány százaléka tart fent saját Internetes oldalt (ezek frissítésének rendszeressége, statikussága, szolgáltatásai),
- vásárlás lehetséges módjai (személyestől az online rendelésig),
- mire használják a vállalkozások és a vásárlók az internetet (pl. marketing, információ-beszerzés, vásárlás...),
- a vásárlások hány százaléka online,
- megjelennek-e a kereskedelmi web-oldalak hirdetései a hagyományos médiában.

c.) *B2B (business-to-business)*:

- a vállalkozások közötti kommunikáció arányai: személyes kontaktus, papíralapú, telefonos, faxos, online;
- felismerik-e az ICT költségkímélő szerepét a vállalkozások,
- a B2B kereskedelem hány százaléka elektronikus,
- megváltozott-e az ICT-től a piac szerkezete,
- az elektromos rendszerek a vállalati tevékenységek mekkora hányadát fogják át (a beszállítástól, a számlázáson át a kiszállításig).

5. Információs Politika

a.) *Elektronikus kormányzás*:

- online hozzáférhető kormányzati anyagok hányada,
- megteremtődött-e az online kormányzás politikai tudatossága,
- a kormányzat-gazdaság-állampolgárok közti kommunikáció jellege (személyestől az e-mailig),
- kormányzati szervek Internetes oldalainak aránya, tartalma, frissítése;
- a legfontosabb információk terjesztésének leggyakoribb módja,
- intézményi információs stratégia léte és alkalmazása,
- formanyomtatványok és elektronikus tranzakciók lehetősége (pl. adófizetéshez).

b.) *Telekommunikációs szabályozás*:

- liberalizált-e a távközlési piac,
- a telekommunikációs szolgáltatásokat hány szereplőtől lehet igénybe venni,
- verseny mértéke,
- a szabályozás gazdasági és politikai függetlensége,
- a szabályozás megvitatásába bevontak sokszínűsége,
- nemzetközi szabványok érvényesülése.

c.) *Kereskedelem-politika és ICT*:

- az ICT-re kivetett vámok, adók, illetékek mértéke,
- megszorító intézkedések az ICT kereskedelmében,
- az elektronikus kereskedelemmel kapcsolatos politikai szabályozás milyensége,
- a helyi szabályozások összehangoltsága más országokéval vagy nemzetközi szervezetekkel,
- a külföldi beruházások mennyisége az ICT gyártásában és kereskedelmében, ill. annak szabályozása, esetleg protekcionista korlátozása.

Bibliográfia:

5,6 millióan még nem tanultak a pc-ről (2004) (BellResearch sajtóközlemény, Magyar Infokommunikációs Jelentés, 2004. április 13. http://www.bellresearch.hu/content.php?content=138 Újra letöltve 2004. június 4.)

Angelusz Róbert (2000a): *Az új kommunikációs technikák és a nyilvánosság* (in: A láthatóság görbe tükrei – Társadalomoptikai tanulmányok, 59-77, Új Mandátum, Budapest)

Angelusz Róbert (2000b): *Nyilvánosság és társadalmi látásviszonyok* (in: A láthatóság görbe tükrei – Társadalomoptikai tanulmányok, 9-38, Új Mandátum, Budapest)

Ark, Bart van – Piatkowski, Marcin (2004): *Productivity, Innovation and ICT in Old and New Europe* (Research Memorandum GD-69, Groningen Growth and Development Centre, March 2004 http://www.ggdc.net/pub/gd69.pdf Letöltve 2004. május 24.)

Axelero: Kiugró évet zár a hazai internetpiac (2003) (in: [origo], 2003. október 27. http://www.origo.hu/techbazis/internet/20031027axelero.html?pIdx=1 Újra letöltve 2004. június 4.)

Bakonyi Péter – Bálint Lajos (2000): *A kutatói hálózatok és az információs társadalom* (in: Az információs társadalom – Magyarország az ezredfordulón sorozat, szerk. Glatz Ferenc, Magyar Tudományos Akadémia, 117-144 oldal)

Bangemann report: Europe and the global information society – Recommendations to the European Council (1994) (magyarul: *Bangemann-jelentés: Európa és a globális információs társadalom*, in: Mi a jövő, OMFB-ORTT-HÉA, 1998, 44-79)

Baudrillard, Jean (1987): *The Evil Demon of Images* (Power Institute, Sydney)

Bell, Daniel (1973): *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting* (Heinemann, London)

Bence György (2003): *Tartalomszűke* (in: Népszabadság, 2003. november 15.; a Tihanyban 2003 október 28-29-én rendezett "Internet Hungary 2003" c. konferencián elhangzott előadás rövidített szövege. http://www.nepszabadsag.hu/Default.asp?DocCollID=143276&DocID=124964#124964 Újra letöltve 2004. június 4.)

Bernhardt, U. – Ruhmann, I. (1995): *Cím nélkül* hivatkozza Döbel (1999) (in: Frankfurter Rundschau, 1995. November. 15.)

Bogár Zsolt: *Projekt a 'magyar Szilícium-völgyért'. A beláthatatlan régió* (in: Magyar Narancs, 2003. július 30.)

Bogdanowicz, M. (2004): *Contextual Factors that have affected past IS developments in ACC13* (Presentation at ”Enlarging the European Information Society: Potential IS Strategies towards Lisbon 2010 objectives” – Factors and Impacts in the Information Society: A prospective analysis in the Acceding & Candidate Countries, IPTS Expert Workshop – Sevilla, 18-20th February, 2004.)

Bridges (2002): *E-readiness Assessment: Who is Doing What and Where* (Updated 23 March 2002. An Open Content Report by bridges.org http://www.bridges.org/ereadiness/where.html Újra letöltve 2004. május 6.)

Brodszkij, Joszif (1998): *Gyűjtőknek való* (Európa, Budapest)

Bukodi Erzsébet (2000): *Ki, mikor és kivel házasodik? A házasság helye az egyéni életútban és történeti időben* (in: Szociológiai Szemle, 2000/2, 105-127, http://www.lib.bke.hu/tartalom/szocio/szoc2002.htm Újra letöltve 2004. április. 15.)

Burgelman, J. C. – Centeno, C. – Bogdanowicz, M. (2004): *The New Entrants Study* (Presentation at ”Enlarging the European Information Society: Potential IS Strategies towards Lisbon 2010 objectives” – Factors and Impacts in the Information Society: A prospective analysis in the Acceding & Candidate Countries, IPTS Expert

Workshop – Sevilla, 18-20th February, 2004.)

Castells, Manuel (1989): *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional Process* (Blackwell, Oxford)

Castells. Manuel (1996) *The Information Age: Economy. Society and Culture, Volume I: The Rise of the Network Society* (Blackwell, Oxford)

Castells. Manuel (1997a) *The Information Age: Economy. Society and Culture, Volume II: The Power of Identity* (Blackwell, Oxford)

Castells, Manuel (1997b): *Q&A with Manuel Castells* (Interjú, készítette Cliff Barney, az Upside számára 20th of May, 1997) http://www.netfront.to/full_transcript.html Letöltve 2000 augusztus.

Castells. Manuel (1998a) *The Information Age: Economy. Society and Culture, Volume III: End of Millenium* (Blackwell, Oxford)

Castells, Manuel (1998b): *Conference Paper – Info Tech Project, Information Technology, Globalization and Social Development* (Paper prepared for the UNRISD Conference on Information Technologies and Social Development, Palais des Nations, Geneva, 22-24 June 1998)

Castells, Manuel (2001): *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business and Society* (Oxford University Press)

Castells, Manuel – Himanen, Pekka (2002): *The Information Society and the Welfare State – the Finnish Model* (Oxford University Press)

Centeno, C. (2004): *Contextual Factors that might affect the future IS developments in ACC13* (Presentation at ”Enlarging the European Information Society: Potential IS Strategies towards Lisbon 2010 objectives” – Factors and Impacts in the Information Society: A prospective analysis in the Acceding & Candidate Countries, IPTS Expert Workshop – Sevilla, 18-20th February, 2004.)

Czakó Erzsébet (2003): *Hová tűnt a csoda? Az „új gazdaság” néhány tanulsága a vállalati szféra számára* (in: Információs Társadalom, 2003/1, 111-122)

Csepeli György (2004): *Digitális úton Európába* (előadás az Információs Társadalom Oktató- és Kutató Csoportok workshopján, 2004. május 20.)

Csíkszentmihályi Mihály (1997): *FLOW Az áramlat – A tökéletes élmény pszichológiája* (Akadémiai Kiadó, Budapest)

Dessewffy Tibor (2000): *Erő és Erény – Félelem és szorongás a posztkommunizmusban* (in: A kocka el van veszve, Infonia, 122-129, első megjelenés: Népszabadság 2000 május 13., szombat)

Dessewffy Tibor (2002): *Az árnyékvilág szociológiája – Kontrol és kreativitás az információs korban* (in: Információs Társadalom, 2002/1, 44-55)

Dessewffy Tibor (2004): *A World Internet Project hazai kutatása* (ITTK Szakmai Klub, vitaindító, 2004. május 13.)

Döbel, R. (1999): *Power and Powerlessness in the Global Village: Stepping into the 'Information Society' as a Revolution from Above* (in: Electronic Journal of Sociology 4, 3. http://www.sociology.org/content/vol004.003/globvlg2.html Újra letöltve 2004. április. 12.)

Drágállják a szélessávot az otthoni felhasználók (2003) (in: Index, 2003. november 5. http://index.hu/tech/net/net1005/?print Újra letöltve 2004. június 4.)

Eckert Bálint (2002): *Hol a gyorsítósáv az infosztrádán 2. rész* (in: Infinit Hírlevél 174-ik szám, 2002. október 17. http://www.ittk.hu/infinit/2002/1017/index.html Újra letöltve 2004. május 28.)

eEurope 2005: An Information Society for All (An Action Plan to be presented in view of the Sevilla European Council, 21/22 June 2002)

eEurope: An Information Society for All (An Action Plan, Feira, June 2000)

eEurope+2003 Final Progress Report (2004) (Issued on the occassion of the European Ministerial Conference on the Information Society „New Opportunities for Growth in an Enlarged Europe" Budapest, 26-27 February 2004. Report prepared by the Acceding and Candidate Countries with the assistance of the European Commission)

eEurope+2003: A co-operative effort to implement the Information Society in Europe – Action Plan (prepared by the Candidate Countries with the assistance of European Commission, June 2001)

Élő Gábor – Pintér Róbert – Z. Karvalics László (1999): *"Nyitva van az aranykapu, csak bújjatok rajta" (A konvergencia jelensége és ami mögötte van)* (in: Kutatási Jelentés, 2001 február, 21-43, BME-Unesco Információs Társadalom és Trendkutató Központ – INFINIT Műhely, http://www.ittk.hu/weblap/docs/cobvergencia_aranykapu.pdf Újra letöltve 2004. április. 12.)

eMagyarország az „eEurope: Információs Társadalom mindenkinek" magyarországi programja (2000) (Harmadik Évezred Alapítvány – Stratégiakutató Intézet, Európai Párbeszéd Alapítvány, MGyOSz, Budapest, 2000 február http://www.inco.hu/inco3/vita/cikk1h.htm Újra letöltve 2004. május 1.)

Fábián Zoltán (2003): *A World Internet Project legfrissebb eredményei* (Előadás, Információs Társadalom Szakmai Napok konferencia, Budapest, 2003 november 25. http://www.ittk.hu/ITSZN/ppts/3/wip-fabian-03-11-27.ppt Újra letöltve 2004. április. 7.)

Farkas János (2002): *Információs- vagy tudástársadalom?* (Infonia-Aula, Budapest)

Farkas József György (2001): *Nagyobb bajt keserűbb orvosság gyógyít* (in: Népszabadság 2001 március 26.)

Fehér Könyv (1998): *Internet a háztartásokban – Magyarország lemaradóban* (szerk. Nyírő András – Vince Mátyás, Internetto)

Fehér Könyv (1999): *Internet Magyarországon, 1999* (szerk. Nyírő András – Turi László, Internetto, http://www.debrecen.com/internetto/feher/ Letöltve 2004. május 7.)

Fekete Zsombor (2002): *A Családi Net PC tulajdonosok számítógép-felhasználási szokásai* (in: Kutatási Jelentés 18, 2002 december, 57-69, BME-Unesco Információs Társadalom és Trendkutató Központ – INFINIT Műhely)

Ferge Zsuzsa (1991): *Szociálpolitika és társadalom. Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból* (T-Twins Kiadó, Budapest)

Figyelő Top200 (2002, 2003): *A legnagyobb magyarországi vállalkozások a számok tükrében* (Figyelő) A 2002-es listát lásd: http://www.fn.hu/cikk.php?layout=nocol&cid=47311&id=46 Letöltve 2004. május 23.)

Filos, Erastos (2004): *Information Society Technologies and Research Challenges for the 21st Century* (Presentation at Hungarian – US R&D Workshop, Sponsored by NSF and ELTE-ITHAKA, Budapest, March 21-24)

Gáspár Pál – Halász Anita (2004): *The Current Level of IST and ICT development in ACC-13 Countries* (Presentation at "Enlarging the European Information Society: Potential IS Strategies towards Lisbon 2010 objectives" – Factors and Impacts in the Information Society: A prospective analysis in the Acceding & Candidate Countries, IPTS Expert Workshop – Sevilla, 18-20th February, 2004.)

Gáspár Pál (2004a): *The Review of past IS Policies in the Acceding & Candidate Countries* (Presentation at "Enlarging the European Information Society: Potential IS Strategies towards Lisbon 2010 objectives" – Factors and Impacts in the Information Society: A prospective analysis in the Acceding & Candidate Countries, IPTS Expert Workshop – Sevilla, 18-20th February, 2004.)

Gáspár Pál (2004b): *Policy Orientations for the Future* (Presentation at ”Enlarging the European Information Society: Potential IS Strategies towards Lisbon 2010 objectives” – Factors and Impacts in the Information Society: A prospective analysis in the Acceding & Candidate Countries, IPTS Expert Workshop – Sevilla, 18-20th February, 2004.)

Gerschenkron, Alexander (1984): *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból* (in: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból, 35-67, Gondolat, Budapest)

Gershuny, Jonathan – Miles, Ian (1983): *The New Service Economy: The Transformation of Employment in Industrial Societies* (Pinter, London)

Gershuny, Jonathan (1978): *After Industrial Society? The Emerging Self-service Economy* (The Macmilan Press Ltd., London and Basingstoke)

Goerlich, B. – Maroney, D. – McConochie, R. (1998) *Predicting Consumers' Acceptance of New Video Technologies* (In: ESOMAR – Electric Media and Measurement Trends on a Collision Course. Paper presented at the Worldwide Electronic and Broadcast Audince Research Symposium, 26-28 April 1998, Vienna, Austria) *Government Online. An international perspective – annual global report* (2002) (Taylor Nelson Sofres, http://www.tns.hu/aktual/gover.php Letöltve 2003. január 27.)

Gregg, Valerie (2004): *Information Society Technologies and Research Challenges for the 21st Century* (Presentation at Hungarian – US R&D Workshop, Sponsored by NSF and ELTE-ITHAKA, Budapest, March 21-24)

Hajnal, J. (1965): *European marriage patterns in perspective* (in: Glass, D. V.-Eversley, D. E. C. (eds.) Population in history, E. Arnold, London)

Hercegh Géza: *Kelet-Közép-Európa mint történelmi régió* (in: Magyar Szemle, 1998 október http://www.net.hu/magyarszemle/archivum/7_9-10/1.html Letöltve 2004. április. 15.)

Homoki Máté (2003): *A világháló „kockásfüzete” – Tények és adatok az internet hazai használatáról* (in: Kutatási Jelentés 23, 2003 november, 43-58, BME-Unesco Információs Társadalom és Trendkutató Központ – INFINIT Műhely)

Hüsing, Tobias – Selhofer, Hannes (2002): *The Digital Divide Index – A measure of social inequalities in the adoption of ICT* (Paper presented at the IST 2002 Conference, Session ”Bridging the Digital Divide”, Copenhagen, November 4-6, 2002. www.empirica.com/empirica/publikationen/documents/Huesing_Selhofer_DDIX_2002.pdf Újra letöltve 2004. március 27.)

Az IHM értékelte saját eddigi teljesítményét (2004) (in: SG – Informatikai és Tudományos Hírmagazin, 2004. május 18. http://www.sg.hu/cikk.php?cid=32313 Újra letöltve 2004. május 28.)

IHM: márciustól 25 százalékkal csökkennek az internetezés költségei. A Matáv megint új konstrukciókat ígér (2003) (in: Index, 2003. február 11. http://index.hu/tech/net/ihm211/ Újra letöltve 2004. június 4.)

Az infokommunikációs kultúra terjedésének nyomon követésére és a változás mérésére szolgáló monitorozás tekintetében lezajlott közbeszerzés értékelése, a megvalósítási tanulmány lezárása óta végbement fejlemények elemző bemutatása és javaslattétel a folytatásra (2002) (ITTK, 2002 április, kézirat)

Informatika, távközlés, média: Munkacsoport jelentés (2000) (Technológiai Előretekintési Program, szerk. Pap László – Takács György, OM Kutatás-Fejlesztési Helyettes Államtitkárság, Budapest)

Information Society Index (2002) (World Times / IDC Information Society Index (ISI). A 2002-es jelentést pl. lásd: http://www.idc.com/getdoc.jhtml?containerId=28401 Letöltve 2003 július 13.)

Intelligens régiók Magyarországon I. (2001) (Stratégiakutató Intézet – Agroinform Kiadóház, Budapest)

Internet.hu: A magyar társadalom digitális gyorsfényképe (2003) (szerk.: Z. Karvalics László – Dessewffy Tibor, Aula, Budapest)

Inzelt Annamária – Csonka László – Forgács Irén: *Félúton a tudásalapú gazdaság felé* (in: Információs Társadalom, 2003/1, 47-67)

IST 2000-V.1.8. CPA8 (Statistical tools, methods, indicators & applications for the Information Society. http://europa.eu.int/comm/eurostat/research/index.htm?http://europa.eu.int/en/comm/eurostat/research/retd/5FP.html&1 Letöltve 2004. április 26.)

IVSZ (2004): *Internet Magyarországon – csak Románia nem előzött meg minket* (in: SG – Informatikai és Tudományos Hírmagazin, 2004. február 3. http://www.sg.hu/cikk.php?cid=30886 Újra letöltve 2004. május 25.)
Jorgenson, Dale W. – Stiroh, Kevin J. (2000): *Raising the Speed Limit: U.S. Economic Growth in the Information Age* (Brookings Papers on Economic Activity, 1, 125-211; idézi Török, 2004)

Kirajzolódik a magyar Szilícium-völgy (in: Napi Gazdaság, 2003.június 23., http://www.uno.hu/news/story/75193/ Újra letöltve 2004. május 28.)

Kiss Balázs – Boda Zsolt: *Politikai kommunikáció az interneten. Nyitány.* (in: Politikatudományi Szemle, 2001/4, 239-268)

Korte, Werner B. (2003): *Measuring and Benchmarking the Information Society in the EU and EU Candidate Countries – SIBIS Survey Results* (Presentation at eEurope+ 2003 International Workshop, Prague, 2-3 December 2003)

Közepest kaptunk információs társadalomból (2004) (in: Magyarorszag.hu, 2004. február 27. http://www.magyarorszag.hu/hirek/kozelet/euminiszteri20040227.html Újra letöltve 2004. május 28.)

Közösségi Internet hozzáférési pontok (2003) (Kopint-Datorg Rt, 2003. július)

Krajcsi Attila (2000): *Az internettel kapcsolatos régi problémák* (in: Jel-Kép 2000/3, 3-10)

Landafeld, Steven M. – Fraumeni, Barbara M. (2001): *Measuring the New Economy* (in: Survey of Current Business, March 2001, 23-40)

Lessig, Lawrence (1999): *Code and Other Laws of Cyberspace* (Basic Books)

The Lisbon European Council – An Agenda of Economic and Social Renewal for Europe (2000) (Contribution of the European Commission to the Special European Council in Lisbon, 23-24th, March 2000. DOC/00/7, Brussels, 28 February 2000)

Lőrincz László (2003): *Digitális szakadék és információs társadalom* (in: Szociológiai Szemle, 2003/2, http://www.mtapti.hu/mszt/20033/006.pdf Újra letöltve 2004. május 11.)

Machlup, Fritz (1962): *The Production and Distribution of Knowledge in the United States* (Princeton University Press, Princeton)

Magyar Információs Társadalom Stratégia (2003) (Informatikai és Hírközlési Minisztérium, http://www.ihm.hu/strategia/ Újra letöltve 2004. május 2.)

Magyar Informatikai Charta (2000) (Inforum, Budapest, 2000. április http://www.inforum.org.hu/doku/mic.zip Újra letöltve 2004. május 1.)

Magyar Válasz az információs társadalom kihívásaira (1999) (Szakértői anyag, Miniszterelnöki Hivatal, Informatikai Helyettes Államtitkár, 1999. december http://www.iif.hu/~lengyel/valasz Újra letöltve 2004. május 1.)

Mather, Frank (2003): *Experiences from the EU15 and eEurope 2005 Action Plan* (Presentation at eEurope+ 2003 International Workshop, Prague, 2-3 December 2003)

Medgyessy: versenyképességünk az informatikától függ (2003) (in: Magyarorszag.hu, 2003. január 10. http://www.magyarorszag.hu/hirek/tudomany/ihmszakmainap20030131.html Újra letöltve 2004. május 28.)

Mennyi az annyi? Mi mennyi? (2001) (Az Információs Társadalom és Trendkutató Központ Szakmai Klub vitájának emlékeztetője, 2001. március 22., http://www.ittk.hu/weblap/docs/klub/emlek6.pdf Újra letöltve 2004. május 7.)

Merton, Robert K. (1980): *Manifeszt és látens funkciók* (in: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra, Gondolat, Budapest)

Mesterházi Dávid (2002): *Bezár az IBM székesfehérvári gyára* (in: Index, 2002. október. 22. http://index.hu/gazdasag/magyar/ibm1022/ Újra letöltve 2004. április 10.)

Mojzes Imre (2002): *Az informatika hazai és nemzetközi irányai valamint ezek kapcsolódási pontjai* (in: Kutatási Jelentés 17, 2002 szeptember, 55-65, BME-Unesco Információs Társadalom és Trendkutató Központ – INFINIT Műhely)

Molnár Szilárd (2001): *Mennyi az annyi? Mi mennyi!?* (Az Információs Társadalom és Trendkutató Központ Szakmai Klubjának vitaindítója, 2001. március 22., http://www.ittk.hu/weblap/docs/klub/vitaind6.pdf Újra letöltve 2004. május 7.)

Molnár Szilárd (2002): *Hol a gyorsítósáv az infosztrádán 1. rész* (in: Infinit Hírlevél 174-ik szám, 2002. október 17. http://www.ittk.hu/infinit/2002/1017/index.html Újra letöltve 2004. május 28.)

Molnár Szilárd (2003): *Társadalmi tőke és információs társadalom* (in: Szociológiai Szemle, 2003/2, http://www.mtapti.hu/mszt/20033/007.pdf Újra letöltve 2004. május 11.)

Naisbitt, John (1984): *Megatrends - Ten new directions transforming our lives* (Futura Macdonald and Co., London and Sydney)

Naisbitt, John (2000): *Unintented Consequences* (An interview by Blake Harris, 2000 február, http://www.interlog.com/~blake/naisbitt2.html Újra letöltve 2004. április. 12.)

Nemzeti Információs Társadalom Stratégia 1.0 (2001) (Miniszterelnöki Hivatal, Informatikai Kormánybiztosság, 2001 május, http://www.ikb.hu/m500.html Letöltve 2001. május.)

Norris, Pippa (1999): *Who Surfs? New Technology, Old Voters and Virtual Democracy in the 1996 and 1998 US Elections* (Revised draft for Elaine Kamarck (ed) Democracy.com? Cambridge, MA: Hollis, 1999 http://ksghome.harvard.edu/~.pnorris.shorenstein.ksg/acrobat/whosurfs.pdf Újra letöltve 2004. április. 12.)

Növekvő ismertség (2002) (in: Figyelő, 2002. november 21-27, 39. oldal)

Nyíri Kristóf (1999): *Castells – The Information Age* (in: Replika, 36, 157-181, http://www.c3.hu/scripta/replika/36/13nyiri.htm Újra letöltve 2004. április. 12.)

On the Road to the Finnish Information Society (1997) (Statistics Finland, Helsinki)

On the Road to the Finnish Information Society II. (1999) (Statistics Finland, Helsinki)

Peczöli Irén – Klenovszi János – Kuti Géza (2002): Fogyasztói reakciók a Matáv-kedvezmények megszűnésére 2002 májusában (in: Kutatási Jelentés 17, 2002 szeptember, 77-89, BME-Unesco Információs Társadalom és Trendkutató Központ – INFINIT Műhely)

Peczöli Irén (2002): *Mi lesz veled, internet? Egyre növekvő elutasítás a potenciális felhasználók körében* (in: Kutatási Jelentés 18, 2002 december, 50-56, BME-Unesco Információs Társadalom és Trendkutató Központ – INFINIT Műhely)

Piatkowski, Marcin (2003): *The Economic and Institutional Determinants of the "New Economy" in Transition Economies* (in: Acta Oeconomica, 53 1, 1-28)

Pintér Róbert – Élő Gábor (1999): *Finnország - Út az információs társadalomba* (Kossuth, Budapest)

Pintér Róbert (2000): *A globális információs társadalom: Castells – The Information Age* (in: Jel-Kép 2000/3, 11-26.)

Pintér Róbert (2000-2002): *A magyar információs társadalom* – sorozat az INFINIT Hírlevélben (http://www.ittk.hu/infinit zárójelben a megjelenés dátumai:
A magyar információs bumm: felkészülni, vigyázz, kész, tűz, RAJT! (2000. 03. 09.)
Tézisek a tézisekről (2000. 03. 23.)
Kérdés-e az információs társadalom kihívása? (2000. 03. 30.)
Hozzon is, meg ne is… (2000. 04. 06.)
Magyarország információs társadalmi fejlettsége - előtanulmány (2000. 04. 20.)
Van másik – az SZDSZ információs társadalom programja (2000. 04. 27.)
Tigrisugrás a jövőbe? (2000. 05. 04.)
A kezdet végén (2000. 05. 11.)
Az információs társadalom problémái és álproblémái I. (2000. 05. 18.)
Az információs társadalom problémái és álproblémái II. (2000. 05. 25.)
Az információs társadalom problémái és álproblémái III. (2000. 06. 01.)
Fasorból szupersztráda: Új épületben az Informatikai Kormánybiztosság (2000. 11. 16.)
Fel nem tett kérdések (2000. 11. 30)
Ingyen azt, amiért egyébként fizetni kell(ene) (2000. 12. 07.)
A Széchenyi-terv az európai információs politika tükrében (2001. 01. 18.)
Lehet az jurta is – válasz Elek Tímea Széchenyi-terv kritikáira (2001. 01. 25.)
Matáv a mumus (2001. 02. 22.)
Fókuszban Közép-Kelet Európa I. (2001. 08. 09.)
Fókuszban Közép-Kelet Európa II. (2001. 08. 16.)
Oktatás: a hazai információs politika állatorvosi lova? (2001. 11. 08.)
Merre tovább információs politika? (2002. 04. 25.)
Az informatikai minisztérium programjáról (2002. 06. 27.)

Pintér Róbert – Z. Karvalics László (2001): *Információ és globalizáció: az infrastruktúrától a társadalomig* (in: Földes György – Inotai András /szerk./ A globalizáció kihívásai és Magyarország, 193-223. Napvilág Kiadó, Budapest)

Pintér Róbert (2002a): *Az információs társadalom, mint kockázattársadalom* (in: Információs Társadalom 2002/4, 102-117)

Pintér Róbert (2002b): *A hagyományos és az új média kapcsolata: tévénézés, konvergencia és digitális szakadék* (in: Médiakönyv – Tények és tanok 1, 2002, 379-388)

Pintér Róbert (2002c): *Summer University Webshop – Tizedik rész: Látogatás a National Science Foundation-nél (Policy Day)* (in: Infinit Hírlevél, 2002. október 10. http://www.ittk.hu/infinit/2002/1010/indexmuhely.html Újra letöltve 2004. május 12.)

Pintér Róbert (2003): *Magyarország – a rejtőzködő információs társadalom tézise* (in: Infinit Hírlevél, 2003 október 2 – október 30; in: eVilág, 2003 október, 4-7; in: Kultúra és Közösség, 2003/4, 89-93)

Pintér Róbert (2004): *Konferencia-beszámoló. Enlarging the European Information Society: Potential IS Strategies towards Lisbon 2010 objectives. Sevilla, 2004. február 18-20.* (in: Infinit Hírlevél, 2004 március 4., március 18., április 1., április 8. Az első részt ld. http://www.ittk.hu/infinit/2004/0304/index.html Újra letöltve 2004. április. 8.)

Porat, Marc Uri (1977): *The Information Economy: Sources and Methods for Measuring the Primary Information Sector (Detailed Industry Reports)* (OT Special Publication 77-12 (2), Washington DC, US Department of Commerce, Office of Telecommunications, May)

Postman, Neil (1990): *Informing Ourselves to Death* (Speech was given at a meeting of the German Informatics Society, 11 October 1990, Stuttgart, Germany: http://world.std.com/~jimf/informing.html Letöltve 2004. április. 12.)

Robbant a szélessávú internetpiac (2004) (in: Napi Gazdaság, 2004 június 4. http://www.napi.hu/default.asp?cMenu=IT&place=it_cimoldal Letöltve 2004. június 4.)

Rogers, M (1995): *Diffusion of Innovations*. (New York, Free Press, 4. kiadás)

Rohozinski, Rafal (2004): *"Secret Agents" and "Undercover Brothers": The Hidden Information Revolution in the Arab World* (Paper was presented at the Fifth Mediterranean Social and Political Research Meeting, Florence & Montecatini Terme 24–28 March 2004 http://www.ssrc.org/programs/itic/publications/ITST_materials/rohozinskibrief3_4.pdf Letöltve 2004. május 7.)

Roszak, Theodore (1990): *Az információ kultusza – avagy a számítógépek folklórja és a gondolkodás igaz művészete* (Mérleg sorozat, Európa Kiadó, Budapest)

Schlögel, Karl (2001): *Nagyvárosi korridor, régiók és vidékek Kelet-Közép-Európában* (in: Magyar Lettre Internationale, 41. szám: http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre41/schlogel.htm Letöltve 2004. április. 15.)

Shenk, David – Shapiro, Andrew L. – Johnson, Steven (1998): *Technorealism* (http://www.technorealism.org/overview.html Újra letöltve 2004. április. 12.)

SIBIS Pocket Book 2002/3 (2003): *Measuring the Information Society in the EU, the EU Accession Countries, Switzerland and the US*. (Empirica, Bonn, http://www.sibis-eu.org)

SIBIS projekt (Statistical Indicators Benchmarking the Information Society, "Information Society Programme", European Commission (IST-2000-26276), January 2001 – September 2003, http://www.empirica.biz/sibis/)

Stalder, Felix (1998): *The Network Paradigm: Social Formations in the Age of Information* (in: The Information Society Journal, http://www.indiana.edu/~tisj/readers/full-text/14-4%20Stalder.html Letöltve 2004. április. 12.)

Stiroh, Kevin J. (2002): *Information Technology and the U.S. Productivity Revival: What Do the Industry Data Say?* (in: The American Economic Review, 92, 5, December. 1559-1576; idézi Török, 2004)

Szalavetz Andrea (2002): *Új gazdaság és gazdasági növekedés Magyarországon* (in: Külgazdaság, XLVI, 9. 31-45)

Szalavetz Andrea (2003a): *Tudásgazdaság Magyarországon – Chikán Attilával, a BKÁE rektorával beszélget Szalavetz Andrea* (in: Információs Társadalom, 2003/1, 68-74)

Szalavetz Andrea (2003b): *Hálózati szerveződés az „új gazdaságban" – a világgazdaság centrumában és azon kívül* (in: Információs Társadalom, 2003/1, 96-110)

Szalay Dániel (2004): *Újragondolja a 'kevésbé fontos' programokat az IHM* (Modem Idők, Petőfi Rádió, 2004 március 7 http://www.radio.hu/index.php?cikk_id=79521&rid=NUlqTQ== Letöltve 2004. május 3.)

Széchenyi-terv Információs Társadalom- és Gazdaságfejlesztési Program (Miniszterelnöki Hivatal, Informatikai Kormánybiztosság, Budapest, 2000. december)

Széchenyi-terv Nemzeti Fejlesztési Terv (Gazdasági Minisztérium, Budapest, 2000. március, I. tervezet http://www.gm.hu/szechenyi/index.htm Letöltve 2000. március)

Széchenyi-terv Nemzeti Fejlesztési Terv (Gazdasági Minisztérium, Budapest, 2000 március-2000 december http://www.gm.hu/szechenyi/index.htm Letöltve 2000. december)

Székely-Doby András (2003): *Az „új gazdaság" az Egyesült Államokban – Egy makroszintű megközelítés* (in: Információs Társadalom, 2003/1, 123-143)

Szekfű Balázs (2001): *A Nagy Internet Játék – a 90-es évek gazdaságának „szembekötősdije"* (ITTK Szakmai Klub vitaindító, 2001. május 24. http://www.ittk.hu/weblap/docs/klub/vitaind2.ppt Újra letöltve 2004. május 24.)

Szolgáltatók és szolgáltatások a számítástechnikai ágazatban (2000) (Központi Statisztikai Hivatal, Budapest)

Szűcs Jenő (1986) *Vázlat Európa három régiójáról* (in: Ring Éva (vál., szerk.) – Berend T. Iván (bev. tan.): Helyünk Európában II, 515-568, Magvető, Budapest)

'A térség sereghajtói vagyunk' (2003) (in: Index, 2003. június 6. http://index.hu/tech/net/zarora0606/ Újra letöltve 2004. június 7.)

Tézisek az információs társadalomról (Miniszterelnöki Hivatal, Budapest, 2000 február, http://www.kancellaria.gov.hu/tevekenyseg/kiadvanyok/tezis.htm Letöltve 2000 február)

Toffler, Alvin (1981, először 1980): *The Third Wave* (Pan Books Ltd., London)

Toffler, Alvin (1999): *Strategies for Survival* (An interview by Blake Harris, 1999 november, http://www.interlog.com/~blake/nov99/toffler.html Újra letöltve 2004. április. 12.)

Toynbee A – Ikeda, D (1992): *Válaszd az életet. Párbeszéd* (Richard L. Gage szerk., Budapest, Gondolat, idézi Dessewffy, 2000)

Török Ádám (2001): *A versenyképesség mérése és értelmezése* (in: Verseny Európa küszöbén, ÁVF tudományos Közlemények, 3. szám, Általános Vállalkozási Főiskola, Budapest; idézi Szalavetz, 2003b)

Török Ádám (2003): *Az „új gazdaság" esélyei az átalakuló országokban* (in: Információs Társadalom, 2003/1, 6-26)

Török Ádám (2004): *Az új gazdaság* (in: Magyar Tudomány, 2004/2, http://www.matud.iif.hu/04feb/003.html Letöltve 2004. május 24.)

Virágh Miklós (2002): *Quo Vadis Internet?* (in: Kutatási Jelentés 17, 2002 szeptember, 72-76, BME-Unesco Információs Társadalom és Trendkutató Központ – INFINIT Műhely)

Virtuális Térfigyelő Rendszer (2001-2002) tanulmányok:
No 01 IKT Hozzáférési és Használati Indexek: Módszertani vizsgálat (TÁRKI, 2001 október)
No 02 Jelentés az internet-gazdaságról 2001/III. név (GKI-GKIeNet, 2001 október)
No 03 A helyi önkormányzatok internet-használati szokásai 2001/III. név (GKI-GKIeNet, 2001 október)
No 04 Szórakoztatás és kultúra az Interneten (NetSurvey, 2001 október)
No 05 Lakossági részvétel az információs társadalomban (WIP 2001) (TÁRKI, 2001 október)
No 06 Az információs kultúra, a "digitális írástudás" a társadalom különböző rétegeiben (TÁRKI, 2001 november)
No 07 Internet-használói célkutatás: iBasic 2001 (NetSurvey, 2002 január)
No 08 Hátrányos helyzetűek vizsgálata (NetSurvey, 2001 november)
No 09 A közösségi hozzáférés változása, ingyenes hozzáférési helyek (NetSurvey, 2001 november)
No 10 Kisebbségek, hátrányos helyzetű csoportok bevonása (NetSurvey, 2001 november)
No 11 Szolgáltató állam, e-közigazgatás. Államigazgatás-Kormányzat (Kopint-Datorg, 2001 november)
No 12 A regionális különbségek csökkentése, intelligens települések és térségek kialakulása (GKI-GKIeNet, 2001 október)
No 13 Szolgáltató állam, e-közigazgatás. Helyi önkormányzatok (GKI-GKIeNet, 2001 október)
No 14 Az egészségügy egységes adatgazdálkodásának helyzete, távgyógyászat (Kopint-Datorg, 2001 december)
No 15 Az oktatás, képzés, élethosszig tartó tanulás, távoktatás infokommunikációs támogatása (IKT, 2001 december)
No 16 A mezőgazdaság infokommunikációs eszközökkel történő támogatása (IKT, 2001 december)
No 17 Az információs és tudásgazdaság fejlődése, a gazdaság informatizálása (IKT, 2001 december)
No 18 Jelentés az internet-gazdaságról 2001/IV. név (GKI-GKIeNet, 2002 január)
No 19 A helyi önkormányzatok internet-használati szokásai 2001/IV. név (GKI-GKIeNet, 2002 január)
No 20 Az Információs Társadalom helyzete Magyarországon 2001 (TÁRKI Rt., 2002 február)
No 21 Magyarország az Információs társadalom felé – 2001 (Rövidített összefoglaló jelentés a 2001 évi Információs Társadalom Monitoring tanulmány-sorozatból) (TÁRKI Rt., 2002 március)
http://www.ihm.hu/kutatasok/tanulmanyok/tanulmanyok_20021206_1.html?printable=1&laptitle=IHM%20-%20Kutat%E1sok Letöltve 2004. május 10.

Webster, Frank (1995): *Theories of the Information Society* (Routledge, London and New York)

Wilson, III, Ernest J. (2003): *The Information Revolution in Developing Countries* (MIT Press, Cambridge)

Wilson, III, Ernest J. (2004): *Scholarship and Practice in the Transitions to a Knowledge Society* (Manuscript)

World Internet Project. „A digitális jövő térképe". A magyar társadalom és az internet (2003) (ITTK-Tárki, Budapest)

Z. Karvalics László (1998): *Az információstratégiák kialakulása és jellemzői – Magyarország esélyei és lehetőségei különös tekintettel az EU-integrációra* (in: Mi a jövő, OMFB-ORTT-HÉA, 1998, 295-322)

Z. Karvalics László (2000): *Az informatika társadalomtörténetet ír* (in: Historia, 2000/1, 3-6, vázlatosan ld. http://www.historia.hu/archivum/2000/0001karval.htm Letöltve 2004. május 1.)

Z. Karvalics László (2003): *Tíz parazita avagy mi rontja meg az információs társadalom diskurzusait?* (in: Kultúra és Közösség, 2003/4, 62-63)